निरुक्तम्

Niruktam.

१२८

138
8

श्रीः॥अथ नैरुक्ते उत्तरषट्कप्रारंभः॥श्रीः॥

नि० उ० प० १

श्रीगणेशायनमः॥श्रीविजयादुर्गायैनमः॥ हरिः ॐ अथातोदैवतंतद्यानिनामा अ० १
निप्राधान्यस्तुतीनांदेवतानांतद्दैवतमित्याचक्षतेसैषादेवतोपपरीक्षायत्कामऋ
षिर्यस्यांदेवतायामार्थपत्यमिच्छन्स्तुतिंप्रयुंक्तेतद्दैवतःसमंत्रोभवतितास्त्रिविधा
ऋचःपरोक्षकृताःप्रत्यक्षकृताआध्यात्मिक्यश्चतत्रपरोक्षकृताःसर्वाभिर्नामविभ
क्तिभिर्युज्यंतेप्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य १ इंद्रोदिवइंद्रईशेपृथिव्याइंद्रमिद्गाथि
नोबृहदिंद्रेणैतेतृत्सवोवेविषाणाइंद्रायसामगायतनेंद्रादृतेपवतेधामकिंचननेंद्र
स्यनुवीर्याणिप्रवोचमिंद्रेकामाअयंसतेत्यथप्रत्यक्षकृतामध्यमपुरुषयोगास्त्व
मितिचैतेनसर्वनाम्नात्वमिंद्रबलादधिविनइंद्रमृधोजहीत्यथापिप्रत्यक्षकृताःस्तोता
रोभवंतिपरोक्षकृतानिस्तोतव्यानिमाचिदन्यद्विशंसतकण्वाअभिप्रगायतोपप्रे
तकुशिकाश्चेतयध्वमित्यथाध्यात्मिक्यउत्तमपुरुषयोगाअहमितिचैतेनसर्वना
म्नायथैतदिंद्रोवैकुंठोलवसूक्तंवागांभृणीयमिति २ परोक्षकृताःप्रत्यक्षकृता राम: १
श्चमंत्राभूयिष्ठाअल्पशआध्यात्मिकाअथापिस्तुतिरेवभवतिनाशीर्वादइंद्र

स्यनुवीर्याणिप्रवोचामितियथैतस्मिन्सूक्तेथाप्याशीरेवनस्तुतिःसुचक्षाअहमक्षी
भ्यांभूयासंसुवर्चामुखेनसुश्रुत्कर्णाभ्यांभूयासमितितदेतद्बहुलमाध्वर्यवेयाज्ञेषु
चमंत्रेषुथापिशपथाभिशापौ।।अद्यामुरीययदियातुधानोअस्मि।।अधासवीरैर्दशभि
र्वियूयाइत्यथापिकस्यचिद्भावस्याचिख्यासा।।नमृत्युरासीदमृतंनतर्हि।।तमआसीत्तम
सागूढमग्रे।।अथापिपरिदेवनाकस्माच्चिद्भावात्।।सुदेवोअद्यप्रपतेदनावृत्।।नविजा
नामियदिवेदमस्मीत्यथापिनिंदाप्रशंसे।।केवलाघोभवतिकेवलादी।।भोजस्येदंपुष्करिणी
ववेश्मेत्येवमक्षसूक्तेद्यूतनिंदाचकृषिप्रशंसाचैवमुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणांमंत्रदृष्टयो
भवंति ३ तद्येनादिष्टदेवतामंत्रास्तेषुदेवतोपपरीक्षायद्देवतःसयज्ञोवायज्ञांगंवातद्दे
वताभवंत्यथान्यत्रयज्ञात्प्राजापत्याइतियाज्ञिकानाराशंसाइतिनैरुक्ताअपिवासाकामदेवता
स्यात्प्रायोदेवतावास्तिह्याचारोबहुलंलोकेदेवदेवत्यमतिथिदेवत्यंपितृदेवत्यंयाज्ञदेव
तोमंत्रइत्यपिह्यदेवतादेवतावत्स्तूयंतेयथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यंतान्यथाप्यष्टौद्वंद्वानि
सनमन्येतागंतूनिवार्थान्देवतानांप्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवतिमाहाभाग्याद्देवतायाएकआ
त्माबहुधास्तूयतएकस्यात्मनोन्येदेवाःप्रत्यंगानिभवंत्यपिचसत्वानांप्रकृतिभूमभिर्ऋ

षयः स्तुवंतीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्चेतरेतरजन्मानो भवंतीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मानः
आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्वा आत्मायुधमात्मेषव आत्मा सर्वं देवस्य देवस्य ।
। ४ तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेंद्रो वांतरिक्षस्थानः सूर्यो द्यु
स्थानस्तासां माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवंत्यपि वा कर्मपृथक्त्वा
द्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतोपि वा पृथगेव स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवंति तथा
भिधानानि यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोपि विभज्य कर्माणि कुर्युस्तत्र संस्थानैक
त्वं संभोगैकत्वं चोपेक्षितव्यं यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वं संभो
गैकत्वं च दृश्यते यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च संभोगोग्निना चेतरस्य
लोकस्य तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव ५ अथाकारचिंतनं देवतानां पुरुषविधाः स्युरित्येकं
चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवंति तथाभिधानान्यथापि पौरुषविधिकैरंगैः संस्तूयंते ॥
ऋष्वा त इंद्र स्थविरस्य बाहू यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते ॥ अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्य
संयोगैः ॥ आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिंद्र याहि ॥ कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते ॥ अथापि पौरु
षविधिकैः कर्मभिः ॥ अद्धींद्र पिब च प्रस्थितस्याश्रुत्कर्ण श्रुधी हवं ॥ अपुरुषविधाः स्युः

रित्यपरमपितुयद्दृश्यते ६ अपुरुषविधंतद्यथाग्निर्वायुरादित्यःपृथिवीचंद्रमाइ
तियथोएतच्चेतनावद्वद्धिस्तुतयोभवंतीत्यचेतनान्यप्येवंस्तूयंतेयथाक्षप्रभृतीन्योष
धिपर्यंतानियथोएतत्पौरुषविधिकैरंगैःसंस्तूयंतइत्यचेतनेष्वप्येतद्भवत्यभिक्रंदंति
हरितेभिरासभिरितिग्रावस्तुतिर्यथोएतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपितादृश
मेवसुखंरथंयुयुजेसिंधुरश्विनमितिनदीस्तुतिर्यथोएतत्पौरुषविधिकैःकर्मभिरित्येत
दपितादृशमेवहोतुश्चित्पूर्वेहविरद्यमाशतेतिग्रावस्तुतिरेवापिवोभयविधाःस्युरपिवा
पुरुषविधानामेवसतांकर्मात्मानएतेस्युर्यथायज्ञोयजमानस्यैषचाख्यानसमयः ७
तिस्रएवदेवताइत्युक्तंपुरस्तात्तासांभक्तिसाहचर्यंव्याख्यास्यामोथैतान्यग्निभक्तीन्ययंलोकः
प्रातःसवनंवसंतोगायत्रीत्रिवृत्स्तोमोरथंतरंसामयेचदेवगणाःसमाम्नाताःप्रथमेस्थानेग्ना
यीपृथिवीळेतिस्त्रियोथास्यकर्मवहनंचहविषामावाहनंचदेवतानांयच्चकिंचिद्दार्ष्टिविषयि
कमग्निकर्मैवतदथास्यसंस्तविकादेवाइंद्रःसोमोवरुणःपर्जन्यऋतवआग्नावैष्णवंहविर्न
त्वृक्संस्तविकीदशतयीषुविद्यतेथाप्याग्नापौष्णंहविर्नतुसंस्तवस्तत्रैतांविभक्तिस्तुति
मृचमुदाहरंति ८ पूषात्वेतश्च्यावयतुप्रविद्वाननष्टपशुर्भुवनस्यगोपाः॥सत्वैतेभ्यःप

नि०१३० रिद्ददातिपितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः॥ पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवन अ०१
२ स्य गोपाः इत्येषा हि सर्वेषां भूतानां गोपायिताऽऽदित्यः स त्वै तेभ्यः परिददात्पितृभ्य इति सांश
यिकस्तृतीयः पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येकमग्निरुपरिष्टात्तस्य प्रकीर्त्तनेत्यपरं॥ अ
ग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः॥ सुविदत्रं धनं भवति विंदतेर्वैकोपसर्गाद्ददातेर्वास्याद्द्युप
सर्गात्॥ ९ अथैतानींद्रभक्तीन्यंतरिक्षलोको माध्यंदिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप्पंचदश
स्तोमो बृहत्साम ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसानु
प्रदानं वृत्रवधो या च का च बलकृतिरिंद्रकर्मैव तदथास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो व
रुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुरथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते
पूष्णा रुद्रेण च सोमोऽग्निना च पूषा वातेन च पर्जन्यः॥ १० अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लो
कस्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे
स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसाधारणं यच्च किंचित्प्रवल्हितमा
दित्यकर्मैव तच्चंद्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवं एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृतुछंदःस्तोम राम: २
पृष्ठस्य भक्तिशेषमनुकल्पयीत शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्याय

तनानिहेमंतःपंक्तिस्त्रिणवस्तोमःशाक्वरंसामेत्यंतरिक्षायतनानिशिशिरोतिछंदास्त्रय
स्त्रिंशस्तोमोरैवतंसामेतिद्युभक्तीनि ११ मंत्रामननाच्छंदांसिछादनात्स्तोमस्तवनाद्य
जुर्यजतेःसामसंमितमृचास्यतेर्वर्चोसमंमेनइतिनैदानागायत्रीगायतेःस्तुतिकर्मणस्त्रि
गमनाद्वाविपरीतगायत्रोमुखादुदपतदितिचब्राह्मणमुष्णिगुत्स्नाताभवतिस्निह्यते
र्वास्यात्कांतिकर्मणउष्णीषिणीवेत्यौपमिकमुष्णीषंस्नायतेःककुप्ककुभिनीभवतिक
कुप्चकुब्जश्चकुजतेर्वोब्जतेर्वानुष्टुबनुष्टोभनाद्गायत्रीमेवत्रिपदांसतींचतुर्थेनपादेना
नुष्टोभतीतिचब्राह्मणंबृहतीपरिबर्हणात्पंक्तिःपंचपदात्रिष्टुप्स्तोभत्युत्तरपदाका
तुत्रितास्यात्तीर्णतमंछंदस्त्रिवृद्वज्रस्तस्यस्तोभनीतिवायत्त्रिरस्तोभत्तत्त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप्
त्वमितिविज्ञायते १२ जगतीगततमंछंदोजलचरगतिर्वाजल्गल्यमानोसृजदिति
चब्राह्मणंविराड्विराजनाद्वाविराधनाद्वाविप्रापणाद्वाविराजनात्संपूर्णाक्षराविराधना
दूनाक्षराविप्रापणादधिकाक्षरापिपीलिकमध्येत्यौपमिकंपिपीलिकापेलतेर्गतिकर्मण
इतीमादेवताअनुक्रांताःसूक्तभाजोहविर्भाजऋग्भाजश्चभूयिष्ठाःकाश्चिन्निपातभा
जोथोताभिधानैःसंयुज्यहविश्चोदयतीद्रायवृत्रघ्नइंद्रायवृत्रतुरइंद्रायांहोमुचइतिता

नि०उ० ४ न्यप्येकेसमामनंतिभूयांसितुसमाम्नानाद्यत्तुसंविज्ञानभूतंस्यात्प्राधान्यस्तुतितत्स अ०१
मामनेथोतकर्मभिर्ऋषिर्देवतास्तौतिवृत्रहापुरंदरइतितान्यप्येकेसमामनंतिभूयां
सितुसमाम्नानाद्व्यंजनमात्रंतुतत्तस्याभिधानस्यभवतियथाब्राह्मणायबुभुक्षिता
योदनंदेहिस्नातायानुलेपनंपिपासतेपानीयमिति १३ अथातोनुक्रमिष्यामोग्निःपृ
थिवीस्थानस्तंप्रथमंव्याख्यास्यामोग्निःकस्मादग्रणीर्भवत्यग्रंयज्ञेषुप्रणीयतेंगंनयति
संनममानोक्नोपनोभवतीतिस्थौलाष्ठीविर्नक्नोपयतिनस्नेहयतित्रिभ्यआख्यातेभ्योजा
यतइतिशाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वानीतात्सखल्वेतेरकारमादत्तेगकारमनक्तेर्वादहते
र्वानीःपरस्तस्यैषाभवति १४ अग्निमीळेपुरोहितंयज्ञस्यदेवमृत्विजं॥होतारंरत्नधा
तमं॥अग्निमीळेग्निंयाचामीळिरध्येषणाकर्मापूजाकर्मावापुरोहितोव्याख्यातोयज्ञ
श्चदेवोदानाद्वादीपनाद्वाद्योतनाद्वाद्युस्थानोभवतीतिवायोदेवःसादेवताहोतारंह्वाता
रंजुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभोरत्नधा तमंरमणीयानांधनानांदातृतमंतस्यैषापराभवति।
॥ १५ अग्निःपूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्योनूतनैरुत॥सदेवाँएहवक्षति॥अग्निर्यःपूर्वैर्ऋ राम: ४
ॐ षिभिरीळितव्योवंदितव्योस्माभिश्चनवतरैःसदेवानिहावहत्वितिसनमन्येतायमेवा

ग्निरित्यप्येतेउत्तरेज्योतिषीअग्नीउच्येतेततोनुमध्यमः। १६ अभिप्रवंतसमनेव
योषाःकल्याण्यः१स्मयमानासोअग्निं॥घृतस्यधाराःसमिधोनसंतताजुषाणोहर्य
तिजातवेदाः॥अभिनवंतसमनसइवयोषाःसमनंसमननाद्वासंमाननाद्वाकल्याण्यः
स्मयमानासोअग्निमित्यौपमिकंघृतस्यधाराउदकस्यधाराःसमिधोनसंतेनसतिरा
प्नोतिकर्मावानमतिकर्मावा॥ताजुषाणोहर्यतिजातवेदाः॥हर्यतिःप्रेप्साकर्माविहर्यती
तिसमुद्रादूर्मिर्मधुमाँउदारदित्यादित्यमुक्तंमन्यंतेसमुद्राद्ध्येषोद्भ्यउदेतीतिचब्राह्म
णमथापिब्राह्मणंभवत्यग्निःसर्वादेवताइतितस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय १७ इं
द्रंमित्रंवरुणमग्निमाहुरथोदिव्यःससुपर्णोगरुत्मान्॥एकंसद्विप्राबहुधावदंत्यग्निंय
मंमातरिश्वानमाहुः॥इममेवाग्निंमहांतमात्मानमेकमात्मानंबहुधामेधाविनोवदंती
इंद्रंमित्रंवरुणमग्निंदिव्यंचगरुत्मंतंदिव्योदिविजोगरुत्मान्गरणवान्गुर्वात्मामहात्मे
तिवायस्तुसूक्तंभजतेयस्मैहविर्निरुप्यतेयमेवसोग्निर्निपातमेवैतेउत्तरेज्योतिषी
एतेननामधेयेनभजेते १८ जातवेदाःकस्माज्जातानिवेदजातानिवैनंविदुर्जा
तेजातेविद्यतइतिवाजातवित्तोवाजातधनोजातविद्योवाजातप्रज्ञानोयत्तज्जाः

नि० उ०
५

तः पशून विंदतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं तस्मात्सर्वान्‌ऋतून्पशवोग्नि अ० १
मभिसर्पंतीति चतस्यैषा भवति १९ प्रनूनं जातवेदसमश्वं हिनोत वाजिनं॥ इदं नो बर्हि
रासदे॥ प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभिः समश्नुवानमपि वोपमार्थे स्यादश्वमिव जातवेदस
मितीदं नो बर्हिरासीदत्विति तदेतदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु
किंचिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्यो
तिषी जातवेदसी उच्येते ततो नु मध्यमः॥ अभिप्रवंत समनेव योषा इति तत्पुरस्ताद्व्या
ख्यातमथासावादित्य उदु त्यं जातवेदसमिति तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामो यस्तु सूक्तं
भजते यस्मै हविर्निरुप्यते यमेव सोग्निर्जातवेदा निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एते
न नामधेयेन भजेते २० वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयंती
ति वापि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा
भवति २१ वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः॥ इतो जातो वि राम:
श्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण॥ इतो जातः सर्वमिदमभिविपश्यति वैश्वा ५
नरः संयतते सूर्येण राजा यः सर्वेषां भूतानामभिश्रयणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य

कल्याण्यांमतोस्यामेतितत्कोवैश्वानरोमध्यमइत्याचार्यावर्षकर्मणाह्येनंस्तौति २२
प्रनूमहित्वंवृषभस्यवोचंयंपूरवोवृत्रहणंसचंते॥वैश्वानरोदस्युमग्निर्जघन्वाँअधू
नोत्काष्ठाअवशंबरंभेत॥प्रब्रवीमितन्महत्वंमाहाभाग्यंवृषभस्यवर्षितुरपांयंपूरवः
पूरयितव्यामनुष्यावृत्रहणंमेघहनंसचंतेसेवंतेवर्षकामादस्युर्दस्यतेःक्षयार्थादुपद
स्यंत्यस्मिन्रसाउपदासयतिकर्माणितमग्निर्वैश्वानरोघ्नन्नवाधूनोदपःकाष्ठाअभि
नच्छंबरंमेघमथासावादित्यइतिपूर्वेयाज्ञिकाएषांलोकानांरोहेणसवनानांरोहआ
म्नातोरोहास्त्ववरोहश्चिकीर्षितस्तामनुकृतिंहोताग्निमारुतेशस्त्रेवैश्वानरीये
णसूक्तेनप्रतिपद्यतेसोपिनस्तोत्रियमाद्रियेताग्नेयोहिभवतिततआगच्छतिम
ध्यस्थानादेवतारुद्रंचमरुतश्चततोग्निमिहस्थानमत्रैवस्तोत्रियंशंसत्यथापिवैश्वा
नरीयोद्वादशकपालोभवत्येतस्यहिद्वादशविधंकर्माथापिब्राह्मणंभवत्यसौवाआ
दित्योग्निर्वैश्वानरइत्यथापिनिवित्सौर्यवैश्वानरीभवत्यायोद्यांभास्यापृथिवीमि
त्येषहिद्यावापृथिव्याआभासयत्यथापिछांदोमिकंसूक्तंसौर्यवैश्वानरंभवतिदि
विपृष्टोअरोचतेत्येषहिदिविपृष्टोअरोचतेत्यथापिहविष्पांतीयंसूक्तंसौर्यवैश्वा

नि॰ उ॰
६

नरंस्मवस्यमेवाग्निर्वैश्वानरइतिशाकपूणिर्विश्वानरावित्यप्येतेउत्तरेज्योतिषीवैश्वानरो अ॰ १
यंयत्ताभ्यांजायतेकथंन्वयमेताभ्यांजायतइतियत्रवैद्युतःशरणमभिहंतियावदनुपात्तो
भवतिमध्यमधर्मैवतावद्भवत्युदकेंधनःशरीरोपशमनउपादीयमानएवायंसंपद्यतेउद
कोपशमनःशरीरदीप्तिरथादित्यादुदीचिप्रथमसमावृत्तआदित्येकंसंवामणिंवापरिमृ
ज्यप्रतिस्वरेयत्रशुष्कगोमयमसंस्पर्शयन्धारयतितत्प्रदीप्यतेसोयमेवसंपद्यतेथाप्या
हवैश्वानरोयततेसूर्येणेतिनचपुनरात्मनात्मानंसंयततेन्येनैवान्यःसंयततइतइममाद
धात्यमुतोमुष्यरश्मयःप्रादुर्भवंतीतोस्यार्चिषस्तयोर्भासोःसंसंगंदृष्ट्वैवमवक्ष्यदथयान्ये
तान्यौत्तमिकानिसूक्तानिभागानिवासावित्राणिवासौर्याणिवापौष्णानिवावैष्णवानि
वावैश्वदेव्यानिवातेषुवैश्वानरीयाःप्रवादाअभविष्यन्नादित्यकर्मणाचैनमस्तोष्यन्नित्यु
देषीत्यस्तमेषीतिविपर्येषीत्याग्नेयेष्वेवहिसूक्तेषुवैश्वानरीयाःप्रवादाभवंत्यग्निकर्मणा
चैनंस्तौतीतिवहसीतिपचसीतिदहसीतियथोएतद्वर्षकर्मणाह्येनंस्तौतीत्यस्मिन्नप्येत
दुपपद्यते॥समानमेतदुदकमुच्चैत्यवचाहभिः।भूमिंपर्जन्याजिन्वंतिदिवंजिन्वंत्यग्नयः॥ राम
इतिसानिगदव्याख्याता २३ कृष्णंनियानंहरयःसुपर्णाअपोवसानादिवमुत्पतंति॥ ६

तआर्द्रवन्नन्तस्यदनाद्धृतस्यादिद्धृतेनपृथिवीव्युद्यते॥ कृष्णंनिरयणंरात्रिरादित्यस्यह
रयःसुपर्णाहरणाआदित्यरश्मयस्तेयदामुतोर्वाञ्चःपर्यावर्त्ततेसहस्थानादुदकस्यादि
त्यादथघृतेनोदकेनपृथिवीव्युद्यतेघृतमित्युदकनामाजिघर्त्तेःसिंचतिकर्मणोथापिब्रा
ह्मणंभवत्यग्निर्वाइतोवृष्टिंसमीरयतिधामच्छदिवखलुवैभूत्वावर्षतिमरुतःसृष्टांवृ
ष्टिंनयंतियदाखलुवाअसावादित्योन्यङ्रश्मिभिःपर्यावर्त्ततेथवर्षतीतियथोएतद्यो
हास्यत्यवरोहश्चिकीर्षितइत्याम्नायवचनोदेतद्भवतियथोएतद्वैश्वानरीयोद्वादशकपा
लोभवतीत्यनिर्वचनंकपालानिभवंत्यस्तिहिसोर्यएककपालःपंचकपालश्चयथोएत
द्ब्राह्मणंभवतीतिबहुभक्तिवादीनिहिब्राह्मणानिभवंतिपृथिवीवैश्वानरःसंवत्सरोवै
श्वानरोब्राह्मणोवैश्वानरइतियथोएतन्निविक्तसोर्यवैश्वानरीभवतीत्यस्यैवसाभवति
योविड्भ्योमानुषीभ्योदीदेदितियेषाहिविड्भ्योमानुषीभ्योदीप्यतेयथोएतच्छांदोमिकं
सूक्तंसोर्यवैश्वानरंभवतीत्यस्यैवतद्भवतिजमदग्निभिराहुतइतिजमदग्नयःप्रज
मिताग्नयोवाप्रज्वलिताग्नयोवातैरभिहुतोभवतियथोएतद्धविष्पांतीयंसूक्तंसो
र्यवैश्वानरंभवतीत्यस्यैवतद्भवति २४ हविष्पांतमजरंस्वर्विदिदिविस्पृश्याहु

नि॰ उ॰ तं जुषस्वमग्ने॥ तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथंत॥ हविर्यत्पानीयमज अ॰ १
७ रं सूर्यविदि दिविस्पृश्याभिहुतं जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चै
तेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो देवा इममग्निमन्नेनापप्रथंत अथाप्याह २५ अपामुपस्थे महि
षा अगृभ्णत विशो राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियं॥ आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वा
नरं मातरिश्वा परावतः॥ अपामुपस्थ उपस्थाने महत्यंतरिक्षलोक आसीना महांत इति
वागृह्णन्माध्यमिका देवगणा विश इव राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियमृग्मंतमिति वार्च
नीयमिति वा पूजनीयमिति वाहरद्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्याद्विवस्वान्विवा
सनवान्प्रेरितवतः परागताद्वापि वास्याग्नेर्वैश्वानरस्य मातरिश्वानमाहर्तारमाह
मातरिश्वा वायुर्मातर्यंतरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा। अथैनमेताभ्यां सर्वाणि
स्थानान्यभ्यापादं स्तौति २६ मूर्धा भुवो भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रा
तरुद्यन्॥ मायामू तु यज्ञियानामेतामपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन्॥ मूर्धा मूर्तम
स्मिन्धीयते मूर्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्तमग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरु रामः
द्यन्स एव प्रज्ञां त्वेतां मन्यंते यज्ञियानां देवानां यज्ञसंपादिनामपो यत्कर्म चरति प्र ७

जानन्त्सर्वाणि स्थानान्यनुसंचरति त्वरमाणस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय २७
स्तोमेन हि दिवि देवासो अग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्रां॥ तमू अकृण्वन्त्रेधा भु
वे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः॥ स्तोमेन यो हि दिवि देवासो अग्निमजनयञ्छ
क्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योरापूरणं तमकुर्वंस्त्रेधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दि
वीति शाकपूणिर्यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणं तदग्नीकृत्य स्तौ
त्यथैनमेतयादित्यीकृत्य स्तौति २८ यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्य
मादितेयं॥ यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानि विश्वा॥ यदे
नमदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्यमादितेयमदितेः पुत्रं यदा चरिष्णू मिथुनौ
प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुषाश्चादित्यश्च मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रय
ति कर्मा थु इति नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो वनिर्वा समाश्रितावन्योन्यं नयतो
वनुतो वा मनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेव मेथंतावन्योन्यं वनुत इति वाथैनमेतयाग्नी
कृत्य स्तौति २९ यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद॥ आ शेकुरित्स
धमादं सखायो नक्षंत यज्ञं क इदं वि वोचत्॥ यत्र विवदेते दैव्यौ होतारावयं चाग्नि

नि॰उ॰
८

रसोत्तममध्यमः कतरोनौयज्ञेभयोवेदेत्याशङ्कुंवालिलत्सहमदनंसमानाख्यानाऋत्विजस्त्ने अ॰१
स्तेषांयज्ञंसमश्नुवानानांकोनइदंविवक्ष्यतीति तस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय ३० या
वन्मात्रमुषसोनप्रतीकंसुपर्ण्यो३वसतेमातरिश्वः॥ तावद्दधात्युपयज्ञमायन्ब्राह्मणो
होतुरवरोनिषीदन्॥ यावन्मात्रमुषसःप्रत्यक्तंभवतिप्रतिदर्शनमितिवास्त्यौपमान
स्यसंप्रत्यर्थेप्रयोगइहेवनिधेहीतियथासुपर्ण्यःसुपतनाएतारात्र्योवसतेमातरि
श्वंज्योतिर्वर्णस्यतावदुपदधातियज्ञमागच्छन्ब्राह्मणोहोतास्याग्नेर्होतुरवरोनिषी
दन्होतृजपस्त्वनाग्निर्वैश्वानरीयोभवतिदेवसवितरेतंत्वावृणतेग्निंहोत्रायसहपि
त्रावैश्वानरेणेतीममेवाग्निंसवितारमाहसर्वस्यप्रसवितारंमध्यमंवोत्तमंवापित
रंयस्तुसूक्तंभजतेयस्मैहविर्निरुप्यतेयमेवसोग्निर्वैश्वानरोनिपातमेवैतेउत्त
रेज्योतिषीएतेननामधेयेनभजेतेभजेते ३१ अथातोदेवतमिंद्रोदिवःपरोक्ष
कृतास्त्वद्येतिस्त्रोथाकारचिंतनमपुरुषाविधंतोतिस्त्रएवदेवताइत्युक्तंपुरस्ताद्यो
तानीद्भक्तीन्यथैतान्यादित्यभक्तीनिमंत्रामननाज्जगतीगततममथातोनुक्रमि
ष्यामोग्निमीळेग्निःपूर्वेभिर्ऋषिभिर्प्रवंतेद्धमित्रंजातवेदःकस्मात्सनूनंजातवेदसंवै राम:
८

श्वानरः कस्माद्वैश्वानरस्य प्रत्नमाहिर्सवैंकृत्स्नानियानेंहाविष्पांतमुपामुमस्छेमूर्धाभुवःस्तो
मेनाहियद्देदेनैंयत्रावदेतेयावन्मात्रमेकात्रिंशत् ३१ इतिनैरुक्ते सप्तमोध्यायः छ हरिः
ॐ३म् द्रविणोदाः कस्माद्धनंद्रविणमुच्यतेयदेनमभिद्रवंतिबलंवाद्रविणंयदेनेना
भिद्रवंतितस्यदाताद्रविणोदास्तस्यैषाभवति १ द्रविणोदाद्रविणसोग्रावहस्ता
सोअध्वरे॥यज्ञेषुदेवमीळते॥द्राविणोदायस्त्वंद्रविणसइतिद्राविणसादिनइतिवाद्र
विणसानिनइतिवाद्रविणसस्तस्मात्पिबत्वितिवा॥यज्ञेषुदेवमीळते॥याचंतिस्तुवंति
वर्धयंतिपूजयंतीतिवातत्कोद्रविणोदाइंद्रइतिक्रौष्टुकिःसबलधनयोर्दातृतमस्तस्यच
सर्वाबलकृतिरोजसोजातमुतमन्यएनमितिचाहाथाप्यग्निंद्राविणोदसमाहैषपुनर
तस्माज्जायते॥योअश्मनोरंतरग्निंजजानेत्यपिनिगमोभवत्यथाप्यृतुयाजेषुद्रावि
णोदसाःप्रवादाभवंतितेषांपुनःपात्रस्यैंद्रपानमितिभवत्यथाप्येनंसोमपानेनस्तौत्यथा
प्याहद्रविणोदाःपिबतुद्राविणोदसइत्ययमेवाग्निर्द्रविणोदाइतिशाकपूणिराग्नेयेष्वेव
हिसूक्तेषुद्राविणोदसाःप्रवादाभवंति॥देवाअग्निंधारयन्द्रविणोदामित्यपिनिगमोभ
वतियथोएतत्सबलधनयोर्दातृतमइतिसर्वास्वदेवतास्वैश्वर्यंविद्यतेयथोएतदोज

नि० उ० ८ सोजातमुतमन्यतएनमितिचाहैषयमप्याग्निरोजसाबलेनमथ्यमानोजायतेतस्मादे अ० २
नमाहसहसस्पुत्रंसहसःसूनुंसहसोयहुंयथोएतदग्निंद्रविणोदसमाहैषऋत्विजोऽत्रद्र
विणोदसउच्यंतेहविषोदातारस्तेचैनंजनयंति॥ऋषीणांपुत्रोअधिराजएषइत्य
पिनिगमोभवतियथोएतत्तेषांपुनःपात्रस्येंद्रपानमितिभवतीतिभक्तिमात्रंतद्भवति
यथावायव्यानीतिसर्वेषांसोमपात्राणांयथोएतत्सोमपानेनैनंस्तौतीत्यास्मिन्नप्येत
दुपपद्यते॥सोमंपिबमंदसानोगणश्रिभिरित्यपिनिगमोभवतियथोएतद्द्रविणो
दाःपिबतुद्राविणोदसइत्यस्यैवतद्भवति २ मेद्यंतुतेवह्नयोयेभिरीयसेरिषण्यन्
वीळयस्वावनस्पते॥आयूयाधृष्णोअभिगूर्यात्वंनेष्ट्रात्सोमंद्रविणोदःपिबऋतु
भिः॥मेद्यंतुतेवह्नयोवोढारोयैर्यासिरिष्यन्दृढीस्ववायूयधृष्णोअभिगूर्यत्वंनेष्ट्रीया
द्धिष्ण्याद्धिष्ण्योधिषण्योधिषणाभवोधिषणावाक्धिषेर्दधात्यर्थेधीसादिनीवा
धीसानिनीतिवावनस्पतइत्येनमाहैषहिवनानांपातावापालयितावावनंवनोतेः
पिपर्तुभिःकालैः ३ अथातआप्रियआप्रियःकस्मादाप्नोतेःप्रीणातेर्वाप्रीभिरा राम:
प्रीणातीतिचब्राह्मणंतासामिध्मःप्रथमागामीभवतीध्मःसमिंधनात्तस्यैषाभ ८

वति ४ समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः॥ आ च वह मित्रमहश्चि
कित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः॥ समिद्धोद्य मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि
जातवेद आ च वह मित्रमहश्चिकित्वांश्चेतनावान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः प्रवृद्धचेता य
ज्ञेध्म इति कात्थक्यो ग्निरिति शाकपूणिस्तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यनंतरायाः प्र
जाया नामधेयं निर्णततमा भवति गौरत्र तनूरुच्यते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जाय
ते पयस आज्यं जायते ग्निरिति शाकपूणिरापोत्र तन्व उच्यंते तता अंतरिक्षे ताभ्य ओ
षधिवनस्पतयो जायंते ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते तस्यैषा भवति ५ तनूनपा
त्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समंजन्त्स्वदया सुजिह्व॥ मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृंधन्देवत्रा
च कृणुह्यध्वरं नः॥ तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्यज्ञस्य यानान्मधुना समंजन्त्स्वदय
कल्याणजिह्व मननानि च नो धीभिर्यज्ञं च समर्धय देवान्नो यज्ञं गमय नराशंसो यज्ञ इ
ति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसंत्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो भवति तस्यै
षा भवति ६ नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तोषाम यजतस्य यज्ञैः॥ ये सुक्रतवः शुच
यो धियंधाः स्वदंति देवा उभयानि हव्या॥ नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तुमो यज्ञियस्य
यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः स्वदयंतु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतरा

नि० उ० १० पिचेतिवातांत्रापिन्वावापिकानिचेलिवेळईदेरस्कालिकर्मपाइंघलेर्वालस्येषाभवति ७ अ०२
आजुह्वानईड्योवंद्यश्चायाह्यग्नेवसुभिःसजोषाः॥ त्वंदेवानामसियह्वहोतासएना
न्यक्षीषितोयजीयान्॥ आहूयमानईळितव्योवंदितव्यश्चायाह्यग्नेवसुभिःसहजोष
णस्त्वंदेवानामसियह्वहोतायह्व इतिमहतोनामधेयंयातश्चहूतश्चभवति॥ सएनान्
यक्षीषितोयजीयान्॥ इषितःप्रेषितइतिवाधीष्टइतिवायजीयान्यष्टृतरोबर्हिःपरि
बर्हणात् तस्यैषाभवति ८ प्राचीनंबर्हिःप्रदिशापृथिव्यावस्तोरस्यावृज्यतेअग्रेऽ
अह्नाम्॥ व्युप्रथतेवितरंवरीयोदेवेभ्योअदितयेस्योनं॥ प्राचीनंबर्हिःप्रदिशापृथिव्या
वसनायास्याःप्रवृज्यतेऽग्रेऽह्नांबर्हिःपूर्वाह्णेतद्विप्रथतेवितरंविकीर्णतरमितिवाविस्ती
र्णतरमितिवावरीयोवरतरमुरुतरंवादेवेभ्यश्चादितयेचस्योनंस्योनमितिसुखना
मस्यतेरवस्यंत्येतत्सेवितव्यंभवतीतिवाद्वारोजवतेर्वाद्रवतेर्वावारयतेर्वातासामेषा
भवति ९ व्यचस्वतीरुर्वियाविश्रयंतांपतिभ्योनजनयःशुंभमानाः॥ देवीर्द्वारोबृह
तीर्विश्वमिन्वादेवेभ्योभवतसुप्रायणाः॥ व्यंचनवत्यउरुत्वेनविश्रयंतांपतिभ्यइवजा
याऊरूमैथुनेधर्मेशुशोभिषमाणावरतममंगमूरूदेव्योद्वारो बृहत्योमहत्योविश्व राम: १०

मिन्द्रावृषभामाभिरेतियज्ञेगृहद्वारइतिकाण्डक्योग्निरितिशाकपूणिरुषासानक्तौषाश्च
नक्ताचोषाव्याख्यातानक्तेतिरात्रिनामानक्तिभूतान्यवश्याये नापिवानक्ताव्यक्तवर्णा
तयोरेषाभवति १० आसुष्वयंतीयजतेउपाके उषासानक्तासदतांनियोनौ॥दिव्ये
ऽअ ४ योषणेबृहतीसुरुक्मेअधिश्रियंशुक्रपिशंदधाने॥सेष्मीयमाणेइतिवासुष्वापयंत्या
वितिवासीदतामितिवान्यासीदतामितिवायाज्ञिये उपक्रांतेदिव्येयोषणेबृहत्योमह
त्यौसुरुक्मेसुरोचनेअधिदधानेशुक्रपेशसंश्रियंशुक्रंशोचतेर्ज्वलतिकर्मणः पेश
इतिरूपनामपिंशतेर्विपिशितंभवतिदैव्याहोतारादैव्यौहोतारावयंचाग्निरसौचम
ध्यमस्तयोरेषाभवति ११ दैव्याहोताराप्रथमासुवाचामिमानायज्ञंमनुषोयजध्यै॥
प्रचोदयंताविदथेषुकारूप्राचीनंज्योतिःप्रदिशादिशंता॥दैव्यौहोतारौप्रथमौसुवाचौ
निर्मिमानौयज्ञंमनुष्यस्यमनुष्यस्ययजनायप्रचोदयमानौयज्ञेषुकर्तारौपूर्वस्यां
दिशियष्टव्यमितिप्रादिशंतौतिस्रोदेवीस्तिस्रोदेव्यस्तासामेषाभवति १२ आ
नोयज्ञंभारतीतूयमेत्विळामनुष्वदिहचेतयंती॥तिस्रोदेवीर्बर्हिरेदंस्योनंसरस्वती
स्वपसःसदंतु॥ऐतु नोयज्ञंभारतीक्षिप्रंभरतआदित्यस्तस्यभाः इळाचमनुष्यव

नि०उ० दिहखेतयमानातिस्रोदेव्योबर्हिरिदंसुखंसरस्वतीच्चसुकर्माण आसीदंतुत्वष्टा अ०२
११ तूर्णमश्नुतइति नैरुक्तास्त्विषेर्वास्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वास्यात्करोतिकर्मणस्त
स्यैषाभवति १३ यइमेद्यावापृथिवीजनित्रीरूपैरपिंशद्भुवनानिविश्वा॥तमद्य
होतरिषितोयजीयान्देवंत्वष्टारमिहयक्षिविद्वान्॥यइमेद्यावापृथिव्योजनयित्र्यौ
रूपैरकरोद्भूतानिचसर्वाणितमद्यहोतरिषितोयजीयान्देवंत्वष्टारमिहयजवि
द्वान्माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमेचस्थानेसमाम्नातोग्निरितिशाकपूणिस्तस्यै
षापराभवति १४ आविष्ट्योवर्धतेचारुरासुजिह्मानामूर्ध्वःस्वयशाउपस्थे॥उभे
त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीचीसिंहंप्रतिजोषयेते॥आविरावेदनात्स्त्योवर्ध
तेचारुरासुचारुचरतेर्जिह्मानांजिह्मीतेरूर्ध्वउच्छ्रितोभवतिस्वयशाआत्मयशाउ
पस्थउपस्थानउभेत्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीचीसिंहंप्रतिजोषयेते॥द्यावा
पृथिव्यावितिवाहोरात्रेइतिवारणीइतिवाप्रत्यक्तेसिंहंसहनंप्रत्यासेवेते १५ रामः
वनस्पतिर्व्याख्यातस्तस्यैषाभवति १६ उपावसृजत्मन्यासमंजन्देवानांपा ११

यंऋतुथाहवींषि॥ वनस्पतिः शमिता देवो अग्निःस्वदंतु हव्यं मधुना घृतेन॥ उ
पावसृजात्मनात्मानंसमंजन्देवानामन्नमृतोवृतोहवींषिकालेकालेवनस्पतिः
शमितादेवो अग्निरित्येते त्रयः स्वदयंतु हव्यंमधुनाच घृतेनच तत्कोवनस्पतिर्यू
पइति कात्थक्योग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषापराभवति १७ अंजंतित्वामध्वरे
देवयंतोवनस्पतेमधुनादैव्येन॥ यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्रविणेहधत्ताद्यद्वाक्षयोमातुरस्या
उपस्थे॥ अंजंतित्वामध्वरेदेवान्कामयमानावनस्पतेमधुनादैव्येनच घृतेनच यय
दूर्ध्वः स्थास्यासि द्रविणानिचनो दास्यासि यद्वा ते कृतःक्षयो मातुरस्या उपस्थउ
पस्थानेग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषापराभवति १८ देवेभ्योवनस्पतेहवीं
षिहिरण्यपर्णप्रदिवस्तेअर्थं॥ प्रदक्षिणिद्रशनयानियूयऋतस्यवक्षिपथिभी
रजिष्ठैः॥ देवेभ्योवनस्पतेहवींषिहिरण्यपर्णऋतपर्णापिवोपमार्थेस्याद्धिर
ण्यवर्णपर्णेतिप्रदिवस्ते अर्थंपुराणस्ते सोर्थोयंतेप्रब्रूमोयज्ञस्यवहपथि
भी राजिष्ठैर्ऋजुतमैरजस्वलतमैस्तप्पिष्ठतमैरितिवा तस्यैषापराभवति १९
वनस्पतेरशनयानियूयपिष्टतमयावयुनानिविद्वान्॥ वहदेवत्रादिधिषोहवीं

नि० उ० अ० २
१२

विप्रश्च दातारममृतेषु वोचः॥ वनस्पते रशनया नियूय स्करूपतमया वयुनानि वि
द्वान्प्रज्ञानानि प्रजानन् वह देवान्यज्ञे दातुः हवींषि प्रब्रूहि च दातारममृतेषु
देवेषु स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वा
हुतं हविर्जुहोतीति वा तासामेषा भवति २० सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्नि
र्देवानामभवत्पुरोगाः॥ अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदंतु दे
वाः॥ सद्यो जायमानो निरमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगामस्य हो
तुः प्रदिश्यृतस्य वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदंतु देवा इति यजंतीति मा आप्रीदेव
ता अनुक्रांता अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजा आग्नेया इत्येके २१ प्रयाजा
न्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वंतं हविषो दत्त भागं॥ घृतं चापां पुरुषं चौषधीना
मग्नेश्च दीर्घमायुरस्तु देवाः॥ तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वंतो ह
विषः संतु भागाः॥ तवाग्ने यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमंतां प्रदिशश्चतस्रः॥ राम:
आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति च ब्राह्मणं छंदोदेवता इत्यपरं छं १२
दांसि वै प्रयाजाश्छंदांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मणमृतुदेवता इत्यपरमृतवो वै प्र

याजा ऋतवोनुयाजा इति च ब्राह्मणं पशुदेवता इत्यपरं पशवो वै प्रयाजाः पशवोनु
याजा इति च ब्राह्मणं प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति
च ब्राह्मणमात्मदेवता इत्यपरमात्मा वै प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजा इति च ब्राह्म
णमाग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रमितरत्किमर्थं पुनरिदमुच्यते यस्यै देवतायै
हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्नि ति ह विज्ञायते तान्येतान्येकादशा
प्रीसूक्तानि तेषां वासिष्ठमात्रेयं वाध्र्यश्वं गार्त्समदमिति ना राशंसवंति मेधा
तिथं दैर्घतमसं प्रैषिकमित्यत उभयवंत्यतोन्यानि तनूनपात्वंति तनूनपात्वंति २२
द्रविणोदाः कस्माद्द्रविणोदाद्द्रविणसो मेधं तु तेथात आप्रियः सामिद्धो अद्य तनू
नपान्नराशंसस्याजुह्वानः प्राचीनं व्यचस्वती रासुष्वयंती दैव्या होतारा नोय इंय
इमे आ विष्ट्यो वनस्पतिरूपावसृजां जंतिर्देवेभ्यो वनस्पते वनस्पते रशनया स
द्यो जातः प्रयाजान्मे द्वाविंशतिः २२ इति नैरुक्तेऽष्टमोध्यायः छ ५३ हरिः ॐ
३मू अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभंते तान्यतोनुक्रमिष्या
मस्तेषामश्वः प्रथमागामी भवत्यश्वो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति १ अभ्यो

नि०उ० वोळ्हास्करवंरथंहसनामुपमंत्रिणः॥ द्रोणपोरोमण्वंतौभेदौवारिन्मुंडूकइछंतीद्रोयं अ०२
१३ द्रोपरिस्त्रव॥ अश्वोवोळ्हास्करवंवोळ्हारथंवोळ्हास्करवामितिकल्याणनामक
ल्याणंपुण्यंस्कहितंभवतिस्कहितंगम्यतीतिवाहसैतावापालावापालयितावा
द्रोपमृछतीतिवारिवारयतिमानोव्याख्यातस्तस्येषाभवति २ मानोमित्रोव
रुणोअर्यमायुरिंद्रऋभुक्षामरुतःपरिख्यन्॥ यद्वाजिनोदेवजातस्यसप्तेः प्र
वक्ष्यामोविदथेवीर्याणि॥ यद्वाजिनोदेवजातस्यसप्तेः सरणस्यप्रवक्ष्यामोय
ज्ञेविदथेवीर्याणिमानस्त्वंमित्रश्चवरुणश्चार्यमाचायुश्चवायुरयनइंद्रश्चोरु
क्षयणऋभूणांराजेतिवामरुतश्चपरिख्यन्छकुनिःशक्नोत्युन्नेतुमात्मानंश
क्नोतिनदितुमितिवाशक्नोतितकितुमितिवासर्वतःशंकरोस्त्वितिवाशक्नो
तेर्वातस्येषाभवति ३ कनिक्रदज्जनुषंप्रब्रुवाणइयर्तिवाचमरितेवनावं॥ सु
क्रा३ मंगलश्चशकुनेभवासिमात्वाकाचिदभिभाविश्व्यावदत्॥ न्यक्रंदीज्जन्मप्रब्रुवा
णोयथास्यशब्दस्तथानामेरयतिवाचमीरयितेवनावंस्कमंगलश्चशकुनेभ राम:
वकल्याणमंगलोमंगलंगिरतेर्गणात्यर्थेगिरत्यनर्थानितिवांगलमंगवत् १३

भज्जयातिपापकमितिनैरुक्ता मागच्छत्विति वा मा त्वा काश्चिदभिभूतिः सर्वतोविदद्गृ
त्समदमर्थमभ्युत्थितंकपिंजलोभिववाशेतदभिवादिन्येषऋग्भवति ४ भद्रंवददक्षिणतोभ
द्रमुत्तरतोवद॥भद्रंपुरस्तान्नोवदभद्रंपश्चात्कपिंजल॥ इतिसानिगदव्याख्यातागृत्सम
दोगृत्समदनोगृत्सइतिमेधाविनामगृणातेःस्तुतिकर्मणोमंडूकामज्जूकामज्जनान्मदते
र्वामोदतिकर्मणोमंदतेर्वातृप्तिकर्मणोमंडयतेरितिवैय्याकरणामंडएषामोकइतिवामंडो
मदेर्वामुदेर्वातेषामेषाभवति ५ संवत्सरंशशयानाब्राह्मणाव्रतचारिणः॥वाचंपर्जन्यजि
न्वितांप्रमंडूकाअवादिषुः॥संवत्सरंशिश्यानाब्राह्मणाव्रतचारिणोब्रुवाणाअपिवोपमार्थे
स्याद्ब्राह्मणाइवव्रतचारिणइतिवावाचंपर्जन्यप्रीतांप्रावादिषुर्मंडूकावसिष्ठोवर्षकामःपर्ज
न्यंतुष्टावतंमंडूकाअन्वमोदंतसमंडूकाननुमोदमानान्दृष्ट्वातुष्टावतदभिवादिन्येषऋग्भवति।
६ उपप्रवदमंडूकिवर्षमावदतादुरि॥मध्येह्रदस्यप्लवस्वविगृह्यचतुरःपदः॥इतिसा
निगदव्याख्याताअक्षाअश्नुवतएनानितिवाभ्यश्नुवतएभिरितिवातेषामेषाभवति ७
प्रावेपामाबृहतोमादयंतिप्रवातेजाइरिणेवर्वृतानाः॥सोमस्येवमौजवतस्यभक्षोविभीदको
जागृविर्मह्यमच्छान्॥प्रवेपिणोमामहतोविभीदकस्यफलानिमादयंतिप्रवातेजाःप्रवणेजा
इरिणेवर्त्तमानाइरिणंनिर्ऋणमृणातेरपार्णंभवत्यपरताअस्मादोषधयइतिवा॥सोम॥

स्यैवमौजवतस्य भक्षः॥मौजवतोमूजवतिजातोमूजवान्पर्वतोमुंजवान्मुंजोविमुच्यतइषी 
कयेषीकेषतेर्गतिकर्मणइयमपीतरेषीकैतस्मादेवविभीदकोविभेदनाज्जागृविर्जागरणा
न्मह्यमच्छदत्प्रशंसत्येनान्प्रथमयानिंदत्युत्तराभिर्ऋषेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्षंवेदयंते
ग्रावाणोहंतेर्वागृणातेर्वागृह्णातेर्वातेषामेषाभवति ८ प्रैतेवदंतुप्रवयंवदामग्राव
भ्योवाचंवदतावदद्भ्यः॥यदद्रयःपर्वताःसाकमाशवःश्लोकंघोषंभरथेंद्रायसोमिनः॥
प्रवदंत्वेतेप्रवदामवयंग्रावभ्योवाचंवदतवदद्भ्योयदद्रयःपर्वताआदरणीयाःसहसो
ममाशवःक्षिप्रकारिणःश्लोकःशृणोतेर्घोषोघुष्यतेःसोमिनोयूयंस्थेतिवासोमिनोगृ
हाइतिवायेननराःप्रशस्यंतेसनाराशंसोमंत्रस्तस्यैषाभवति ९ अमंदान्स्तोमा
न्प्रभरेमनीषासिंधावधिक्षियतोभाव्यस्य॥योमेसहस्रममिमीतसवानतूर्तोराजा
श्रवइच्छमानः॥अमंदान्स्तोमानबालिशाननल्पान्वाबालोबलवर्तीभर्तव्योभवत्यं
बास्माअलंभवतीतिवांबास्मैबलंभवतीतिवाबलोवाप्रतिषेधव्यवहितःप्रभरेमनीषा
यामनसईषयास्तुत्याप्रज्ञयावासिंधावधिनिवसतोभावयव्यस्यराज्ञोयोमेसहस्रं 
निरमिमीतसवानतूर्तोराजातूर्णइतिवात्वरमाणइतिवाप्रशंसामिच्छमानः १० यज्ञ 

संयोगाद्वाजातःक्षतिंलभेतराजसंयोगाद्युद्धोपकरणानितेषांरथःप्रथमागामीभवतिरथो
रंहतेर्गतिकर्मणःस्थिरतेर्वास्याद्विपरीतस्यरममाणोस्मिंस्तिष्ठतीतिवारपतेर्वारसते
र्वातस्यैषाभवति ११ वनस्पतेवीड्वङ्गोहिभूयाअस्मत्सखाप्रतरणःसुवीरः॥गोभिः
संनद्धोअसिवीळयस्वास्थाताते जयतुजेत्वानि॥वनस्पतेदृढाङ्गोहिभवास्मत्सखाप्र
तरणःसुवीरःकल्याणवीरोगोभिःसंनद्धोआसिवीळयस्वेतिसंस्तम्भस्वास्थातातेज
यतुजेतव्यानिदुंदुभिरितिशब्दानुकरणंद्रुमोभिन्नइतिवादुंदुभ्यतेर्वास्याच्छब्दकर्म
णस्तस्यैषाभवति १२ उपश्वासयपृथिवीमुतद्यांपुरुत्रातेमनुतांविष्ठितंजगत्॥स
दुंदुभेसजूरिन्द्रेणदेवैर्दूराद्दवीयोअपसेधशत्रून्॥उपश्वासयपृथिवींचदिवंचबहु
धातेघोषंमन्यतांविष्ठितंस्थावरंजंगमंचयत्सदुंदुभेसहजोषणादिन्द्रेणचदेवैश्चदूरा
द्दूरतरमपसेधशत्रूनिषुधिरिषूणांनिधानंतस्यैषाभवति १३ बह्वीनांपिताब
हुरस्यपुत्रश्चिश्चाकृणोतिसमनावगत्य॥इषुधिःसंकाःपृतनाश्चसर्वाःपृष्ठेनिनद्धो
जयतिप्रसूतः॥बह्वीनांपिताबहुरस्यपुत्रइतीषूनभिप्रेत्यप्रस्मयतइवापाव्रियमा
णःशब्दानुकरणंवासंकाःसचतेःसंपूर्वाद्वाकिरतेःपृष्ठेनिनद्धोजयतिप्रसूतइतिव्या

नि०उ० ख्यातंहस्तघ्नोहस्तेहन्यतेतस्यैषाभवति १४ आहिरिवभोगैःपर्येतिबाहुंज्यायाहेतिंप अ०३
१५ रिबाधमानः॥हस्तघ्नोविश्वावयुनानिविद्वान्पुमान्पुमांसंपरिपातुविश्वतः॥आहिरि
वभोगैःपरिवेष्टयतिबाहुंज्यायावधात्परित्रायमाणोहस्तघ्नःसर्वाणिप्रज्ञानानिप्र
जानन्पुमान्पुरुमनाभवतिपुंसतेर्वाअभीशवोव्याख्यातास्तेषामेषाभवति १५ रथे
तिष्ठन्नयतिवाजिनःपुरोयत्रयत्रकामयतेसुषारथिः॥अभीशूनांमहिमानंपनायतम
नःपश्चादनुयच्छंतिरश्मयः॥रथेतिष्ठन्नयतिवाजिनःपुरस्तात्सतोयत्रयत्रकामयते
सुषारथिःकल्याणसारथिरभीशूनांमहिमानंपूजयामिमनःपश्चात्संतोनुयच्छंतिर
श्मयोधनुर्धन्वतेर्गतिकर्मणोवधकर्मणोवाधन्वंत्यस्मादिषवस्तस्यैषाभवति १६
धन्वनागाधन्वनाजिंजयेमधन्वनातीव्राःसमदोजयेम॥धनुःशत्रोरपकामंकृणोति
धन्वनासर्वाःप्रदिशोजयेम॥इतिसानिगदव्याख्यातासमदःसमदोवात्तेःसंमदोवाम
दतेर्ज्याजयतेर्वाजिनातेर्वाप्रजावयतीषूनितिवातस्याएषाभवति १७ वक्ष्यंती
वेदागनीगंतिकर्णंप्रियंसखायंपरिषस्वजाना॥योषेवशिङ्क्तेविततादधिधन्वन्ज्याइ रामः
२ यंसमनेपारयंती॥वक्ष्यंतीवागच्छतिकर्णंप्रियमिवसखायमिषुंपरिष्वजमानायोषे १५

वाशीङ्ते शब्दं करोति विततधि धनुर्ज्येयं समने संग्रामे पारयंती पारं नयंती बुरिषते
र्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा तस्यैषा भवति १८ स्रूपर्णं वस्ते मृगो अस्या दंतो गोभिः सं
नद्धा पतति प्रसूता ॥ यत्रा नरः संच वि च द्रवंति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥ स्रूपर्णं व
स्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोस्या दंतो मृगयते र्वा गोभिः संनद्धा पतति प्रसूतेति
व्याख्यातं यत्र नराः संद्रवंति च विद्रवंति च तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यच्छंतु शरणं संग्रा
मेषु अश्वाजनीं कशेत्याहुः कशा प्रकाशयति भयमश्वाय कृष्यते र्वा णूभावाद्वाकू पुनः प्र
काशयत्यर्थान् कशयात्क्रोशते र्वाश्वकशाया एषा भवति १९ आजंघंति सान्वेषां ज
घनाँ उपजिघ्नते ॥ अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु चोदय ॥ आघ्नंति सानून्येषां
सरणानि सक्थीनि साक्थि सज्यते रासक्तोस्मिन् कायो जघनानि चोपघ्नंति जघनं जंघ
न्यते रश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान्त्समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय ॥ उलूखलमु
रुकरं वोर्ध्वखं वा ऊरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरुकरं वैतदुलूखलमित्या
चक्षते परोक्षेणेतित्व ब्राह्मणं तस्यैषा भवति २० यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखलक यु
ज्यसे ॥ इह द्युमत्तमं वद जयतामिव दुंदुभिः ॥ इति सा निगदव्याख्याता २१ वृषभः

नि०उ०
१६

प्रजांवर्षतीतिवातिबृहतिरेतइतिवातद्वृषकर्मावर्षणाद्वृषभस्तस्यैषाभवति २२ अ०२
न्यक्रंदयन्नुपयंतएनममेहयन्वृषभंमध्यआजेः॥तेनसूभर्वंशतवत्सहस्रंगवांमु
द्गलःप्रधनेजिगाय॥न्यक्रंदयन्नुपयंतएनमितिव्याख्यातममेहयन्वृषभंमध्य
आजेराजयनस्याजवनस्येतिवातेनतंसूभर्वंराजानंभर्वतेरत्तिकर्मातद्वासूभर्वं
सहस्रंगवांमुद्गलःप्रधनेजिगायप्रधनइतिसंग्रामनामप्रकीर्णान्यस्मिन्धनानिभ
वंतिद्रुघणोद्रुममयोघनस्तत्रेतिहासमाचक्षतेमुद्गलोभार्म्यश्वऋषिर्वृषभंचद्रुघ
णंचयुक्त्वासंग्रामेव्यवहृत्याजिंजिगायतदभिवादिन्येषर्ग्भवति २३ इमंतंपश्य
वृषभस्ययुंजंकाष्ठायामध्येद्रुघणंशयानं॥येनजिगायशतवत्सहस्रंगवांमुद्गलः
पृतनाज्येषु॥इमंतंपश्यवृषभस्यसहयुजंकाष्ठायामध्येद्रुघणंशयानंयेनजिगा
यशतवत्सहस्रंगवांमुद्गलःपृतनाज्येषुपृतनाज्यमितिसंग्रामनामपृतनानामज
नाद्वाजयनाद्वामुद्गलोमुद्गवान्मुद्गगिलोवामदनंगिलतीतिवामदंगिलोवामुद्गंगि
लोवाभार्म्यश्वोभृम्यश्वस्यपुत्रोभृम्यश्वोभृमयोस्याश्वाअश्वभरणाद्वापितुरि रामः
त्यन्ननामपातेर्वापिबतेर्वाप्यायतेर्वातस्यैषाभवति २४ पितुंनुस्तोषंमहोधर्माणं १६

तविषीं॥यस्यांत्रितोव्योजसावृत्रंविपर्वमर्दयत्॥ तंपिलुंस्तोमिमहतोधारयितारं
बलस्यतविषीतिबलनामतवतेर्वावृद्धिकर्मणोयस्यात्रितओजसाबलेनत्रितस्त्रि
स्थानइंद्रोवृत्रंविपर्वाणंव्यर्दयातिनद्योव्याख्यातास्तासामेषाभवति २५ इमं
मेगंगेयमुनेसरस्वतिशुतुद्रिस्तोमंसचतापरुष्ण्या॥असिक्न्यामरुद्वृधेवितस्त
यार्जीकीयेशृणुह्यासुषोमया॥ इमंमेगंगेयमुनेसरस्वतिशुतुद्रिपरुष्णिस्तो
ममासेवध्वमसिक्न्याचसहमरुद्वृधेवितस्तयाचार्जीकीयआशृणुहिसुषोमया
चेतिसमस्तार्थोथैकपदनिरुक्तंगंगागमनाद्यमुनाप्रयुवतीगच्छतीतिवाप्रवियुतं
गच्छतीतिवासरस्वतीसरइत्युदकनामसर्तेस्तद्वतीशुतुद्रीशुद्राविणीक्षिप्रद्रावि
ण्याशुतुन्नेवद्रवतीतिवैरावतींपरुष्णीत्याहुःपर्ववतीभास्वतीकुटिलगामिन्यसि
क्न्यशुक्लासितासितमितिवर्णनामतत्प्रतिषेधोसितंमरुद्वृधाःसर्वानद्योमरुत
एनावर्धयंतिवितस्ताविदग्धाविवृद्धामहाकूलार्जीकीयांविपाडित्याहुर्ऋ
जूकप्रभवावर्जुगामिनीवाविपाड्विपाटनाद्वाविपाशनाद्वाविप्रापणाद्वापाशाअस्यां
व्यपाश्यंतवसिष्ठस्यमुमूर्षतस्तस्माद्विपाडुच्यतेपूर्वमासीदुरुंजिरासुषोमा

नि० उ०
१७

सिंधुर्यदेनामभिप्रस्रवंति नद्यः सिंधुः स्यंदनादापआप्नोतेस्तासामेषाभवति २६ अ०२
आपोहिष्ठामयोभुवस्तानऊर्जेदधातन॥महेरणायचक्षसे॥आपोहिष्ठसुखभु
वस्तानोन्नायधत्तमहतेचनोरणायरमणीयायचदर्शनायोषधयओषद्धयंतीति
वौषत्येनाधयंतीतिवादोषंधयंतीतिवातासामेषाभवति २७ याओषधीःपू
र्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगंपुरा॥मनैनुबभ्रूणामहंशतंधामानिसप्तच॥याओष
धयःपूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रीणियुगानिपुरामन्येनुतद्बभ्रूणामहंबभ्रुवर्णानांहरणा
नांभरणानामितिवाशतंधामानिसप्तचेतिधामानित्रयाणिभवंतिस्थानानि
नामानिजन्मानीतिजन्मान्यत्राभिप्रेतानिसप्तशतंपुरुषस्यमर्माणांतेष्वेनाद
धतीतिवारात्रिर्व्याख्यातातस्याएषाभवति २८ आरात्रिपार्थिवंरजःपितुर
प्रायिधामभिः॥दिवःसदांसिबृहतीवितिष्ठसआत्वेषंवर्त्ततेतमः॥आपूपुर
स्त्वंरात्रिपार्थिवंरजःस्थानैर्मध्यमस्यदिवःसदांसिबृहतीमहतीवितिष्ठसआ राम:
वर्त्ततेत्वेषंतमोरजोरण्याप्यरण्यस्यपत्न्यरण्यमपार्णंग्रामादरमणंभवतीति १७

वातस्याएषाभवति २९ अरण्यान्यरण्यान्यसौयाप्रेवनश्यसि॥ कथाग्रामं
नपृछासिनत्वाभीरिवविंदती३॥ अरण्यानीत्येनामामंत्रयतेयासावरण्यानि
वनानिपराचीवनश्यसिकथंग्रामंनपृछसिनत्वाभीर्विंदतीवेत्तीवः परिभया
र्थवाश्रद्धाश्रद्धानात्तस्याएषाभवति ३० श्रद्धयाग्निःसमिध्यतेश्रद्धयाहू
यतेहविः॥ श्रद्धांभगस्यमूर्धनिवचसावेदयामसि॥ श्रद्धयाग्निःसाधुसमिध्यते
श्रद्धयाहविःसाधुहूयतेश्रद्धांभगस्यभागधेयस्यमूर्धनिप्रधानांगेवचनेना
वेदयामः पृथिवीव्याख्यातातस्याएषाभवति ३१ स्योनापृथिविभवानृक्ष
रानिवेशनी॥ यछानःशर्मसप्रथः॥ सुखानः पृथिविभवानृक्षरानिवेशन्यृक्ष
रःकंटकऋछतेःकंटकःकंतपोवाकृंततेर्वाकंटतेर्वास्याद्गतिकर्मणउद्गतत
मोभवतियछनःशर्मयछतुशरणंसर्वतःपृथुद्यावाव्याख्यातातस्याएषाभवति
३२ अमीषांचित्तंप्रतिलोभयंतीगृहाणांगान्यप्वेपरेहि॥ अभिप्रेहिनिर्द
हहृत्सुशोकैरंधेनामित्रास्तमसासचंतां॥ अमीषांचित्तानिप्रज्ञानानिप्र
तिलोभयमानागृहाणांगान्यप्वेपरेह्यभिप्रेहिनिर्दहेषांहृदयानिशोकैरंधे॥

 नामित्रास्तमसा संसेव्यं ताम्ग्नाय्यग्नेः पत्नी तस्या एषा भवति ३३ इहेंद्राणीमुप 
ह्वये वरुणानीं स्वस्तये ॥ अग्नायीं सोमपीतये ॥ इति सा निगदव्याख्याता ३४ अथ
तो हे हूत्र्यानुलूखलमुसले उलूखलं व्याख्यातं मुसलं मुहुः सरं तयोरेषा भवति ३५
आयजी वाजसातमा ता ह्यु१च्चा विजर्भृतः ॥ हरी इवांधांसि बप्सता ॥ आयष्टव्ये अ
न्नानां संभक्ततमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि भुंजाने हविर्धाने हविषां निधाने त
योरेषा भवति ३६ आवामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदंतु यज्ञियाः ॥ इहाद्य सोमपीतये ॥
आसीदंतु वामुपस्थमुपस्थानमद्रोग्धव्ये इति वा याज्ञिया देवा यज्ञसंपादिन इहाद्य
सोमपानाय द्यावापृथिव्यौ व्याख्याते तयोरेषा भवति ३७ द्यावा नः पृथिवी इ
मं सिध्रमद्य दिविस्पृशं ॥ यज्ञं देवेषु यच्छतां ॥ द्यावापृथिव्यौ न इमं साधनमद्य दिवि
स्पृशं यज्ञं देवेषु नियच्छतां विपाट् छुतुद्र्यौ व्याख्याते तयोरेषा भवति ३८ प्रपर्व
तानामुशती उपस्थादश्वे इव विषिते हासमाने ॥ गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपाट्
छुतुद्री पयसा जवेते ॥ पर्वतानामुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव वि 
मुक्ते इति वा विषमे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शु

क्रेशोभनेमातरौसंरिहाणोविपाट्छुतुद्रीपयसाप्रजवेते आर्त्नी अर्त्न्यौवारण्यौवारिप्वः
न्यौवातयोरेषाभवति ३९ तेआचरंतीसमनेवयोषामातेवपुत्रंबिभृतामुपस्थे॥ अप
शत्रून्विध्यतांसंविदानेआर्त्नीइमेविष्फुरंतीअमित्रान्॥ तेआचरंत्यौसमनसाविवयोषे
मातेवपुत्रंबिभृतामुपस्थ उपस्थाने ऽपविध्यतांशत्रून्संविदानेआर्त्न्यौविमोविघ्नत्यावमि
त्रान्शुनासीरौशुनोवायुः शरु एत्यंतरिक्षेसीर आदित्यः सरणात्तयोरेषाभवति ४० शुना
सीराविमंवाचंजुषेथांयद्दिविचक्रथुःपयः॥ तेनेमामुपसिंचतं॥ इतिसानिगदव्याख्या
तादेवीजोष्ट्रीदेव्योजोषयित्र्यौद्यावापृथिव्यावितिवाहोरात्रेइतिवासस्यंचसमाचेतिका
त्थक्यस्तयोरेषसंप्रैषोभवति ४१ देवीजोष्ट्रीवसुधितीययोरन्याघाद्वेषांसियुयव
दान्यावक्षद्वसुवार्याणियजमानायवसुवनेवसुधेयस्यवीतांयज॥ देवीजोष्ट्रीदेव्यौ
जोषयित्र्यौवसुधितीवसुधान्यौययोरन्याघानिद्वेषांस्यवयावयस्यावहसन्यावसू
रणी निवननीयानियजमानायवसुवननायचवसुधानायचवीतांपिबेतांकामयेतांवा
यजेतिसंप्रैषोदेवीऊर्जाहुतीदेव्याऊर्जाह्वान्यौद्यावापृथिव्यावितिवाहोरात्रेइतिवा
सस्यंचसमाचेतिकाश्यक्यस्तयोरेषसंप्रैषोभवति ४२ देवीऊर्जाहुतीइषमूर्जमन्या

नि०उ० वक्षस्तस्य घृतस्य पीलिमन्यानवेन पूर्वं दयमाना स्याम पुराणेन नवं ता मूर्जमूर्जाहुतीऊर्जय अ०३
१६ माने अधातां वसूवनेवसुधेयस्य वीतां यज॥ द्यावीऊर्जाहुती द्यावाऊर्जाह्वान्यावन्नंच्वर
संवावहस्तावहत्वन्यासहजाग्धिं वसहपीतिं चान्यानवेन पूर्वं दयमाना स्याम पुराणेनन
वंतामूर्जमूर्जाहुतीऊर्जयमाने अधातां वसूवननायच्च वसूधानायच्च वीतां पिबेतां का
मयेतां वायजेति संप्रैषो यजेति संप्रैषः ४३ अथयान्यपश्वोवोल्का मानो मित्रः क्रनिक्रद
जनुं वदसंवत्सरमुपप्लवदप्रावृषः प्रेतेवदं त्वमेदानूयज्ञसंयोगाद्धन स्पलउपश्वासयबद्धी
नोमाहिरिवभोगेरथे तिष्ठन्धन्वनागावृक्ष्यंतीवस्पूपूर्णवस्त्तआजेघंतियाब्रिविद्धिलंवृषभो
न्यक्रंदयाग्निमेतं पितुंन्विमिमआपोहियाओषधीरारान्त्र्यरण्यानिश्रद्धयोस्योनामीषा
मिहेंद्रापीमथालोहांवायजीआवांमुपस्तुंधावानः प्रपर्वतानांतेआचरंतीश्रुनासीरौदेवी
जोष्ट्रीदेवीऊर्जाहुतीत्रिचत्वारिंशत् ४३ इतिनैरुक्तेनवमोध्यायः ९ छ १६ हरिः ॐ अथ
अथातोमध्यस्थानादेवतास्तासां वायुः प्रथमागामीभवति वायुर्वातेर्वेतेर्वास्याद्गतिकर्म
ण एतेरितिस्थौलाष्ठीविरनर्थकोवकारस्तस्यैषाभवति १ वायवायाहिदर्शतेमेसो राम:
माअरंकृताः॥तेषांपाहिश्रुधीहवं॥ वायवायाहिदर्शनीयेमेसोमाअरंकृताअलंकृ १६
तास्तेषांपिव [illegible] श्रृणुनोह्वानमितिकमन्यंमध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापराभ

वति २ आसस्त्राणासः शवसानमच्छेंद्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ॥ अभिश्रव ऋज्यंतो व
हेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥ आसस्त्रवांसोऽभिबलायमानमिंद्रं कल्याणचक्रेर
थोपेगार्य रथ्या अश्वा रथस्य वोढारः ऋज्यंतः ऋजुगामिनोन्नमभिवहेयुर्नवं च पुराण
च श्रवइत्यन्ननामश्रूयत इति सतो वायोश्चास्य भक्ष्यं यथा निविदस्येदिति इंद्रप्रधाने
ष्येके नैघंटुकं वायुकर्माभयप्रधानेऽपरं वरुणो वृणोतीति सतस्तस्यैषा भवति ॥
३ नीचीनबारं वरुणः कवंधं प्रससर्ज रोदसी अंतरिक्षं ॥ तेन विश्वस्य भुवनस्य रा
जा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूम ॥ नीचीनद्वारं वरुणः कवंधं मेघं कवनमुदकं भवति तदस्मि
न्धीयत उदकमपि कवंधमुच्यते बंधिरनिभृतत्वे कमनिभृतं च प्रसृजति द्यावापृथि
व्यौ चांतरिक्षं च महत्वेन तेन सर्वस्य भुवनस्य राजा यवमिव वृष्टिर्व्युनत्ति भूमिं त
स्यैषापरा भवति ४ तमू षु समना गिरा पितॄणां च मन्मभिः ॥ नाभाकस्य प्रशस्ति
भिर्यः सिंधूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो नभंतामन्यके समे ॥ तं स्वभिष्टोमि
समानया गिरा गीत्या स्तुत्या पितॄणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्ऋ
षिर्नाभाको बभूव यः स्यंदमानानामासामपामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः

समध्यमइतिनिरुच्यतेऽथैषएवभवति॥ नर्मतामन्युकेसमो॥मामाभरवन्नन्यकेसर्वैर्ये
नोद्भिखंतिदुर्धियःपापधियःपापसंकल्पारुद्रोरोतीतिसतोरोरूयमाणोद्रवतीतिवा
रोदयतेर्वायदरुदत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमितिकाठकंयदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वमितिहारिद्रवि
कंतस्यैषाभवति ५ इमारुद्रायस्थिरधन्वनेगिरःक्षिप्रेषवेदेवायस्वधाव्ने॥अ
षाळ्हायसहमानायवेधसेतिग्मायुधायभरताशृणोतुनः॥इमारुद्रायदृढधन्व
नेगिरःक्षिप्रेषवेदेवायान्नवतेषाढायान्यैःसहमानायविधात्रेतिग्मायुधायभरतशृ
णोतुनस्तिग्मंतेजतेरुत्साहकर्मणआयुधमायोधनात्तस्यैषापराभवति ६ याते
दिद्युदवसृष्टादिवस्परिक्ष्मयाचरतिपरिसावृणक्तुनः॥सहस्रंतेस्वापिवातभेषजा
मानस्तोकेषुतनयेषुरीरिषः॥यातेदिद्युदवसृष्टादिवस्परिदिवोधिदिद्युद्द्यतेर्वा
द्युतेर्वाद्योततेर्वाक्ष्मयाचरतिक्ष्मापृथिवीतस्यांचरतितयाचरतिविक्ष्मापयंतीचरतीति
वापरिवृणक्तुनःसासहस्रंतेस्वापवचनभैषज्यानिमानस्त्वंपुत्रेषुचपौत्रेषुचरीरिषस्तो
कंतुध्यतेस्तनयंतनोतेरग्निरपिरुद्रउच्यतेतस्यैषाभवति ७ जराबोधतद्विविड्ढि
विशेविशेयज्ञियाय॥स्तोमंरुद्रायदृशीकं॥जरास्तुतिर्जरतेःस्तुतिकर्मणस्तांबोधतया

बोधायितारितिवाताद्धिविड्ढितकुरुमनुष्यस्यमनुष्यस्ययजनायस्तोमंरुद्रायदर्शनीय
मिंद्रइरांदृणातीतिवेरांददातीतिवेरांदधातीतिवेरांदारयतइतिवेरांधारयतइतिवेंदवे
द्रवतीतिवेंदौरमतइतिवेंधेभूतानीतिवातद्यदेनंप्राणैःसमैंधंस्तदिंद्रस्येंद्रत्वमितिविज्ञा
यतइदंकरणादित्याग्रायणइदंदर्शनादित्यौपमन्यवइंदतेवैश्वर्यकर्मणइंछत्रूणांदारयि
तावाद्रावयितावादरयितायज्वनांतस्यैषाभवति ८ अदर्दरुत्समसृजोविखानि
त्वमर्णवान्बद्बधानाँअरम्णाः॥महांतमिंद्रपर्वतंवियद्वःसृजोविधाराअवदानवंहन्॥
अदृणाउत्समुत्सउत्सरणाद्वोत्सदनाद्वोत्स्यंदनाद्वोनत्तेर्वाव्यसृजोस्यखानित्वमर्ण
वानर्णस्वतएतान्माध्यमिकान्संस्त्यायान्बाबध्यमानानरम्णाःरम्यातिःसंयमनक
र्माविसर्जनकर्मावामहांतमिंद्रपर्वतंमेघंयद्व्यवृणोर्व्यसृजोस्यधाराअवहन्नेनंदान
वंदानकर्माणंतस्यैषापराभवति ९ योजातएवप्रथमोमनस्वान्देवोदेवान्क्रतुना
पर्यभूषत्॥यस्यशुष्माद्रोदसीअभ्यसेतांनृम्णस्यमह्नासजनासइंद्रः॥योजायमा
नएवप्रथमोमनस्वीदेवोदेवान्क्रतुनाकर्मणापर्यभवत्पर्यगृह्णात्पर्यरक्षदत्यक्रा
मदितिवायस्यबलाद्यावापृथिव्यावप्यबिभीतांनृम्णस्यमह्नाबलस्यमहत्वेन

नि०उ० सजनासइंद्रइत्यृषेर्दृष्टार्थस्यप्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता।पर्जन्यस्तृपेराद्यंतविपरी अ०४
२१ तस्यतर्पयिताजन्यःपरोजेतावाजनयितावाप्रार्जयितावारसानांतस्यैषाभवति॥
१० विवृक्षान्हंत्युतहंतिरक्षसोविश्वंबिभायभुवनंमहावधात्।उतानागाईषते
वृष्ण्यावतोयत्पर्जन्यःस्तनयन्हंतिदुष्कृतः॥विहंतिवृक्षान्विहंतिचरक्षांसिसर्वाणि
चास्माद्भूतानिबिभ्यातिमहावधान्महान्ह्यस्यवधोपिनपराधोभीतःपलायतेवर्षक
र्मवतोयत्पर्जन्यःस्तनयन्हंतिदुष्कृतःपापकृतोबृहस्पतिर्बृहतःपातावापालयितावा
तस्यैषाभवति ११ अश्नापिनद्धंमधुपर्यपश्यन्मत्स्यंनदीनउदनिक्षियंतं॥निष्टज्ज
भारचमसंनवृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणाविकृत्य॥अशनवतामेघेनापिनद्धंमधुपर्यप
श्यन्मत्स्यमिवदीनउदकेनिवसंतंनिर्जहारतच्चमसमिववृक्षात्चमसःकस्माच्चमंत्य
स्मिन्नितिबृहस्पतिर्विरवेणशब्देनविकृत्यब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मणःपातावापालयि
तावातस्यैषाभवति १२ अश्मास्यमवतंब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसा
तृणत्॥तमेवविश्वेपपिरेस्वर्दृशोबहुसाकंसिसिचुरुत्समुद्रिणं॥अशनवंतम राम:
स्यंदनवंतमवातितंब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसाबलेनाभ्यतृणत्तमेव २१

सर्वेपिबंतिरश्मयःसूर्यदृशोबद्धेनंसहसिंचंस्कृत्समुद्रिपामुदकवंतं १३ क्षेत्रस्यप
तिःक्षेत्रंक्षियतेर्निवासकर्मणस्तस्यपालावापालयितावातस्यैषाभवति १४ क्षे
त्रस्यपतिनावयंहितेनेवजयामसि॥गामश्वंपोषयि त्न्वासनोमृळातीदृशे॥क्षेत्र
स्यपतिनावयंस्कृहितेनेवजयामोगामश्वंपुष्टंपोषयितृत्वाहरेतिसनोमृळातीदृशे॥
बलेनवाधनेनजामृळतिर्दानकर्मातस्यैषापराभवति १५ क्षेत्रस्यपतेमधुमंतमूर्मिं
धेनुरिवपयोअस्मासुधुक्ष्व॥मधुश्चुतंघृतमिवसुपूतमृतस्यनःपतयोमृळयंतु॥क्षेत्र
स्यपतेमधुमंतमूर्मिंधेनुरिवपयोस्मासुधुक्ष्वेतिमधुश्चुतंघृतमिवोदकंसुपूतमृतस्य
नःपालारोवापालयितारोवामृळयंतुमृळयतिरूपदयाकर्मापूजाकर्मावातद्यत्समा
न्पामर्धविसमानाभिव्याहारंभवतितज्जामिभवतीत्येकंमधुमंतंमधुश्चुतमितियथा
यदेवसमानेपादेसमानाभिव्याहारंभवतितज्जामिभवतीत्यपरंहिरण्यरूपःसहि
रण्यसंदृगितियथा यथाकृथान्वविशेषोजामिभवतीत्यपरं॥मंडूकाइवोदकान्मंडूका
उदकादिवेतियथा॥वास्तोष्पतिर्वास्तुर्वसतेर्निवासकर्मणस्तस्यपालावापालयिता
वातस्यैषाभवति १६ अमीवहावास्तोष्पतेविश्वारूपाण्याविशंन्॥सखासुशेव

ऽधिनः॥ अभ्यमनहा वास्तोष्पते सर्वाणि रूपाण्याविशन्त्सखा नः सुसुखो भव शेव
इति सुखनाम शिष्यतेर्वकारो नामकरणोऽन्तस्थांतरोपलिंगी विभाषितगुणः शिवम्
इत्यप्यस्य भवति यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्देवता भवति॥ रूपं रूपं मघवा बोभवीतीत्यपि
निगमो भवति॥ वास्तोष्पतिर्वास्तुः पाता वा पालयिता वा तस्यैषा भवति १७ पुनरेहि
वाचस्पते देवेन मनसा सह॥ वसोष्पते निरामय मय्येव तन्वं१ मम॥ इति सा निगदव्या
ख्याता॥ अपां नपात्तनूनपाता व्याख्यातस्तस्यैषा भवति १८ यो अनिध्मो दीदयदप्स्व१न्त
र्यं विप्रास ईळते अध्वरेषु॥ अपां नपान्मधुमतीरपो दा याभिरिन्द्रो वावृधे वीर्याय॥
यो अनिध्मो दीदयद्दीप्यतेऽभ्यंतरमप्सु यं मेधाविनः स्तुवंति यज्ञेषु सोऽपान्नपान्मधु
मतीरपो देह्यभिषवाय याभिरिन्द्रो वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे॥ यमो यच्छतीति सतः
तस्यैषा भवति १९ परेयिवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पंथामनुपस्पशानं॥ वैव
स्वतं संगमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य॥ परेयिवांसं पर्यागतवंतं प्रवत
उद्वतो निवत इत्यवतिर्गतिकर्मा बहुभ्यः पंथानमनुपस्पाशयमानं वैवस्वतं संगम
ना नं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्येति दुवस्यतीराध्नोतिकर्मा॥ अग्निरपि यम उच्यते

तमेलाश्रुत्योनुप्रवदंति २० सेनेवसृष्टामंदधात्यस्तुर्नदिद्युत्वेषप्रतीका॥यमोहजा
तोयमोजनित्वंजारःकनीनांपतिर्जनीनां॥तंवश्चराथावयंवसत्यास्तंनगावोनक्षंत
इद्धं॥इतिद्विपदाः सेनेवसृष्टाभयंवाबलंवादधात्यस्तुरिवदिद्युत्वेषप्रतीकाभय
प्रतीकाबलप्रतीकायशःप्रतीकामहाप्रतीकादीप्तप्रतीकावा॥यमोहजातइंद्रेणस
हसंगतः॥यमाविहेहमातरेत्यपिनिगमोभवतियमइवजातोयमोजनिष्यमाणोजा
रःकनीनांजरयिताकन्यानांपतिर्जनीनांपालयिताजायानांतत्प्रधानाहियज्ञसंयो
गेनभवंति॥तृतीयोअग्निरीपातिरित्यपिनिगमोभवति तंवश्चराथाचरंत्यापश्वाकु
त्यावसत्या॥वनिवसंत्यौषधाकुत्यास्तंयथागावआप्नुवंतितथाप्नुयामेंद्धंसमृद्धं
भोगैर्मित्रःप्रमीतेस्त्रायतेसंमिन्वानोद्रवतीतिवामेदयतेर्वातस्यैषाभवति २१ मि
त्रोजनान्यातयतिब्रुवाणोमित्रोदाधारपृथिवीमुतद्यां॥मित्रःकृष्टीरनिमिषा
भिचष्टेमित्रायहव्यंघृतवज्जुहोत॥मित्रोजनानायातयतिब्रुवाणःशब्दंकुर्व
न्मित्रएवधारयतिपृथिवींचदिवंचमित्रःकृष्टीरनिमिषन्नभिविपश्यतीतिकृ
ष्टयइतिमनुष्यनामकर्मवंतोभवंतिविकृष्टदेहावामित्रायहव्यंघृतवज्जुहोत

नि०उ० तिव्याख्यातं कं होतिर्दानकर्मा कः कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा तस्यैषा भवति २२ अ०४
२३ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्॥ स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां
कस्मै देवाय हविषा विधेम॥ हिरण्यगर्भो हिरण्मयो गर्भो हिर[illegible]ण्मयो गर्भोस्येति वा गर्भो
गृभेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यंतेथ गर्भो
भवति समभवदग्रे भूतस्य जातः पतिरेको बभूव स धारयति पृथिवीं च दिवं च कस्मै देवाय
हविषा विधेमेति व्याख्यातं विधतिर्दानकर्मा सरस्वान्व्याख्यातस्तस्यैषा भवति २३
ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमंतो घृतश्चुतः॥ तेभिर्नोविता भव॥ इति सा निगदव्याख्याता २४
विश्वकर्मा सर्वस्य कर्त्ता तस्यैषा भवति २५ विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधा
ता परमोत संदृक्॥ तेषामिष्टानि समिषा मदंति यत्रा सप्तऋषीन्पर एकमाहुः॥ विश्वकर्मा
विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च संद्रष्टा भूतानां तेषामिष्टानि वा कांतानि
वा क्रांतानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वा अद्भिः सह संमोदंते यत्रैतानि सप्तऋषीणा
नि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं भवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मं विश्व रामः
कर्मा विभूतमना व्याप्ता धाता च विधाता च परमश्च संदर्शयितेंद्रियाणामेषामिष्टानि २३

वाक्रांतानिवाक्रांतानिवागतानिवामतानिवानतानिवान्नेनसहसंमोदंतेयत्रेमानिस
प्तऋषीणानींद्रियाण्येभ्यःपरआत्मातान्येतस्मिन्नेकंभवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे तत्रेति
हासमाचक्षतेविश्वकर्माभौवनःसर्वमेधेसर्वाणिभूतानिजुहवांचकारसआत्मानम
प्यंततोजुहवांचकारतदभिवादिन्येषगर्भवतींतस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय २६ वि
श्वकर्मन्हविषावावृधानःस्वयंयजस्वपृथिवीमुतद्यां॥मुह्यंत्वन्येअभितोजनासइहा
स्माकंमघवासूरिरस्तु॥विश्वकर्मन्हविषावर्धयमानःस्वयंयजस्वपृथिवींचादिवंचमुह्यं
त्वन्येअभितोजनाःसपत्नाइहास्माकंमघदासूरिरस्तुप्रज्ञातातार्क्ष्यस्त्वष्टाव्याख्या
तस्तीर्णेतारिक्षेक्षयातितूर्णमर्थंरक्षत्यभ्योतवीतस्यैषापाभवति २७ त्यमूषुवाजि
नंदेवजूतंसहावानंतरुतारंरथानां॥अरिष्टनेमिंपृतनाजमाशुंस्वस्तयेतार्क्ष्यमि
हाहुवेम॥तंभृशमन्नवंतंजूतिर्गतिःप्रीतिर्वादेवजूतंदेवगतंदेवप्रीतंवासहस्वंतंता
रयितारंरथानामरिष्टनेमिंपृतनाजितमाशुंस्वस्त्यैतार्क्ष्यमिहह्वयेमेतिकमन्यं
मध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापराभवति २८ सद्यश्चिद्यःशवसापंचकृष्टीःसूर्यइव
ज्योतिषापस्ततान॥सहस्रसाःशतसाअस्यरंहिर्नस्मावरंतेयुवतिंनशर्यां॥स

४ संशिशानाअभिप्रयंतुनरोअग्निरूपाः॥ त्वयामन्योसरथमारुह्यरुजंतोहर्षमाणासोधृषितामरुत्वास्तिग्मेषवआयु४

धा
नि०उ०
२४

द्योपियःशवसाबलेनतनोत्यपःसूर्यइवज्योतिषापंचमनुष्यजातानिसहस्रसानिनीशि अ०४
तसानिन्यस्यसागतिर्नस्मैनांवारयंतिप्रयुवतीमिवशरमयीमिषुंमन्युर्मन्यतेर्दीप्तिक
र्मणःक्रोधकर्मणोवधकर्मणोवामन्युंत्यस्मादिषवस्तस्यैषाभवति २९ त्वयामन्यो
सरथमारुजंतोहर्षमाणासोधृषितामरुत्वः॥ तिग्मेषवआयुधानिसंशिश्यमाना
अभिप्रयंतुनरोअग्निरूपाआग्निकर्माणःसंनद्धःकवचिनइतिवादधिक्राव्याख्यात
स्तस्यैषाभवति ३० आदधिक्राःशवसापंचकृष्टीःसूर्यइवज्योतिषापस्ततान॥ स
हस्रसाःशतसावाज्यर्वापृणक्तुमध्वासमिमावचांसि॥ आतनोतिदधिक्राःशवसा
बलेनापःसूर्यइवज्योतिषापंचमनुष्यजातानिसहस्रसाःशतसावाजीवेजनवा
न्वैरणवान्त्संपृणक्तुनोमधुनोदकेनवचनानीमानीतिमधुधमतेर्विपरीतस्यसवि
तासर्वस्यप्रसवितातस्यैषाभवति ३१ सवितायंत्रैःपृथिवीमरम्णादस्कंभनेस
वितादयामदृंहत्॥ अश्वमिवाधुक्षद्धुनिमंतरिक्षमतूर्तेबद्धंसवितासमुद्रं॥ सविता
यंत्रैःपृथिवीमरमयदनारंभणेंतरिक्षेसवितादयामदृंहदश्वमिवाधुक्षद्धुनिमंतरि रामः
क्षेमेघंबद्धमतूर्तेबद्धमतूर्णइतिवात्वरमाणइतिवासवितासमुदितारमितिक २४

मन्यंमध्यमादेवमवक्ष्यदादित्योपिसवितोच्यतेतथाचहैरण्यस्तूपेसूक्तेर्चन्हिरण्यस्तू
पऋषिरिदंसूक्तंप्रोवाचतदभिवादिन्येषर्ग्भवति ३२ हिरण्यस्तूपःसवितुर्यथात्वांगि
रसोजुह्वेवाजेअस्मिन्॥एवात्वार्चन्नवसेवंदमानःसोमस्येवांशुंप्रतिजागराहं॥हिर
ण्यस्तूपोहिरण्यमयःस्तूपोहिरण्मयःस्तूपोस्येतिवास्तूपःस्त्यायतेःसंघातःसवितर्य
थात्वांगिरसोजुह्वेवाजेन्नेस्मिन्नेवंत्वार्चन्नवनायवंदमानःसोमस्येवांशुंप्रतिजागर्म्य
हंत्वष्टाव्याख्यातस्तस्यैषाभवति ३३ देवस्त्वष्टासविताविश्वरूपःपुपोषप्रजाःपुरुधा
जजान॥इमाचविश्वाभुवनान्यस्यमहद्देवानामसुरत्वमेकं॥देवस्त्वष्टासवितासर्वरूपः
पोषतिप्रजारसानुप्रदानेनबहुधाचेमाजनयतीमानिचसर्वाणिभूतान्युदकान्यस्यमह
च्चास्मैदेवानामसुरत्वमेकंप्रज्ञावत्त्वंवानवत्त्वंवापिवासुरितिप्रज्ञानामास्यत्यनर्थान
स्ताश्चास्यामर्थाअसुरत्वमादिलुप्तंवातोवातीतिसतस्तस्यैषाभवति ३४ वातआवा
तुभेषजंशंभुमयोभुनोहृदे॥प्रणआयूंषितारिषत्॥वातआवातुभेषज्यानिशंभुम
योभुचनोहृदयायप्रवर्धयतुचनआयुरग्निर्व्याख्यातस्तस्यैषाभवति ३५ प्रतित्यं
चारुमध्वरंगोपीथायप्रहूयसे॥मरुद्भिरग्नआगहि॥तंप्रतिचारुमध्वरंसोमपाना

नि० उ०
२५

यन्नद्रूयसे सोग्नेमरुद्भिः सहागच्छेति कमन्यं मध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापराभवति ३६ अ०४
अभित्वापूर्वपीतयेसृजामिसोम्यंमधु॥ मरुद्भिरग्नआगहि॥ अभिसृजामित्वापूर्व
पीतयेपूर्वपानायसोम्यंमधुसोममयंसोग्नेमरुद्भिः सहागच्छेति ३७ वेनोवेनतेः
कांतिकर्मणस्तस्यैषाभवति ३८ अयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाज्योतिर्जरायूरजः
सोविमाने॥ इममपांसंगमेसूर्यस्यशिशुंनविप्रामतिभीरिहंति॥ अयंवेनश्चोदयत्पृ
श्निगर्भाः प्राष्टवर्णगर्भाआपइतिवाज्योतिर्जरायुर्ज्योतिरस्यजरायुःस्थानीयंभ
वतिजरायुजरयागर्भस्यजरयायूयतइतिवेममपांचसंगमनेसूर्यस्यचशिशुमि
वविप्रामतिभीरिहंतिलिहंतिस्तुवंतिवर्धयंतिपूजयंतीतिवाशिशुःशंसनीयो
भवतिशिशीतेर्वास्याद्दानकर्मणश्चिरलब्धोगर्भोभवत्यसुनीतिरसूनयतित
स्यैषाभवति ३९ असुनीतेमनोअस्मासुधारयजीवातवेसुप्रतिरानआयुः॥
रारंधिनः सूर्यस्यसंदृशिघृतेनत्वंतन्वंवर्धयस्व॥ असुनीतेमनोस्मासुधारय राम:
चिरंजीवनायप्रवर्धयचनआयूरंधयचनः सूर्यस्यसंदर्शनायरध्यतिर्वशग २५
मनेपिदृश्यते॥ मारधामद्विषतेसोमराजन्नित्यपिनिगमोभवतिघृतेनत्वम्

त्मानं तन्वं वर्धयस्व तोव्यारव्यातस्तस्यैषा भवति ४० ऋतस्याहि श्रुरुधः संति पूर्वाः ऋ
तस्य धीतिर्वृजिनानि हंति॥ ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमान आ
योः॥ ऋतस्याहि श्रुरुधः संति पूर्वीः ऋतस्य प्रज्ञा वर्जनीयानि हंति ऋतस्य श्लोको ब
धिरस्यापि कर्णावातृणत्ति बधिरो बद्धश्रोत्रः कर्णौ बोधयन्दीप्यमानश्चायोरयन
स्य मनुष्यस्य ज्योतिषो वोदकस्य वै दुरिंधेरुनत्ते वीतस्यैषा भवति ४१ प्रतद्वोचेयं
भव्यायेंदवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षो हा मन्म रेजति॥ स्वयं सो अस्मदा नि
दो वधैरजेत दुर्मतिं॥ अवस्रवेदघशंसोवतरमव क्षुद्रमिव स्रवेत्॥ प्रब्रवीमित
द्भव्यायेंदवे हवनार्ह इव य इषवान् अन्नवान्कामवान्वा मननानि च नो रेजयति र
क्षोहा च बलेन रेजयति स्वयं सोस्मदभिनिंदितारं वधैरजेत दुर्मतिं॥ अवस्रवे
दघशंसस्ततश्चावतरं क्षुद्रमिवावस्रवेदभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यंते यथा होद
र्शनीया होदर्शनीयेति तत्परुच्छेपस्य शीलं परुच्छेप ऋषिः पर्ववच्छेपः परुषि परु
षि शेपोस्येति वेतीमानि सप्तविंशति नामधेयान्यनुक्रांतानि सूक्तभांजि हविर्भांजि

दैवता

नि०उ० २६ जितेषामेतान्यहविर्भाजि विनो स्कनीतिर्च्चरंत इंदुः प्रजापतिः प्रजानां पाता वा पालयिता अ०४
वा तस्यैषा भवति ४२ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ॥ यत्का
मास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ प्रजापते नहि त्वदेतान्यन्यः
सर्वाणि जातानि तानि परिबभूव यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो
रयीणामिति आशीः राहिर्व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ४३ अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने
नदीनां रजःसु षीदंत् ॥ अब्जमुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसूदकेषु सीदं
बुध्नमंतरिक्षं बद्धा अस्मिन्धृता आप इति वेदमपीतरद्बुध्नमेतस्मादेव बद्धा अ
स्मिन्धृताः प्राणा इति योहिः स बुध्न्यो बुध्नमंतरिक्षं तन्निवासात्तस्यैषा भवति ॥
४४ मा नो हिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्रिधदृतायोः ॥ मा च नोहिर्बुध्न्यो रेष
णाय धान्मास्य यज्ञो रवात्स्रिधदृज्ञकामस्य सुपर्णो व्याख्यातस्तस्यै षा भवति
वे ४५ एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे ॥ तं पाकेन मनसापश्य
मंतितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरं ॥ एकः सुपर्णः स समुद्रमाविशति स इमा राम: २६
नि सर्वाणि भूतान्यभिविपश्यति तं पाकेन मनसापश्यमंतित इत्यृषेर्दृष्टार्थस्य प्री

लिभिर्वत्याख्यानं संघुक्तातं मातारेढि वागेषामाध्यमिकास उमातरं रेढि पुरूरवा
बहुधारोरूयते तस्यैषाभवति ४६ समस्मिञ्जायमानआसतग्नाउतेमवर्धन्न
द्यः१स्वगूर्त्ताः॥ महेयत्वापुरूरवोरणायावर्धयन्दस्युहत्यायदेवाः॥ समास्तता
स्मिञ्जायमानेग्नागमनादापोदेवपत्न्योवापिचैनमवर्धयन्नद्यःस्वगूर्त्ताःस्वयं
गामिन्योमहतेचयत्त्वापुरूरवोरणायरमणीयायसंग्रामायावर्धयन्दस्युहत्याय
चदेवादेवाः ४७ अथातोमध्यस्थानावायवायोह्यासत्राणासोनीचीनबारं
तमूर्ध्विमारुद्रायथातेदिघुञ्जराखाधादर्दर्योजातोविवृक्षानश्नापिनद्धमश्मास्य
मवतंक्षेत्रस्यपतिःक्षेत्रस्यपतिनाक्षेत्रस्यपतेऽमीवहापुनरोहियोअग्निध्मःपरयि
वांसंसेनेवसुष्वामित्रोजनान्हिरण्यगर्भीयितेसरस्वोविश्वकर्मासर्वस्यकर्त्ताविश्व
कर्माविमनाविश्वकर्मन्हविषात्वमूषुसद्याश्विद्वयामन्योआदधिक्राःसविताहि
रण्यस्तूपोदजस्त्वष्टावातआवातुप्रतिस्यमभिलावेनोवेनतेरथंभूनोस्कनीलरूतस्य
हिप्रतद्धोचेयंप्रजापतेऽग्रामुक्थैर्मानोहिरेकःस्कपर्णःसमास्मिन्नसमचत्वारिंशतः
४७ इतिनेरुक्तेदशमोध्यायः १० छ १४३ हरिःॐ ३ म्रश्येनोव्याख्यातस्तस्यै

नि० उ० पाभवति ॥ १ आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकं ॥ अत्रा पुरं अ० ५
२७ धिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ आदाय श्येनो हरत्सोमं सहस्रं सवान युतं
च सह सहस्रं सहस्रसाध्यमाभिप्रेत्य तत्रायुतं सोमभक्षाल्लब्धं धेनायुतं दक्षिणा
इतिवा तत्र पुरंधिरजहाद्भिरानदानानितिवा मदे सोमस्य मूरा अमूर इत्यैंद्रे च स
क्ते सोमपाने न च सक्तस्तस्मादिंद्रं मन्यंत ओषधिः सोमः स्कनोतेर्यदेनमभिषुण्वंति ब
हुलमस्य नैघंटुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्येन तस्य पावमानीषु निदर्शनायोदाहरि
ष्यामः २ स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ॥ इंद्राय पातवे सुतः ॥ इति सा निग
दव्याख्याताथैषापराभवति चंद्रमसो वैतस्य वा ३ सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंष
त्योषधिं ॥ सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥ सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपि
षंत्योषधिमिति वृथासुतमसोममाह सोमं यं ब्राह्मणा विदुरिति न तस्याश्नाति कश्चि
नायज्वेत्यधियज्ञमथाधिदैवतं सोमं मन्यते पपिवान्यत्संपिंषंत्योषधिमितियजुः
सुतमसोममाह सोमं यं ब्राह्मणा विदुश्चंद्रमसं न तस्याश्नाति कश्चनादेव इत्यथैषाप रामः
राभवति चंद्रमसो वैतस्य वा ४ यत्त्वा देव प्रपिबंति तत आप्यायसे पुनः ॥ वायुः सोम २७

स्यरक्षितासमानांमासआकृतिः॥यत्त्वादेवप्रपिबंतिततआप्यायसेपुनरितिनाराशंसा
नभिप्रेत्यपूर्वपक्षापरपक्षावितिवावायुःसोमस्यरक्षितावायुमस्यरक्षितारमाहसाह
चर्याद्रसहरणाद्वासमानांसंवत्सराणांमासआकृतिःसोमोरूपविशेषैरोषधिश्चंद्रमावा
चंद्रमाश्चायंद्रमतिचंद्रोमाताचांद्रंमानमस्येतिवाचंद्रश्चंदतेःकांतिकर्मणश्चंदनमित्यप्यस्य वा ४
भवतिचारुद्रमतिचिरंद्रमतिचमेर्वापूर्वंचारुरुचेर्विपरीतस्यतस्यैषाभवति ५ नवोन
वोभवतिजायमानोह्नांकेतुरुषसामेत्यग्रं॥भागंदेवेभ्योविदधात्यायन्प्रचंद्रमास्तिरते
दीर्घमायुः॥नवोनवोभवतिजायमानइतिपूर्वपक्षादिमभिप्रेत्याह्नांकेतुरुषसामेत्यग्र
मित्यपरपक्षांतमभिप्रेत्यादित्यदैवतोद्वितीयःपादइत्येकेभागंदेवेभ्योविदधात्यायन्नि
त्यर्धमासेज्यामभिप्रेत्यप्रवर्धयतेचंद्रमादीर्घमायुर्मृत्युर्मारयतीतिसतोमृतंच्याव
यतीतिवाशतबलाक्षोमौद्गल्यस्तस्यैषाभवति ६ परंमृत्योअनुपरेहिपंथांयस्ते
स्वइतरोदेवयानात्॥चक्षुष्मतेशृण्वतेतेब्रवीमिमानःप्रजांरीरिषोमोतवीरान्॥प
रंमृत्योध्रुवंमृत्योध्रुवंपरेहिमृत्योकथितंतेनमृत्योमृतंच्यावयतेभवतिमृत्योमदेर्वा
मुदेर्वातेषामेषाभवति ७ तेषामिष्टासमरणांद्रीमीवतोरिंद्राविष्णूस्कृतपावामुरू

नि० उ० ख्याति॥यामर्त्यायप्रतिधीयमानंमित्रंकृशानोरस्तुरसनामुरूप्यथः॥इतिसानिगदव्या अ०५
२८ ख्यातावैश्वानरोव्याख्यातस्तस्यैषाभवति ८ प्रवोमहेमंदमानायांधसोर्चाविश्वानराय
विश्वाभुवे॥इंद्रस्ययस्यसुमखंसहोमहिश्रवोनृम्णंचरोदसीसपर्यतः॥प्रार्चतयूयंस्तुतिंम
हतेंधसोन्नस्यदात्रेमंदमानायमोदमानायस्तूयमानायशब्दाय्यमानायेतिवावैश्वानरायसर्वंवि ना४
भूतायेंद्रस्ययस्यप्रीतौसुमहद्बलंमहच्चश्रवणीयंयशोनृम्णंचबलंनृन्नतंद्यावापृथिव्योवःप
रिचरतइतिकमन्यंमध्यमादेवमवक्ष्यत्तस्यैषापराभवति ९ उदुज्योतिरमृतंविश्वजन्यं
विश्वानरःसवितादेवोअश्रेत्॥उदश्रिषतज्योतिरमृतंसर्वजन्यंवैश्वानरःसवितादेवइ
तिधातासर्वस्यविधातातस्यैषाभवति १० धाताददातुदाशुषेप्राचींजीवातुमक्षितां॥
वयंदेवस्यधीमहिसुमतिंसत्यधर्मणः॥धाताददातुदत्तवतेप्रवृद्धांजीविकामनुपक्षीणां
वयंदेवस्यधीमहिसुमतिंकल्याणींमतिंसत्यधर्मणोविधाताधात्राव्याख्यातस्तस्यै
षानिपातोभवतिबहुदेवतायामाचि ११ सोमस्यराज्ञोवरुणस्यधर्मणिबृहस्पतेरनु
मत्याउशर्मणि॥तवाहमद्यमघवन्नुपस्तुतौधातर्विधातःकलशाँअभक्षयं॥इत्येता रामः
भिर्देवताभिरभिप्रसूतःसोमकलशानभक्षयमितिकलशःकस्मात्कलाअस्मिञ्छेरते २८

मात्राः कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः १२ अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां
मरुतः प्रथमागामिनो भवंति मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्द्रवंतीति वा
तेषामेषा भवति १३ आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः ॥ आ
वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्तता सुमायाः ॥ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वंचनैरिति वा स्वर्च
नैरिति वा स्वर्चिर्भिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन
वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा रुद्रा व्याख्यातास्तेषामे
षा भवति १४ आ रुद्रास इंद्रवंतः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गंतन ॥ इयं वो
अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥ आगच्छत रुद्रा इंद्रेण सहजोष
णाः सुविताय कर्मण इयं वोऽस्मदपि प्रति कामयते मतिस्तृष्णज इव दिव उत्सा उद
न्यवे तृष्णक् तृष्यतेरुदन्युरुदन्यतेर्ऋभव उरु भांतीति वर्त्तेन भांतीति वर्त्तेन भवं
तीति वा तेषामेषा भवति १५ विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्त्तासः संतो अमृ
तत्वमानशुः ॥ सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यंत धीतिभिः ॥
कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा मर्त्तासः संतो मृतत्वमानशिरे सौ

नि०उ०
२९

धन्वनाऋभवःसूरख्यानावास्तरप्रज्ञावासंवत्सरेसमपद्यंतधीतिभिःकर्मभिर्ऋभु अ०५
र्विभ्वावाजइतिसुधन्वनआंगिरसस्यत्रयःपुत्राबभूवुस्तेषांप्रथमोत्तमाभ्यांबहु
वन्निगमाभवंतिनमध्यमेनतदेतदृभोश्चबहुवचनेनचमसस्यचसंस्तवेनबहूनिदश
तयीषुसूक्तानिभवंत्यादित्यरश्मयोप्यृभवउच्यंते॥अगोह्यस्ययदसस्तनागृहेतं
दद्येदमृभवोनानुगच्छथ॥अगोह्यआदित्योगूहनीयस्तस्ययदस्वपथगृहेयावत्त
त्रभवथनतावदिहभवथेत्यंगिरसोव्याख्यातास्तेषामेषाभवति १६ विरूपास
इदृषयस्तइद्गंभीरवेपसः॥तेअंगिरसःसूनवस्तेअग्नेःपरिजज्ञिरे॥बहुरूपाऋ
षयस्तेगंभीरकर्माणोवागंभीरप्रज्ञावातेंगिरसःपुत्रास्तेग्नेरधिजज्ञिरइत्यग्नि
जन्मापितरोव्याख्यातास्तेषामेषाभवति १७ उदीरतामवरउत्परासउन्मध्यमाः
पितरःसोम्यासः॥असुंयईयुरवृकाऋतज्ञास्तेनोवंतुपितरोहवेषु॥उदीरतामव
रउदीरतांपरउदीरतांमध्यमाःपितरःसोम्याःसोमसंपादिनस्तेसुंयेप्राणमन्वी
युरवृकाअनमित्राःसत्यज्ञावायज्ञज्ञावातेनआगच्छंतुपितरोह्वानेषुमाध्यमिकोय
मइत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान्पितॄन्मन्यंतेंगिरसोव्याख्याताःपितरोव्याख्या

राम:
२९

ताभृगवोव्याख्याता अथर्वाणोथर्वनवंतः थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधस्तेषामेषासा
धारणाभवति १८ अंगिरसोनःपितरोनवग्वा अथर्वाणोभृगवःसोम्यासः॥ तेषांवयं
सुमतौयज्ञियानामपिभद्रेसौमनसेस्याम॥ अंगिरसोनःपितरोनवगतयोनवनीतग
तयोवाथर्वाणोभृगवःसोम्याः सोमसंपादिनस्तेषांवयंसुमतौकल्याण्यांमतौयज्ञिया
नामपितेषांभद्रेभंदनीयेभाजनवतिवाकल्याणेमनसिस्यामेतिमाध्यमिकोदेवगण
इतिनैरुक्ताःपितरइत्याख्यानमथाप्यृषयःस्तूयंते १९ सूर्यस्येवचक्षुषोज्योतिरेषां
समुद्रस्येवमहिमागंभीरः॥ वातस्येवप्रजवोनान्येनस्तोमोवसिष्ठाअन्वेतवेवः॥ इतिय
थाआप्त्याआप्नोतेस्तेषामेषानिपातोभवत्यैंद्र्यामृचि २० स्तुषेय्यंपुरुवर्पसमृभ्व
मिनतममाप्त्यमाप्त्यानां॥ आदर्षतेशवसासप्तदानून्प्रसाक्षतेप्रतिमानानिभूरि॥ स्तो
तव्यंबहुरूपमुरुभूतमीश्वरतममाप्तव्यमाप्तव्यानामादृणातियःशवसाबलेनसप्त
दातृनितिवासप्तदानवानितिवाप्रसाक्षतेप्रतिमानानिबहूनिसाक्षतिराप्नोतिकर्मा॥
२१ अथातोमध्यस्थानास्त्रियस्तासामदितिःप्रथमागामिनीभवत्यदितिर्व्याख्या
तातस्याएषाभवति २२ दक्षस्यवादितेजन्मनिव्रतेराजानामित्रावरुणाविवासासि॥

अतूर्तपंथाः पुरुरथोअर्यमासप्तहोताविषुरूपेषुजन्मसु॥ दक्षस्यवादितेजन्मनिव्रतेक
र्मणिराजानौमित्रावरुणौपरिचरसिविवासतिः परिचर्यायांहविष्माङ्आविवासतीत्या
शास्तेर्वातूर्त्तपंथाअत्वरमाणपंथाबहुरथोर्यमादित्योरीन्नियच्छतिसप्तहोतासप्तास्मैर
श्मयोरसानभिसंनामयंतिसप्तैनमृषयःस्तुवंतीतिवाविषमरूपेषुजन्मसुकर्मसूदयेष्वा
दित्योदक्षइत्याहुरादित्यमध्येचस्तुतोदितिर्दाक्षायणी॥ अदितेर्दक्षोअजायतदक्षाद्वदि
तिःपरीतिचतत्कथमुपपद्येतसमानजन्मानौस्यातामित्यपिवादेवधर्मेणेतरेतरज
न्मानौस्यातामितरेतरप्रकृतीअग्निरप्यदितिरुच्यतेतस्यैषाभवति २३ यस्मैत्वंसु
द्रविणोददाशोनागास्त्वमदितेसर्वताता॥ यंभद्रेणशवसाचोदयासिप्रजावताराध
सातेस्याम॥ यस्मैत्वंसुकृद्द्रविणोददास्यनागास्त्वमनपराधत्वमदितेसर्वासुकर्मत
तिष्वागआङ्पूर्वाद्गमेरेनएतेः किल्बिषंकिल्भिदंसुकृतकर्मणोभयंकीर्तिमस्याभि
नत्तीतिवायंभद्रेणशवसाबलेनचोदयासिप्रजावताचराधसाधनेनतेवयमिहस्या
मेतिसरमासरणात्तस्याएषाभवति २४ किमिछंतीसरमाप्रेदमानड्दूरेह्यध्वाजगुरिः
पराचैः॥ कास्मेहितिःकापरितक्म्यासीत्कथंरसायाअतरःपयांसि॥ किमिछंतीसर

मेदंप्रानटूदूरे ह्यध्वाजगुरिर्जगम्यते:परांचनैराच्चित:कातेस्मास्त्वर्थेहिलिरासी।किंपरि
तकूनंपरिलक्म्यारात्रि:परिलएनांतक्मतक्मेत्यूरूनामतकृतइलिसल:कथंरसाया
अतर:पयांसीलिरसानदीरसते:शब्दकर्मणा:कथंरसानितान्युदकानीतिवादेवसुनं
द्रपाप्राहिलापाणिभिरस्फैः:समुद्र इत्याख्यानंसरस्वतीव्याख्यातातस्याएषाभवति।
२५ पावकान:सरस्वतीवाजेभिर्वाजिनीवती।।यज्ञंवष्टुधियावसु:।। पावकान:
सरस्वत्यन्नैरन्नवतीयज्ञंवष्टुधियावसु:कर्मवसुस्तस्याएषापराभवति २६ म
होअर्णा:सरस्वतीप्रचेतयतिकेतुना।।धियोविश्वाविराजति।। महदर्ण:सरस्वतीप्रचे
तयतिप्रज्ञापयतिकेतुनाकर्मणाप्रज्ञयावेमानिचसर्वाणिप्रज्ञानान्यभिविराजतिवा
गर्थेषुविधीयतेतस्मान्माध्यमिकांवाचंमन्यंतेवाग्व्याख्यातातस्याएषाभवति २७ य
द्वाग्वदंत्यविचेतनानिराष्ट्रीदेवानांनिषसादमंद्रा।।चतस्रऊर्जंदुदुहेपयांसिक्वस्विदस्या:
परमंजगाम।।यद्वाग्वदंत्यविचेतनान्यविज्ञातानिराष्ट्रीदेवानांनिषसादमंद्रामदनाचत
स्रोनुदिशऊर्जंदुदुहेपयांसिक्वस्विदस्या:परमंजगामेतियत्पृथिवींगच्छतीतिवायदादि
त्यरश्मयोहरंतीतिवातस्याएषापराभवति २८ देवींवाचमजनयंतदेवास्तांविश्व

नि०उ० रूपाःपशवोवदंति॥सानोमंद्रेषमूर्जंदुहानाधेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु॥देवींवाचम अ०५
३१ जनयंतदेवास्तांसर्वरूपाःपशवोवदंतिव्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्चसानोमदनान्नंचर
संचदुहानाधेनुर्वागस्मानुपैतुसुष्टुतानुमतीराकेतिदेवपत्न्याविितिनैरुक्ताःपौर्णमास्या
वितियाज्ञिकायापूर्वापौर्णमासीसानुमतिर्योत्तरासाराकेतिविज्ञायतेनुमतिरनुम
ननात्तस्याएषाभवति २९ अन्विदनुमतेत्वंमन्यासैशंचनस्कृधि॥क्रत्वेदक्षायनोहि
नुप्रणआयूंषितारिषः॥अनुमन्यस्वानुमतेत्वंसुखंचनःकुर्वन्नंचनोपत्यायधेहिप्र
वर्धयचनआयूराकारातेर्दानकर्मणस्तस्याएषाभवति ३० राकामहंसुहवांसुष्टु
तीहुवेशृणोतुनःसुभगाबोधतुत्मना॥सीव्यत्वपःसूच्याच्छिद्यमानयाददातुवीरं
शतदायमुक्थ्यं॥राकामहंसुह्वानांसुष्टुत्याह्वयेशृणोतुनःसुभगाबोधत्वात्मनासी
व्यत्वपःप्रजननकर्मसूच्याच्छिद्यमानयासूचीसीव्यतेर्ददातुवीरंशतप्रदमुक्थ्यंवक्तव्य
प्रशंसंसिनीवालीकुहूरितिदेवपत्न्याविितिनैरुक्ताअमावास्येइतियाज्ञिकायापूर्वामावा
स्यासासिनीवालीयोत्तरासाकुहूरितिविज्ञायतेसिनीवालीसिनमन्नंभवतिसिनाति राम:
भूतानिवालंपर्ववृणोतेस्तस्मिन्नन्नवतीवालिनीवावालेनेवास्यामणुत्वाच्चंद्रमाःसे ३१

वितव्योभवतीतिवातस्याएषाभवति ३१ सिनीवालिपृथुष्टुकेयादेवानामसिस्वसा॥जु
षस्वहव्यमाहुतंप्रजांदेविदिदिड्ढिनः॥सिनीवालिपृथुजघनेस्तुकस्त्यायतेःसंघातः
पृथुकेशस्तुकेपृथुस्तुकेवायात्वंदेवानामसिस्वसास्वसास्वसास्वेषुसीदतीतिवा
जुषस्वहव्यमदनंप्रजांत्वंदेविदिशनःकुहूर्गूहतेःक्वाभूदितिवाक्वसतीहूयलइतिवाक्वा
हुतंहविर्जुहोतीतिवातस्याएषाभवति ३२ कुहूमहंसुवृतंविद्मनापसमस्मिन्
यज्ञेसुहवांजोहवीमि॥सानोददातुश्रवणंपितृणांतस्यैतेदेविहविषाविधेम॥कु
हूमहंसुकृतंविदितकर्माणमास्मिन्यज्ञेसुक्वानामाह्वयेसानोददातुश्रवणंपितृ
णांपित्र्यंधनमितिवापित्र्यंयशइतिवातस्यैतेदेविहविषाविधेमेतिव्याख्या
तंयमीव्याख्यातातस्याएषाभवति ३३ अन्यमूषुत्वंयम्यन्यउत्वांपरिष्वजातेः
लिबुजेववृक्षं॥तस्यवात्वंमनइच्छासवातवाधाकृणुष्वसंविदंसुभद्रां॥अन्यमेव
हित्वंयम्यन्यस्त्वांपरिष्वंक्ष्यतेलिबुजेववृक्षंतस्यवात्वंमनइच्छसवातवाधानेनकु
रुष्वसंविदंसुभद्रांकल्याणभद्रांयमीयमंचकमेतांप्रत्याचचक्षइत्याख्यानं ३४
उर्वशीव्याख्यातातस्याएषाभवति ३५ विद्युन्नयापतंतीदविद्योद्भरंतीमेअ

नि०उ० प्याकाम्यानि॥जनिष्ठोअपोनर्यःसुजातःप्रोर्वशीतिरतदीर्घमायुः॥विद्युद्दिवया अ०५
३२ पतंत्यद्योततहरंतीमेअप्याकाम्यान्युदकान्यंतरिक्षलोकस्ययदानूनमयंजायेता
द्भ्योध्यपइतिनर्योमनुष्योनृभ्योहितोनरापत्यमितिवासुजातःसुजाततरोथोर्व
शीप्रवर्धयतेदीर्घमायुःपृथिवीव्याख्यातातस्याएषाभवति ३६ बळित्थापर्व
तानांखिद्रंबिभर्षिपृथिवि॥प्रयाभूमिंप्रवत्वतिमह्नाजिनोषिमहिनि॥सत्यंत्वंप
र्वतानांमेघानांखेदनंछेदनंभेदनंबलमत्रधारयसिपृथिविप्रजिन्वसियाभू
मिंप्रवणवतिमहत्वेनमहतीसूदकवतीतिवेंद्राणीद्रस्यपत्नीतस्याएषाभवति
३७ इंद्राणीमासुनारिषुसुभगामहमश्रवं॥नह्यस्याअपरंचनजरसामरते
पतिर्विश्वस्मादिंद्रउत्तरः॥इंद्राणीमासुनारिषुसुभगामहमशृणवंनह्यस्याअप
रामपिसमांजरयाम्रियतेपतिःसर्वस्माद्यइंद्रउत्तरस्तमेतद्ब्रूमस्तस्याएषापरा
भवति ३८ नाहमिंद्राणिरारणसख्युर्वृषाकपेरृते॥यस्येदमप्यंहविःप्रियंदेवे
षुगच्छतिविश्वस्मादिंद्रउत्तरः॥नाहमिंद्राणिरमेसख्युर्वृषाकपेर्ऋतेयस्येदम रामः
प्यंहविरप्सुश्रितमद्भिःसंस्कृतमितिवाप्रियंदेवेषुनिगच्छतिसर्वस्माद्यइंद्रउ ३२

त्तरस्तमेतद्रूमो गौरीरोचतेर्ज्वलतिकर्मणोयमपीतरो गौरोवर्ण एतस्मादेव प्रशस्यो
भवतितस्या एषाभवति ३९ गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा
चतुष्पदी॥ अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन्॥ गौरीर्निर्मिमा
य सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी
दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्चादित्ये
न च सहस्राक्षरा बहूदका परमे व्यवने तस्या एषापराभवति ४० तस्याः समुद्रा अधि
विक्षरंति तेन जीवंति प्रदिशश्चतस्रः॥ ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुपजीवति॥ तस्याः समु
द्रा आधि विक्षरंति वर्षंति मेघास्तेन जीवंति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः क्षरत्यक्षरमु
दकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवंति गौर्व्याख्याता तस्या एषाभवति ४१ गौरमीमेद
नु वत्सं मिषंतं मूर्धानं हिंङ्कृणोन्मातवाउ॥ सृक्वाणं घर्ममभिवावशाना मिमाति
मायुं पयते पयोभिः॥ गौरन्वमीमेद्वत्सं निमिषंतमनिमिषंतमादित्यमिति वा मूर्धा
नमस्याभिहिंङ्करोन्मननाय सृक्वाणं सरणं घर्म्यं हरणमभिवावशाना मिमा

नि० ३० तिमायुं प्यायतेपयोभिर्मायुमिवादित्यमितिवा वागेषामाध्यमिका घर्मधुगिति अ० ५
२२ याज्ञिका धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा तस्या एषा भवति ४२ उपह्वयेसुदुघां धेनुमेतां
सुहस्तोगोधुगुत दोहदेनाम्॥ श्रेष्ठंसवंसविता साविषन्नोभीद्धो घर्मस्तदुषुप्रवो
चं॥ उपह्वयेसुदोहनांधेनुमेतांकल्याण हस्तोगोधुगपिच दोग्ध्येनांश्रेष्ठंसवंसवितासु
नोतुन इत्येषहि श्रेष्ठः सर्वेषांसवानांयदुदकंयद्वापयोयजुष्मदभीद्धो घर्मस्तंसुप्रब्रवीमि वा
गेषामाध्यमिकाघर्मधुगितियाज्ञिका अघ्न्याहंतव्याभवत्यघघ्नीतिवा तस्याएषाभवति।
४३ सूयवसाद्भगवती हि भूयाअथोवयंभगवंतः स्याम॥ अद्धितृणमघ्न्ये विश्वदानींपिब
शुद्धमुदकमाचरंती॥ सूयवसादिनी भगवती हि भवा येदानींवयंभगवंतः स्याम॥ अद्धितृणमघ्न्ये
सर्वदापिबच शुद्धमुदकमाचरंती तस्याएषापराभवति ४४ हिंकृण्वतीवसुपत्नीवसूनांव
त्समिच्छंतीमनसाभ्यागात्॥ दुहामश्विभ्यांपयो अघ्न्येयंसावर्धतांमहतेसौभगाय॥ इतिसानि
गदव्याख्याता पथ्यास्वस्तिः पंथा अंतरिक्षंतन्निवासात्तस्याएषाभवति ४५ स्वस्तिरिद्धिप्र
पथेश्रेष्ठारेक्णस्वत्यभियावाममेति॥ सानो अमासो अरणेनिपातुस्वावेशाभवतुदेवगोपा॥ स्व
स्तिरेवाहिप्रपथेश्रेष्ठारेक्णस्वती धनवत्यभ्येतियावसूनिवननीयानिसानोमागृहे सानिरमणे राम: २२

सानिर्गमनेपातुस्त्वावेशाभवतुदेवीगोघ्नीदिवानगोपायत्वितिदिवाएनांगोपायंत्वितिवोषा
व्याख्यातातस्याएषाभवति ४६ अपोषाअनसःसरत्संपिष्टादहबिभ्युषी॥नियत्सींशि
श्नथद्वृषा॥अपासरदुषाअनसःसंपिष्टान्मेघाद्बिभ्युष्यनोवायुरनितेरपिवोपमार्थेस्या
दनसइवशकटाद्दिवानःशकटमानद्धमस्मिंश्चीवरमनिलेवास्याउज्जीवनकर्मणोउपजीवंत्ये
नन्मेघोप्यनएतस्मादेवयन्निरशिश्नथद्वृषावर्षितामध्यमस्तस्याएषापराभवति ४७
एतदस्याअनःशयेसुसंपिष्टंविपाश्या॥ससारसींपरावतः॥एतदस्याअनआशेतेसुसं
पिष्टमितरदिवविपाशिविमुक्तपाशिससारोषाःपरावतःप्रेरितवतःपरागताहैळाव्याख्या
तातस्याएषाभवति ४८ अभिनइळायूथस्यमातास्मन्नदीभिरुर्वशीवागृणातु॥उर्वशी
वाबृहद्दिवागृणानाभ्यूर्ण्वानाप्रभृथस्यायोः॥सिषक्तुनऊर्जव्यस्यपुष्टेः॥अभिगृणातुन
इळायूथस्यमातासर्वस्यमातास्मदभिनदीभिरुर्वशीवागृणातूर्वशीवाबृहद्दिवामहद्दि
वागृणानाभ्यूर्ण्वानाप्रभृथस्यप्रभृतस्यायोरयनस्यमनुष्यस्यज्योतिषोवोदकस्यवासि
वतान्नोन्नस्यपुष्टेरोदसीरुद्रस्यपत्नीतस्याएषाभवति ४९ रथंनुमारुतंवयंश्रवस्यु
माहुवामहे॥आयस्मिन्तस्थौसुरणानिबिभ्रतीसचामरुत्सुरोदसी॥रथंक्षिप्रंमारुतंमे

नि०उ०
३४

घंवयंश्रवणीयमाह्वयामह आयस्मिन्तस्थौसुरमणीयान्युदकानिबिभ्रतीसचामरुद्भिः अ०५
सहरोदसीरोदसी ५० श्येनआदायस्वादिष्टयासोमंमन्यतेयत्वादेवनवोनवःपरमस्सोभिषु
मिथ्याप्रवोमहउदुज्योतिर्धातादेदातुसोमस्यराज्ञोथातोमध्यस्थानादेवगणाआविद्युन्म
द्भिरारुद्रासोवि ष्टीशमीविरूपासउदीरतामवरेंगिरसोनःसूर्यस्येवरश्मयेप्युमथातोम
ध्यस्थानाःस्त्रियोदक्षस्यवायस्मैवांकिमिछंतीपावकानोमहोअर्णोयद्वाग्वदंतीदेवीवा
चमान्विदनुमतेराकामहंसिनीवालिकुहूमहमन्यमूपूर्वशीविद्युन्नबलिष्ठेंद्राणीनाहमिं
द्राणिगौरीर्मिमायतस्याःसमुद्राःगोरमीमेदुपदक्ष्येस्यवसार्वईडःकृण्वतीस्वस्तिरिद्धिपो
षाएतदस्याअभिनइळारथंनुपंचाशत ५० इतिनैरुक्तेएकादशोध्यायः ११ छ १९३
हरिः ॐ ३म् अथातोद्युस्थानादेवतास्तासामश्विनौप्रथमागामिनौभवतोऽश्विनौयद्व्यश्नु
वातेसर्वंरसेनान्योज्योतिषान्योऽश्वैरश्विनावितियोर्णवाभस्तत्कावश्विनौद्यावापृथिव्यावि
त्येकेऽहोरात्रावित्येकेसूर्याचंद्रमसावित्येकेराजानौपुण्यकृतावित्यैतिहासिकास्तयोः
कालऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टंभमनुतमोभागोहिमध्यमोज्योतिर्भागआ अ०६ ३४
दित्यस्तयोरेषाभवति १ वसातिषुस्मचरथोऽसितौपेत्वाविव॥ कदेदमश्विनायुवमभि

देवाꣳ अगच्छतं॥ इतिसानिगदव्याख्याता॥ वसातिषुस्मचरथोवसातयो रातयोवसंतेस्मि

इतरेतरातयोवक्कैर्वाविहलेवासितो पेत्वाविव॥ अपेत्वावृत्रहणंस्फुरातयोस्तयोः समान

कालयोः समानकर्मणोः संस्तुतप्राययोरसंस्तवेनैषोर्धर्चोभिवादिवासोस्योन्य उच्यत उ

षः पुत्रस्तवान्यइतितयोरेषापराभवति २ इहेहजातासमवावशीतान्म्रेपसातन्वाउनाम

भिः स्वैः॥ जिष्णुर्वामन्यः सुमखस्यसूरिर्दिवोअन्यः सुभगः पुत्रऊहे॥ इहचेहचजातौसंस्तू

येतेपापेनालिप्यमानयातन्वानामभिश्चस्वैर्जिष्णुर्वामन्यः सुमहतोबलस्यैरयितामध्य

मोदिवोन्यः सुभगः पुत्रऊह्यतआदित्यस्तयोरेषापराभवति ३ प्रातर्युजाविबोधयाश्वि

नावेहगच्छतां॥ अस्यसोमस्यपीतये॥ प्रातर्योगिनौविबोधयाश्विनाविहागच्छतामस्यसो

मस्यपानायत योरेषापराभवति ४ प्रातर्यजध्वमश्विनाहिनोतनसायमस्तिदेवया

अजुष्टं॥ उतान्योअस्मद्यजतेविचावः पूर्वः पूर्वोयजमानोवनीयान्॥ प्रातर्यजध्वमश्वि

नौप्राहिणुतनसायमास्तिदेवज्याअजुष्टमेतदप्यन्योस्मद्यजतेविचावः पूर्वः पूर्वोयजमा

नोवनीयान्वनयितृतमस्तयोः कालः सूर्योदयपर्यंतस्तास्मिन्नन्यादेवताओप्यंतउ

षावष्टेः कांतिकर्मणउच्छतेरितरामाध्यमिकातस्याएषाभवति ५ उपस्ताञ्चित्रमा

नि० उ० अ० ६
३५

भरास्मभ्यं वाजिनीवति॥ येन तोकं च तनयं च धामहे॥ उषस्तच्चित्रं चायनीयं मंहनीयं धन
माहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि तस्या एषापरा भवति ६ एता उ त्या
उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमंजते॥ निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गा
वोरुषीर्यंति मातरः॥ एतास्ता उषसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं
स्यात्पूर्वे र्धेंतरिक्षलोकस्य समंजते भानुना॥ निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः॥ निरित्येष
समित्येतस्य स्थाने एमीदेषां निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति प्रति यंति गावो गमनाद
रुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः सूर्या सूर्यस्य पत्न्येषैवाभिसृष्टकालतमा तस्या ए
षा भवति ७ सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रं॥ आरोह सूर्ये अ
मृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व॥ सुकाशनं शल्मलं सर्वरूपमपि वोपमार्थे स्यात्सु
किंशुकमिव शल्मलिमिति किंशुकं कंशतेः प्रकाशयति कर्मणः शल्मलिः सुशरो भव
ति शरवान्वारोह सूर्ये अमृतस्य लोकमुदकस्य सुखं पत्ये वहतुं कुरुष्व सविता सूर्यां प्रा
यच्छत्सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणं वृषाकपायी वृषाकपेः पत्न्येषैवाभिसृ
ष्टकालतमा तस्या एषा भवति ८ वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे॥ घसत्त इंद्र

राम: ३५

उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिंद्र उत्तरः॥ वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्नु
षे माध्यमिका वाचो स्नुषा साधुसादिनीति वा साधुसानिनीति वा स्वपत्यं तत्सनोतीति
वा प्राश्नातु त इंद्र उक्षण एतान्माध्यमिकान्संस्त्यायाननुक्षण उक्षतेर्वृद्धिकर्मण उक्षंत्युद
केनेति वा प्रियंकुरुष्व सुखाचयकरं हविः सुखचकरं हविः सर्वस्माद्य इंद्र उत्तरस्तमेतद्ब्रूम
आदित्यं सरण्यूः सरणात्तस्या एषा भवति ९ अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णा
मददुर्विवस्वते॥ उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः॥ अपागूहन्नम
तां मर्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वते प्यश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद्द्वौ मिथुनौ सर
ण्यूर्मध्यमं च माध्यमिकां च वाचमिति नैरुक्ता यमं च यमीं चेत्यैतिहासिकास्तत्रेतिहा
समाचक्षते त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ जनयांचकार सा सवर्णा
मन्यां प्रतिनिधायाश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव स विवस्वानादित्य आश्वमेव रूपं कृत्वा ताम
नुसृत्य संबभूव ततोश्विनौ जज्ञाते सवर्णायां मनुस्तदभिवादिन्येषर्ग्भवति १० त्व
ष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति॥ यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जा
या विवस्वतो ननाश॥ त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीतीदं विश्वं भुवनं समेतीमानि च स

नि०उ० त्रीणिभूतान्यभिसमागछंतीतियमस्यमातापर्युह्यमानामहतोजायाविवस्वतोननाशरा अ०६
३६ त्रिरादित्यस्यादित्योदयेंतर्द्धीयते ११ सविताव्याख्यातस्तस्यकालोयदाद्यौरपहततम
स्काकीर्णरश्मिर्भवतितस्यैषाभवति १२ विश्वारूपाणिप्रतिमुंचतेकविःप्रासावीद्भद्रंद्विप
देचतुष्पदे॥विनाकमख्यत्सवितावरेण्योनुप्रयाणमुषसोविराजति॥ सर्वाणिप्रज्ञानानि
प्रतिमुंचतेमेधावीकविःक्रांतदर्शनोभवतिकवतेर्वाप्रसूवतिभद्रंद्विपाद्भ्यश्चचतुष्पाद्भ्य
श्चव्यचिख्यपन्नाकंसवितावरणीयःप्रयाणमनूषसोविराजत्यधोरामःसावित्रइतिप
शुसमाम्नायेविज्ञायतेकस्मात्सामान्यादित्यधस्तात्तद्वेलायांतमोभवत्येतस्मात्सामान्या
दधस्ताद्रामोधस्तात्कृष्णःकस्मात्सामान्यादित्यग्निंचित्वानरामामुपेयाद्रामारमणायोप
यतेनधर्मायकृष्णजातीयैतस्मात्सामान्यात्कृकवाकुःसावित्रइतिपशुसमाम्नायेविज्ञा
यतेकस्मात्सामान्यादितिकालानुवादंपरीत्यकृकवाकोःपूर्वंशब्दानुकरणंवचेरुत्तरंभ
गोव्याख्यातस्तस्यकालःप्रागुत्सर्पणात्तस्यैषाभवति १३ प्रातर्जितंभगमुग्रंहुवेम
वयंपुत्रमदितेर्योविधर्त्ता॥आध्रश्चिद्यंमन्यमानस्तुरश्चिद्राजाचिद्यंभगंभक्षीत्याह॥ रामः
प्रातर्जितंभगमुग्रंह्वयेमवयंपुत्रमदितेर्योविधारयितासर्वस्याध्रश्चिद्यंमन्यमानआ ३६

ढ्याल्लुर्दरिद्रस्तुराश्चिन्नुरइतियमनामतरलेवीत्वरतेवीत्वरयालूर्णगलिर्यमोराजाग्नि
र्दंभगंभक्षीत्याहांधोभगइत्याहुरनुत्सृप्तोनदृश्यतेप्राशित्रमस्याक्षिणीनिर्जघानेति
चब्राह्मणंजनंभगोगछतीतिवाजनंगछत्यादित्यउदयेनसूर्यःसर्तेर्वासुवतेर्वास्वीर्य
तेर्वातस्यैषाभवति १४ उदुत्यंजातवेदसंदेवंवहंतिकेतवः॥दृशेविश्वायसूर्यं॥उद्वहंति
तंजातवेदसंरश्मयःकेतवःसर्वेषांभूतानांदर्शनायसूर्यमितिकमन्यमादित्यादेवमव
क्ष्यत्तस्यैषापराभवति १५ चित्रंदेवानामुदगादनीकंचक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः॥आ
प्राद्यावापृथिवीअंतरिक्षंसूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्च॥चायनीयंदेवानामुदगमदनीकं
ख्यानंमित्रस्यवरुणस्याग्नेश्चापूपुरद्यावापृथिव्योश्चां तरिक्षंचमहत्त्वेनतेनसूर्यआ
त्माजंगमस्यचस्थावरस्यचाथयद्रश्मिपोषंपुष्यतितत्पूषाभवतितस्यैषाभवति॥
१६ शुक्रंतेअन्यद्यजतंतेअन्यद्विषुरूपेअहनीद्यौरिवासि॥विश्वाहिमायाअवसिस्व
धावोभद्रातेपूषन्निहरातिरस्तु॥शुक्रंतेअन्यल्लोहितंतेअन्यद्यजतंतेअन्यद्यज्ञियंते
अन्यद्विषमरूपेतेअहनीकर्मद्यौरिवचासिसर्वाणिप्रज्ञानान्यवस्यन्नवन्भाजनवती
तेपूषन्निहदत्तिरस्तुतस्यैषापराभवति १७ पथस्पथःपरिपतिंवचस्याकामेनकृ

नि० उ० तोऽभ्यानळर्कं॥ सनो रासच्छुरुधश्चंद्राग्रा धियंधियं सीषधाति प्रपूषा॥ पथस्पथोपि अ० ६
३७ पतिंवचनेनकामेनकृतोऽभ्यानळर्कमभ्यापन्नोर्कमितिवा सनोददातु चायनीयाग्राणि
धनानि कर्मकर्म च नः प्रसाधयतु पूषेत्यथयद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति विष्णुर्विश
तेर्वाव्यश्नोतेर्वा तस्यैषा भवति १८ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधानिदधे पदं॥ समूळ्हमस्य
पांसुरे॥ यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधानिधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामंत
रिक्षे दिवीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूळ्हमस्य पां
सुरेप्यायनेंतरिक्षे पदं न दृश्यतेपि वोपमार्थे स्यात्समूळ्हमस्य पांसुल इव पदं न दृश्य
त इति पांसवः पादैः सूयंत इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवंतीति वा १९ वि
श्वानरो व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भवत्यैंद्र्यामृचि। २० विश्वानरस्य वस्पतिमना
नतस्य शवसः॥ एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानां॥ विश्वानरस्यादित्यस्यानानतस्य
शवसो महतो बलस्यैवैश्च कामैरयनैरवनैर्वा चर्षणीनां मनुष्याणामूत्या च पथा रथा
नामिंद्रमस्मिन्यज्ञे ह्वयामि वरुणो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति २१ येना पावक चक्ष राम:
सा भुरण्यंतं जनाँ अनु॥ त्वं वरुण पश्यसि॥ भुरण्युरिति क्षिप्रनाम भुरण्युः शकुनि ३७

ष्ट्रीरिमध्वानंनयतिस्वर्गस्यलोकस्यापिवोढ्हा तत्संपातीभुरण्युरनेनपावकख्यापने
न॥ भुरण्यंतंजनांऽअनु॥ त्वंवरुणपश्यसि॥ तत्तेवयंस्तुमइतिवाक्यशेषोपिवोत्तर
स्यांम् २२ येनापावककृच्चक्षसाभुरण्यंतंजनांऽअनु॥ त्वंवरुणपश्यासि॥ विद्यामेषि
रजस्पृथ्वहामिमानोअक्तुभिः॥ पश्यन्जन्मानिसूर्य॥ व्येषिद्यांरजश्चपृथुमहांतंलो
कमहानिचामिमानोक्तुभीरात्रिभिःसहपश्यन्जन्मानिजातानिसूर्यापिवापूर्वस्यांम्
२३ येनापावककृच्चक्षसाभुरण्यंतंजनांऽअनु॥ त्वंवरुणपश्यासि॥ प्रत्यङ्देवानांविशः
प्रत्यङुःदेषिमानुषान्॥ प्रत्यङ्विश्वंस्वर्दृशे॥ प्रत्यङ्ङिःदंसर्वमुदेषिप्रत्यङ्ङिःदंज्योति
रुच्य तेप्रत्यङ्ङिःदंसर्वमभिविपश्यसीत्यपिवेतस्यामेव २४ येनापावककृच्चक्षसाभु
रण्यंतंजनांऽअनु॥ त्वंवरुणपश्यासि॥ तेननोजनानभिविपश्यासिकेशीकेशाःरश्म
यस्तेसंतह्यान्प्रभवालिकाशनाह्याप्रकाशनाद्वातस्येषाभवति २५ केश्य१ग्निंकेशीवि
षंकेशीबिभर्त्तिरोदसी॥ केशीविश्वंस्वर्दृशेकेशीदंज्योतिरुच्यते॥ केश्यग्निंचविषंच
विषमित्युदकनामाविष्णातेर्विपूर्वस्यस्नातेःशुध्यर्थस्यविपूर्वस्यवासचलेर्द्यावा
पृथिव्योञ्चधारयतिकेशीदंसर्वमिदमभिविपश्यतिकेशीदंज्योतिरुच्यतइत्यादित्य

नि० उ० माहात्म्याध्येतेइतरेज्योतिषीकेशिनीउच्येतेधूमेनाग्नीरजसाचमध्यमस्तेषामेषासाधा अ० ६
३८ रणाभवति २६ त्रयःकेशिनऋतुथाविचक्षतेसंवत्सरेवपतएकएषां॥विश्वमेको
अभिचष्टेशचीभिर्ध्राजिरेकस्यददृशेनरूपं॥त्रयःकेशिनऋतुथाविचक्षतेकालेका
लेऽभिविपश्यन्तिसंवत्सरेवपतएकएषामित्यग्निःपृथिवींदहतिसर्वमेकोऽभिविपश्य
तिकर्मभिरादित्योगतिरेकस्यदृश्यतेनरूपंमध्यमस्याथयद्रश्मिभिरभिप्रकंपयन्नेति
तद्वृषाकपिर्भवतिवृषाकंपनस्तस्यैषाभवति २७ पुनरेहिवृषाकपेसुविताकल्पया
वहै॥यएषस्वप्ननंशनोऽस्तमेषिपथापुनर्विश्वस्मादिंद्रउत्तरः॥पुनरेहिवृषाकपेसुप्र
सूतानिवःकर्माणिकल्पयावहैयएषस्वप्ननंशनःस्वप्नान्नाशयस्यादित्यउदयेनसोऽस्त
मेषिपथापुनःसर्वस्माद्यइंद्रउत्तरस्तमेतद्ब्रूमआदित्यंयमोव्याख्यातस्तस्यैषाभ
वति २८ यस्मिन्वृक्षेसुपलाशेदेवैःसंपिबतेयमः॥अत्रानोविश्पतिःपितापु
राणांऽअनुवेनति॥यस्मिन्वृक्षेसुपलाशेस्थानेवृतःक्षयेवापिवोपमार्थेस्याद्वृ राम:
क्षइवसुपलाशइतिवृक्षोव्रश्चनात्पलाशंपलाशनाद्देवैःसंगच्छतेयमोरश्मिभि ३८
रादित्यस्तत्रनःसर्वस्यपातावापालयितावापुराणाननुकामयेतअजएकपादजन

एकः पाद एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति वैकोस्य पाद इति वा॥ एकंपा
दंनोत्खिदतीत्यपि निगमो भवति तस्यैष निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि २९ पा
वीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्त्ता सिंधुराप: समुद्रियः॥ विश्वेदेवासः शृणवन्
वचांसि मे सरस्वती सहधीभिः पुरंध्या॥ पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायं तद्व
त्पवीरमायुधं तद्वानिंद्रः पवीरवान्॥ अतितस्थौ पवीरवानित्यपि निगमो भवति
तद्देवता वाक्पावीरवी पावीरवी च दिव्या वाक् तन्यतुस्तनित्री वाचोन्यस्या अजश्चै
कपाद्दिवो धारयिता सिंधुश्चापश्च समुद्रियाश्च सर्वे च देवाः सरस्वती च सहपु
रंध्या स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वंतु वचनानीमानीति पृथिवी
व्याख्याता तस्या एष निपातो भवत्यैंद्राग्न्यामृचि ३० यदिंद्राग्नी परमस्यां पृ
थिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः॥ अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य
पिबतं सुतस्य॥ इति सा निगदव्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भव
ति पावमान्यामृचि ३१ पवित्रवंतः परि वाचमासते पितैषां प्रत्नो अभिरक्ष
ति व्रतं॥ महः समुद्रं वरुणस्तिरो दधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभं॥ पवित्रवंतो र

त्रिमवंतोमाध्यमिकादेवगणाः पर्यासतेमाध्यमिकांवाचंपितेषांप्रत्नःपुराणोभिर 
क्षतिग्रतंकर्ममहः समुद्रंवरुणास्तिरेतंतर्द्दधात्पथधीराः शक्नुवंतिधरुणोभूदकेषुकर्म
णआरंभमारब्धुमजएकपाद्व्याख्यातः पृथिवीव्याख्यातासमुद्रोव्याख्यातस्तेषा
मेषानिपातोभवत्यपरस्यांबहुदेवतायामृचि ३२ उतनोहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजए
कपात्पृथिवीसमुद्रः॥विश्वेदेवाऋतावृधोहुवानाः स्तुतामंत्राः कविशस्ताअवंतु॥
अपिचनोहिर्बुध्न्यः शृणोत्वजश्चैकपात्पृथिवीसमुद्रश्चसर्वेचदेवाः सत्यवृधोवा च
यज्ञवृधोवाहूयमानामंत्रैः स्तुतामंत्राः कविशस्ताअवंतुमेधाविशस्तादध्यङ्
प्रत्यक्तोध्यानमितिवाप्रत्यक्तमस्मिन्ध्यानमितिवाथर्वाव्याख्यातोमनुर्मनना
त्तेषामेषानिपातोभवत्यैंद्र्यामृचि। ३३ यामथर्वामनुष्पितादध्यङ्धियमत्न
त॥तस्मिन्ब्रह्माणिपूर्वथेंद्रउक्थासमग्मतार्चन्ननुस्वराज्यं॥यामथर्वाचमनु
श्चपितामानवानांदध्यङ्चधियमतनिषततस्मिन्ब्रह्माणिकर्माणिपूर्वइंद्रउक्थानि
चसंगछंतामर्चन्योनूपास्तेस्वाराज्यं ३४ अथातोद्युस्थानादेवगणास्तेषामादि 
त्याः प्रथमागामिनोभवंत्यादित्याव्याख्यातास्तेषामेषाभवति ३५ इमागिरआ 

दित्येभ्योघृतस्नूः सनाद्राजभ्योजुह्वाजुहोमि॥ शृणोतुमित्रोअर्यमाभगोनस्तुविजातोव
रुणोदक्षोअंशः॥ घृतस्नूर्घृतप्रस्नाविन्योघृतप्रस्नाविण्योघृतसानिन्योघृतसारिण्यइति
वाकुतीरादित्येभ्यश्चिरंजुह्वाजुहोमिचिरंराजभ्यइतिवाशृणोतुनइमागिरोमित्रश्चार्यमाः
चभगश्चबहुजातश्चधातादक्षोवरुणोंशश्चांशोंशुनाव्याख्यातः सप्तऋषयोव्याख्यातास्तेषा
मेषाभवति ३६ सप्तऋषयःप्रतिहिताःशरीरेसप्तरक्षंतिसदमप्रमादं॥ सप्तापःस्वपतोलो
कमीयुस्तत्रजागृतोअस्वप्नजौसत्रसदौचदेवौ॥ सप्तऋषयःप्रतिहिताःशरीरेरश्मयआ
दित्येसप्तरक्षंतिसदमप्रमादंसंवत्सरमप्रमाद्यंतः सप्तापनास्तएवस्वपतोलोकमस्तमितमा
दित्यंयंतितत्रजागृतोस्वप्नजौसत्रसदौचदेवौवाय्वादित्यावित्यधिदैवतमथाध्यात्मंसप्त
ऋषयःप्रतिहिताःशरीरेषडिंद्रियाणिविद्यासप्तम्यात्मनिसप्तरक्षंतिसदमप्रमादंशरीर
मप्रमाद्यंतिसप्तापनानीमान्येवस्वपतोलोकमस्तमितमात्मानंयंतितत्रजागृतोस्वप्नजौ
सत्रसदौचदेवौप्राज्ञश्चात्मातैजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टेतेषामेषापराभवति ३७ तिर्य
ग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नोयस्मिन्यशोनिहितंविश्वरूपं॥ अत्रासतऋषयःसप्तसाकंयेअ
स्यगोपामहतोबभूवुः॥ तिर्यग्बिलश्चमसऊर्ध्वबंधनऊर्ध्वबोधनोवायस्मिन्यशोनि

नि०उ०
४०

हितं स र्वरूपमत्रासतन्नऋषयःसप्तसहादित्यरश्मयोयेअस्यगोपामहतोबभूवुरित्यधिदै अ०६
वतमथाध्यात्मंतिर्यग्बिलश्चमसऊर्ध्वबंधनऊर्ध्वबोध नोवायस्मिन्यशोनिहितंसर्वरू
पमत्रासतन्नऋषयःसप्तसेंद्रियाणिधान्यस्यगोप्तृणिमहतोबभूवुरित्यात्मगतिमाचष्टेदे
वान्याख्यातास्तेषामेषाभवति ३८ देवानांभद्रासुमतिर्ऋजूयतांदेवानांरातिरभिनोनिव
र्ततां॥देवानांसख्यमुपसेदिमावयंदेवानआयुःप्रतिरंतुजीवसे॥देवानांवयंक ल्याण्यांम
तावृजुगामिनामृतुगामिनामितिवादेवानांदानमभिनोनिवर्ततांदेवानांसख्यमुपसीदेमवयं
देवा नआयुःप्रवर्धयंतुचिरंजीवनायविश्वेदेवाःसर्वेदेवास्तेषामेषाभवति ३९ ओमास
श्चर्षणीधृतोविश्वेदेवासआगत॥दाश्वांसोदाशुषःसुतं॥अवितारोवावनीयावामनुष्यधृ
तःसर्वेचदेवाइहागच्छतदत्तवंतोदत्तवतःसुतमितितदेतदेकमेववैश्वदेवंगायत्रंतृचंदशतयीषु
विद्यतेयत्तुकिंचिद्बहुदैवतंतद्वैश्वदेवानांस्थानेयुज्यतेयदेवविश्वलिंगमितिशाकपूणिरन
त्यंतगतस्त्वेषउद्देशोभवतिबभ्रुरेकइतिदशद्विपदाअलिंगाभूतांशःकाश्यपआश्विनमेक
लिंगमभितष्टीयंसूक्तमेकलिंगसाध्यादेवाःसाधनात्तेषामेषाभवति ४० यज्ञेनयज्ञमय
जंतदेवास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन्॥तेहनाकंमहिमानःसचंतयत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाः॥ रामः
यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवाअग्निनाग्निमयजंतदेवाअग्निःपशुरासीत्तमालभंततेनायजंत ४०

तिच्चब्राह्मणं॥ तानिधर्माणिप्रथमान्यासन्॥ तेहनाकंमहिमानःसमसेवंतयत्रपूर्वेसाध्याःसंति
देवाःसाधनाद्द्युस्थानोदेवगणइतिनैरुक्ताःपूर्वंदेवयुगमित्याख्यानंवसवोयद्विवसतेसर्वम
ग्निर्वसुभिर्वासवइतिसमाख्यातस्तस्मात्पृथिवीस्थानाइंद्रोवसुभिर्वासवइतिसमाख्यातस्तस्मा
न्मध्यस्थानावसवआदित्यरश्मयोविवासनात्तस्माद्द्युस्थानास्तेषामेषाभवति ४१ सु
गावोदेवाःसदनमकर्मयआजग्मुःसवनमिदंजुषाणाः॥ जक्षिवांसःपपिवांसश्चविश्वेस्मे
धत्तवसवोवसूनि॥ स्वागमनानिवोदेवाःसुपथान्यकर्मयआगच्छतसवनानीमानिजुषा
णाःखादितवंतःपीतवंतश्चसर्वेस्मासुधत्तवसवोवसूनितेषामेषापराभवति ४२ ज्म
याअत्रवसवोरंतदेवाउरावंतरिक्षेमर्जयंतशुभ्राः॥ अर्वाक्पथउरुज्रयःकृणुध्वंश्रोतादू
तस्यजग्मुषोनोअस्य॥ ज्मयाअत्रवसवोरमंतदेवाज्मापृथिवीतस्यांवाउरावंतरिक्षे
मर्जयंतगमयंतरमयंतशुभ्राःशोभमानाअर्वाचएनान्पथोबहुजवाःकुरुध्वंशृणुतदूतस्य
जग्मुषोनोस्याग्नेर्वाजिनोव्याख्यातास्तेषामेषाभवति ४३ शंनोभवंतुवाजिनोहवेषुदे
वतातामितद्रवःस्वर्काः॥ जंभयंतोहिंवृकंरक्षांसिसनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः॥ सुखानोभवंतु
वाजिनोह्वानेषुदेवतातौयज्ञेमितद्रवःसुमितद्रवःस्वर्काःस्वंचनाइतिवास्वर्चनाइतिवास्व
र्चिषइतिवाजंभयंतोहिंचवृकंचरक्षांसिचक्षिप्रमस्मद्यावयंत्वमीवादेवाइतिवादेव

नि० उ० पत्न्योदेवानांपत्न्यस्तासामेषाभवति ४४ देवानांपत्नीरुशतीरवंतुनःप्रावंतुनस्तुजयेवाज अ० ६
४२ सातये॥याःपार्थिवासोयाअपामपिव्रतेतानोदेवीःसुहवाःशर्मयच्छत॥देवानांपत्न्यउश
त्योवंतुनःप्रावंतुनस्तुजयेपत्यजननायचान्नसंसननायचयाःपार्थिवासोयाअपामपिव्र
तेकर्मणितानोदेव्यःसुहवाःशर्मयच्छंतुशरणंतासामेषापराभवति ४५ उतग्नाव्यंतुदे
वपत्नीरिंद्राण्य१ग्नाय्यश्विनीराट्॥आरोदसीवरुणानीशृणोतुव्यंतुदेवीर्यऋतुर्जनीनां।
॥अपिचग्नाव्यंतुदेवपत्न्यइंद्राणींद्रस्यपत्न्यग्नाय्यग्नेःपत्न्यश्विन्यश्विनोःपत्नीराड्रा
जतेरोदसीरुद्रस्यपत्नीवरुणानीचवरुणस्यपत्नीव्यंतुदेव्यःकामयंतांयऋतुःकालो
जायानांयऋतुःकालोजायानां ४६ अथातोद्युस्थानावसातिषुस्मेहेहजाताप्रातर्यु
जांप्रातर्यजध्वमुपस्ताच्चित्रमेतादुत्याःसूर्किंशुकंवृषाकपाय्यपागूहंस्त्वष्टादुहित्रेसवि
ताविश्वारूपाणिजाताजैतमुदुत्यंचित्रंशुक्रंतैपपस्यपइदंविष्णुर्वैश्वानरोव्याख्यातो
विश्वानरस्ययेनापावकेतित्वंतुष्कंकेश्य१ग्निंत्रयःकेशिनःपुनरेहियस्मिन्नलक्ष्मीपावीर
वीयदिंद्राग्नीपवित्रवंतउतनोहिर्बुध्न्यमृथर्वाथातोद्युस्थानादेवगणाइमागिरःसप्तऋषे
यास्तियाग्बिलोदेवानांभद्रोमासोयज्ञेनसुगावोदेवाञ्जमया। अत्रशंनोभवंतुदेवा रामः
नांपत्नीरूतग्नाय्यंतुषट्त्वष्टारिशिते ४६ इतिनैरुक्तेद्वादशोध्यायः १२ छ २३१ ४१

हरिः ॐ अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते पि वा संप्रत्यय एव स्यान्माहाभाग्याद्देवता
याः सोग्निमेव प्रथममाह त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिरिति यथैतस्मिन्सूक्ते नहि त्व
दारे निमिषश्चनेश इति वरुणस्याथेन्द्रस्य १ यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ॥
न त्वा वज्रिन्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ यदि त इन्द्र शतं दिवः शतं भूमयः प्रति
मानानि स्युर्न त्वा वज्रिन्सहस्रमपि सूर्या न द्यावापृथिव्यावप्यभ्युवीतामित्यथादित्य भ्य
स्य २ यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ॥ क्व स्य पुल्वघो मृगः कमगञ्जनयोपनो
विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगमत क्व स्य पुल्वघो मृगः क्व स ब
ह्वादी मृगो मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः कमगमद्देशं जनयोपनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद्ब्रू
म आदित्यमथादित्यरश्मीनां ३ वि हि सोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत ॥ यत्रामदद्वृषाक
पिरर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ व्यसृक्षत हि प्रसवाय नचेन्द्रं देवममंसत य
त्रामाद्यद्वृषाकपिरर्य ईश्वरः पुष्टेषु पोषेषु मत्सखा मम सखा मदनसखा ये नः सखाय
स्तैः सहेति वा सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्तमेतद्ब्रूम आदित्यमथाश्विनोः ४ सृण्येव ज
र्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका ॥ उदन्यजेव जेमना मदेरू ता मे जराय्वजरं मरायु ॥

नि० उ० सृण्येवेतिद्विविधासृण्यिर्भवतिभर्त्ताचहंताचतथाश्विनौचापिभर्त्तारौजर्भरीभर्त्तारावि अ० ७
४२ त्यर्थस्तुर्फरीतूहंतारौ॥नैतोशेवतुर्फरीपर्फरीका॥नैतोशस्यापत्यंनैतोशंनैतोशेवतु
र्फरीक्षिप्रहंतारौ॥उदन्यजेवजेमनामदेरू॥उदन्यजेवेत्युदकजेइवरत्नेसामुद्रेचांद्रमसे
वाजेमनेजयमनेजेमनामदेरू॥तामेजराय्वजरंमरायु॥एतज्जरायुजंशरीरंशरदम
जीर्णमिथैषासोमस्य ५ तरत्समंदीधावतिधारासुतस्यांधसः॥तरत्समंदीधावति॥
तरतिसपापंसर्वंमंदीयस्तोतिधावतिगच्छत्यूर्ध्वांगतिं॥धारासुतस्यांधसः॥धारया
भिषुतस्यसोमस्यमंत्रपूतस्यवाचास्तुतस्यार्थैषायज्ञस्य ६ चत्वारिशृंगात्रयोअस्य
पादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्य॥त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्यांऽआविवेश॥
चत्वारिशृंगेतिवेदावाएतउक्ताःत्रयोस्यपादाइतिसवनानित्रीणिद्वेशीर्षेप्रायणीयो
दयनीयेसप्तहस्तासःसप्तछंदांसित्रिधाबद्धस्त्रेधाबद्धोमंत्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभोरो
रवीतिरोरवणमस्यसवनक्रमेणऋग्भिर्यजुर्भिःसामभिर्यदेनमृग्भिःशंसंतियजुर्भि
र्यजंतिसामभिःस्तुवंतिमहोदेवइत्येषहिमहान्देवोयद्यज्ञोमर्त्यांऽआविवेशेत्येषहि रामः
मनुष्यानाविशतियजनायतस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय ७ स्वर्यंतोनापेक्षंतआ ४२

द्यांरोहंतिरोदसी॥ यज्ञंयेविश्वतोधारंसुविद्वांसोवितेनिरे॥ स्वर्गंछंतईजानावानेक्षंते
तेमुमेवलोकंगतवंतमीक्षंतमिति॥ आद्यांरोहंतिरोदसी॥ यज्ञंयेविश्वतोधारंसर्वतोधारंसु
विद्वांसोवितेनिरइत्यर्थेषावाच्चःप्रवल्हिलेव ८ चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदु
र्ब्राह्मणायेमनीषिणः॥ गुहात्रीणिनिहितानेंगयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंति॥ चत्वारि
वाचःपरिमितानिपदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमेधाविनोगुहायांत्रीणिनिहितानिनार्थंवे
दयंतेगुहागूढंतेस्फुरीयंत्वरतेःकतमानितानिचत्वारिपदान्योंकारोमहाव्याहृतयश्चेत्यार्षं य
नामाख्यातेचोपसर्गानिपाताश्चेतिवैयाकरणामंत्रःकल्पोब्राह्मणंचतुर्थंव्यावहारिकी
तियाज्ञिकाऋचोयजूंषिसामानिचतुर्थंव्यावहारिकीतिनैरुक्ताःसर्पाणांवाग्वयसांक्षु
द्रस्यसरीसृपस्यचतुर्थंव्यावहारिकीत्येकेपशुषुतूणवेषुमृगेष्वात्मनिचेत्यात्मप्रवा
दाअथापिब्राह्मणंभवतिसावैवाक्सृष्टाचतुर्धाव्यभजदेष्वेवलोकेषुत्रीणिपशुषुतु
रीयंयापृथिव्यांसाग्नौसारथंतरेयांतरिक्षेसावायौसावामदेव्येयादिविसादित्येसाबृ
हतिसास्तनयित्नावथपशुषुततोयावागत्यरिच्यततांब्राह्मणेष्वदधुस्तस्माद्ब्राह्मणा
उभयींवाचंवदंतियाच्चदेवानांयाचमनुष्याणामित्यर्थेषाक्षरस्य ९ ऋचोअक्षरेप

नि॰उ॰ रमेव्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वेनिषेदुः॥ यस्तन्नवेदकिमृचाकरिष्यतियइत्तद्विदुस्त अ॰ ७
४३ इमेसमासते॥ ऋचोअक्षरेपरमेव्यवनेयस्मिन्देवाअधिनिषण्णाःसर्वेयस्तन्नवेदकिंसऋ
चाकरिष्यतियइत्तद्विदुस्तइमेसमासतइतिविदुषउपदिशतिकतमत्तदेतदक्षरमोमित्ये
षावागितिशाकपूणिःऋचश्चह्यक्षरेपरमेव्यवनेधीयंतेनानादेवतेषुचमंत्रेष्वेतद्धवाए
तदक्षरंयत्सर्वांत्रयींविद्यांप्रतिप्रतीतिचब्राह्मणं १० आदित्यइतिपुत्रःशाकपूणेः
ऋग्भवतीतियदेनमर्चंतिप्रत्यृचःसर्वाणिभूतानितस्ययदन्यन्मंत्रेभ्यस्तदक्षरंभवतिर
श्मयोऽत्रदेवाउच्यंतेयएतस्मिन्नधिनिषण्णाइत्यधिदैवतमथाध्यात्मंशरीरमत्रऋगुच्य
तेयदेनेनार्चंतिप्रत्यृचःसर्वाणींद्रियाणितस्ययदविनाशिधर्मतदक्षरंभवतींद्रियाण्य
त्रदेवाउच्यंतेयान्यस्मिन्नात्मन्येकंभवंतीत्यात्मप्रवादाः ११ अक्षरंनक्षरतिनक्षी
यतेवाक्षरंभवतिवाचोक्षइतिवाक्षोयानस्यांजनात्तत्प्रकृतीतरद्वर्तनसामान्यादि
तीयंमंत्रार्थचिंताभ्यूहोभ्यूढोपिश्रुतितोपितर्कतोनतुपृथक्त्वेनमंत्रानिर्वक्तव्याः
प्रकरणशएवतुनिर्वक्तव्यानह्येषुप्रत्यक्षमस्त्यनृषेरतपसोवापारोवर्यवित्स् राम:
तुखलुवेदितृषुभूयोविद्यःप्रशस्योभवतीत्युक्तंपुरस्तान्मनुष्यावाऋषिषूत्क्रा ४३

मत्सु देवानब्रुवन्को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं तर्कमृषिं प्रायछन्मंत्रार्थचिंताभ्यू
हमभ्यूढं तस्माद्यदेव किंचानूचानोभ्यूहत्यार्षं तद्भवति १२ हृदा तष्टेषु मनसो जवे
षु यद्ब्राह्मणाः संयजंते सखायः॥ अत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो विचर
त्यु त्वे॥ हृदा तष्टेषु मनसां प्रजवेषु यद्ब्राह्मणाः संयजंते समानाख्याना ऋत्विजौत्रा
ह त्वं विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभिरोहब्रह्माण ऊहब्रह्माण ऊह एषां ब्रह्मेति
वा सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिस्तस्यास्तपसा पारमीप्सितव्यं तदिदमायुरिछता नानि
र्वक्तव्यं तस्माच्छंदःसु शेषा उपेक्षितव्या अथागमो यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्या
स्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति १३ अथेमाय द्यावोय दुदस्त्वो विहिंसितोतः सुप्य
वतरत्सं चत्वारि शृंगाश्चयं तश्चत्वारि वाग् तो अक्षर आदित्य इत्यक्षरं न क्षरति
हृदा तष्टेषु त्रयोदश १३ इति नैरुक्ते त्रयोदशोध्यायः १३ छ २५२ हरिः ॐ ३ म
व्याख्यातं दैवतं यज्ञांगं चाथात ऊर्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः सूर्य आत्मेत्युदित
स्य हि कर्मद्रष्टा थैतदनुप्रवदंत्यथैतं महांतमात्मानमेषर्गणः प्रवदति इंद्रं मित्रं वरुण
मग्निमाहुरित्यथैष महानात्मात्मजिज्ञासयात्मा नं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्मना

जातवेदाअहमस्मिप्रथमजाइत्येताभ्यां १ अग्निरस्मिजन्मनाजातवेदाघृतंमेचक्षु अ०८
रमृतंमआसन्॥अर्कस्त्रिधातूरजसोविमानोजस्रोघर्मोहविरस्मिनाम॥अहमस्मि
प्रथमजाऋतस्यपूर्वंदेवेभ्योअमृतस्यनाभिः॥योमाददातिसइदेवमावाअहमन्नमन्न
मदंतमद्मि॥इतिसहस्त्रात्वाप्रादुर्बभूवैवंतंव्याजहारायतमात्मानमभ्यात्मजमांतिकम
न्यस्माआत्मनश्चेति २ अपश्यंगोपामनिपद्यमानमान्वपराच्चपथिभिश्चरंतं॥स
सध्रीचीःसविषूचीर्वसानआवरीवर्तिभुवनेष्वंतः॥आवरीवर्तिभुवनेष्वंतरित्यथैष
महानात्मासत्वलक्षणस्तत्परंतद्ब्रह्मतत्सत्यंतत्सलिलंतदव्यक्तंतदस्पर्शंतदरूपंतदर
संतदगंधंतदमृतंतच्छुक्लंतन्निष्ठोभूतात्मासैषाभूतप्रकृतिरित्येकेतत्क्षेत्रंतज्ज्ञाना
त्क्षेत्रज्ञमनुप्राप्यनिरात्मजमथैषमहानात्मात्रिविधोभवतिसत्वंरजस्तमइतिसत्वं
तुमध्येविशुद्धंतिष्ठत्यभितोरजस्तमसीइतिकामद्वेषस्तमइत्यविज्ञातस्याविशुद्धस्य
तोविभूतिंकुर्वतःक्षेत्रज्ञपृथक्त्वायकल्पतेप्रतिभातिलिंगोमहानात्मातमोलिंगोवि
द्याप्रकाशलिंगःसत्वमोपनिश्चयलिंगआकाशः ३ आकाशगुणःशब्दआकाशाद्वा
युर्द्विगुणःस्पर्शेनवायोर्ज्योतिस्त्रिगुणंरूपेणज्योतिषआपश्चतुर्गुणारसेनाद्भ्यः
पृथिवीपंचगुणागंधेनपृथिव्याभूतग्रामस्थावरजंगमास्तदेतदहर्युगसहस्रं

जागर्तितस्यांतेसूक्ष्मसूक्ष्मान्यंगानिप्रत्याहरतिभूतग्रामाःपृथिवीमपियंतिपृथिव्यपआपोज्यो
तिषंज्योतिर्वायुंवायुराकाशमाकाशोमनोमनोविद्यांविद्यामहांतमात्मानंमहानात्माप्रति
भांप्रतिभाप्रकृतिंसास्वपितियुगसहस्रंरात्रिस्तावैतावदहोरात्रावजस्रंपरिवर्त्ततेसकालस्त
देतदहर्भवतियुग सहस्रपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदूरात्रिंयुगसहस्रांतांतेहोरात्रविदोजना
इति ४ तंपरिवर्त्तमानमन्योनुप्रवर्त्ततेस्रष्टाद्रष्टाविभक्तातिमात्रोहमितिगम्यतेसामिथ्याद
र्शनेदंपावकंमहाभूतेषुन्विरोण्वाकाशाद्वायोःप्राणश्चक्षुश्चवक्तारंन्वृते जसोद्भ्यःस्नेहंपृ
थिव्यामूर्त्तिःपार्थिवोस्त्वष्ठोगुणानांविद्या त्रीन्मातृतस्त्रीन्पितृतोस्थिस्नायुमज्जानःपि
तृतस्त्वङ्मांसशोणितानिमातृतोन्नपानमिस्यष्टौसोयंपुरुषःसर्वमयःसर्वज्ञानोपिक्लृ
प्तः ५ सयद्यनुरुध्यतेतद्भवतियदिधर्ममनुरुध्यतेतद्देवोभवतियदिज्ञानमनुरुध्यते
तदमृतोभवतियदिकाममनुरुध्यतेसञ्च्यवतइमांयोनिंसंदध्यात्तदिदमत्रमतंश्लेष्मारेत
सःसंभवतिश्लेष्मणोरसोरसाच्छोणितंशोणितान्मांसंमांसान्मेदोमेदसःस्नावास्नाव्नो
स्थीन्यस्थिभ्योमज्जामज्ज्ञातोरेतस्तदि दंयोनौरेतःसिक्तंपुरुषःसंभवतिशुक्रातिरेकेपुमा
न्भवतिशोणितातिरेकेस्त्रीभवतिद्वाभ्यांसमेननपुंसकोभवतिशुक्रभिन्नेनयमोभवति
शुक्रशोणितसंयोगान्मातृपितृसंयोगाच्चतत्कथमिदंशरीरंपरंसंयम्यतेसोम्योभवये

करात्रोषितं कललं भवति पंचरात्राद्बुद्बुदाः सप्तरात्रात्पेशी द्विः सप्तरात्रादर्बुदः पंचविंशति
रात्रः स्वस्थितो घनो भवति मासमात्रात्कठिनो भवति द्विमासाभ्यंतरे शिरः संपद्यते माः
सत्रयेण ग्रीवाव्यादेशो मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः पंचमे मासे नखरोमव्यादेशः षष्ठे मुख
नासिकाक्षिश्रोत्रं च संभवति सप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति नवमे स
र्वांगसंपूर्णो भवति मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।। नानायोनिसहस्राणि मयो
षितानि यानि वै ।। आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ।। मातरो विविधा दृ
ष्टाः पितरः सुहृदस्तथा ।। अवाङ्मुखः पीड्यमानो जंतुश्चैव समन्वितः ।। सांख्यं योगं समः
भ्यस्येत्पुरुषं वा पंचविंशकाम्मि ति ततश्च दशमे मासे प्रजायते जातश्च वायुना स्पृष्टस्तन्न
स्मरति जन्ममरणानि अंते च शुभाशुभं कर्म तच्छरीरस्य प्रामाण्यं ६ अष्टोत्तरं संधिश
तमष्टाकपालं शिरः संपद्यते षोडश वपापलानि नव स्नायुशतानि सप्तशतं पुरुषस्य म
र्मणामर्धं च तस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं ह्यष्टकपालानि द्वादशकपालानि जिह्वा वृष
णो ह्यष्टस्कपणौ तथोपस्थ गुदपार्श्वे तन्मूत्रपुरीषं कस्मादाहारपानसिक्तत्वादनुपाचि
तकर्माणाविन्योन्यं जायेते इति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च महत्यज्ञान
तमसि मग्नौ जरामरणक्षुत्पिपासाशोकक्रोधलोभमोह मदभयमत्सरहर्षविषादे

र्यास्त्यात्मकैर्द्वंद्वैरभिभूयमानः सोस्मादार्जवंजवीभावानांलान्निर्मुच्यते सोस्मात्पा
ञ्चमहाभूतिकाच्छरीरान्निमेषमात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिरधिपरीत्य तैजसं शरीरं कृत्वा
कर्मणोनुरूपं फलमनुभूय तस्य संक्षये पुनरिमं लोकं प्रतिपद्यते ७ अथ ये हिंसा
माश्रित्य विद्यामुत्सृज्य महत्तपस्तेपिरे चिरेण वेदोक्तानि वा कर्माणि कुर्वंति ते धूममभि
संभवंति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्दक्षिणायनं दक्षिणा
यनात्पितृलोकं पितृलोकाच्चंद्रमसं चंद्रमसो वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेरोषधयश्चैव तद्भूत्वा
तस्य संक्षये पुनरेवेमं लोकं प्रतिपद्यते ८ अथ ये हिंसामुत्सृज्य विद्यामाश्रि
त्य महत्तपस्तेपिरे ज्ञानोक्तानि वा कर्माणि कुर्वंति तेर्चिरभिसंभवंत्यर्चिषोहरह्न आ
पूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षादुदगयनमुदगयनाद्देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्या
द्वैद्युतं वैद्युतान्मानसं मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकमभिसंभवंति ते न पुनरावर्तंते शि
क्षादंदशूकापतङ्ग इदं न जानंति तस्मादिदं वेदितव्यमथाप्याह ९ न तं विदाथ य इमा जजा
नान्यद्युष्माकमंतरं बभूव॥ नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरंति॥
न तं विदथया विदुषोयमेवं विद्वान्सो वदं सक्षरं ब्रह्मणस्पतिमन्यद्युष्माकमंतरमन्य

नि० उ०
४६

देषामंतरंबभूवेतिनीहारेणप्रावृतास्तमसाजल्प्याचासुतृपउक्थशासःप्राणंसूर्ययत्प अ० ८
थगामिनक्षरंस्यविद्वांसःक्षेत्रज्ञमनुभवदंत्यथाहेगविद्वांसःक्षेत्रज्ञोनुकल्पतेतस्यतपसा
सहाप्रमादमेत्यथासब्योभवतितेनासंततमिच्छेत्तेनसख्यमिच्छेदेषहिसखाश्रेष्ठः
संज्ञानातिभूतंभवद्भविष्यदितिज्ञाताकस्माज्ज्ञायतेःसखाकस्मात्सख्यतेःसहभूतें
द्रियैःशेरतेमहाभूतानिसेंद्रियाणिप्रज्ञयाकर्मकारयतीतितस्यपदापःप्रतिष्ठाशी
लमुपशमआत्माब्रह्मेतिसब्रह्मभूतोभवतिसाक्षिमात्रोव्यवतिष्ठतेबंधोज्ञानकृतो
थात्मनोमहतःप्रथमंभूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः १० हंसः।घर्मः।यज्ञः।वेनः।
मेधः।कृमिः।भूमिः।विभुः।प्रभुः।शंभुः।राभुः।वधकर्मा।सोमः।भूतं।भुवनं।भावि
ष्यत्।आपः।महत्।व्योम।यशः।महः।स्वर्णीकं।स्मृतीकं।स्वृतीकं।सतीकं।सतीनं।ग
हनं।गभीरं।गह्वरं।कं।अन्नं।हविः।सद्म।सदनं।ऋतं।योनिः।ऋतस्ययोनिः।सत्यं।नी
रं।हविः।रयिः।सत्।पूर्णं।सर्वं।अक्षितं।बर्हिः।नाम।सर्पिः।अपः।पवित्रं।अमृतं।इं
दुः।हेम।स्वः।सर्गाः।शंबरं।अंबरं।वियत्।व्योम।बर्हिः।धन्व।अंतरिक्षं।आकाशं।
आपः।पृथिवी।भूः।स्वयंभूः।अध्वा।पुष्करं।सगरः।समुद्रः।तपः।तेजः।सिंधुः।अ॰

रामः
४६

पर्वः॥ नाभिः। वृक्षः। ऊर्ध्वः। ततः। यतः। किं। ब्रह्म। वरेण्यं। हंसः। आत्मा। भवति। वृधं स्पृधा
नं। यह्वा हिंष्पा। शरीराणि। अव्ययं च वसं कुरुते। यक्षः। आत्मा। भवति। यदेनं तन्वते थे
तं महांतमात्मानमेतानि सूक्तान्येता ऋचोनुप्रवदंति ११ सोमः पवते जनिता म
तीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः॥ जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेंद्रस्य जनि
तोत विष्णोः॥ सोमः पवते सोमः सूर्यः प्रसवनाज्जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणामादि
त्यरश्मीनां दिवो द्योतनकर्मणामादित्यरश्मीनां पृथिव्याः थनकर्मणामादित्यरश्मी
नामग्नेर्गतिकर्मणामादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणामादित्यरश्मीनामिंद्र
स्यैश्वर्यकर्मणामादित्यरश्मीनां विष्णोर्व्याप्तिकर्मणामादित्यरश्मीनामित्यधिदैवत
मथाध्यात्मं सोम आत्माप्येतस्मादेवेंद्रियाणां जनितेत्यर्थः॥ अपि वा सर्वाभिर्विभू
तिभिर्विभूतत आत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे १२ ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्वि
प्राणां महिषो मृगाणां॥ श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्रमत्येति रेभं
न्॥ ब्रह्मा देवानामित्येष हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणामादित्यरश्मीनां प

नि॰ उ॰ दवीःकवीनामित्येषहिपदंवेत्तिकवीनांकवीयमानानामादित्यरश्मीनामृषिर्विप्रा अ॰ ८
४७ णामित्येषहिऋषिर्भवतिविप्राणांव्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनांमहिषोमृ
गाणामित्येषहिमहान्भवतिमृगाणांमार्गणकर्मणामादित्यरश्मीनांश्येनोगृध्रा
णामितिश्येनआदित्योभवतिश्यायतेर्गतिकर्मणोगृध्रआदित्योभवतिगृध्यतेः
स्थानकर्मणोयतएतस्मिंस्तिष्ठतिस्वधितिर्वनानामित्येषहिस्वयंकर्माण्यादित्यो
धत्तेवनानांवननकर्मणामादित्यरश्मीनांसोमःपवित्रमत्येतिरेभन्नित्येषहिपवि
त्रंरश्मीनामत्येतिस्तूयमानएषएवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतमथाध्यात्मंब्र
ह्मादेवानामित्ययमपिब्रह्माभवतिदेवानांदेवनकर्मणामिंद्रियाणांपदवीःकवी
नामित्ययमपिपदंवेत्तिकवीनांकवीयमानानामिंद्रियाणामृषिर्विप्राणामित्य
यमप्यृषिर्भवतिविप्राणांव्यापनकर्मणामिंद्रियाणांमहिषोमृगाणामित्ययमपिम
हान्भवतिमृगाणांमार्गणकर्मणामिंद्रियाणांश्येनोगृध्राणामितिश्येनआत्मा राम:
भवतिश्यायतेर्ज्ञानकर्मणोगृध्राणींद्रियाणिगृध्यतेर्ज्ञानकर्मणोयतएतस्मिंस्तिष्ठ ४७
तिस्वधितिर्वनानामित्ययमपिस्वयंकर्माण्यात्मनिधत्तेवनानांवननकर्मणामिंद्रि

याणां सोमः पवित्रमत्येति रेभन्नित्ययमपि पवित्रमिन्द्रियाण्यत्येति स्तूयमानो यमेवैत
त्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे १३ तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्म
णो मनीषां॥ गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः॥ वह्निरा
दित्यो भवति स तिस्रो वाचः प्रेरयत्यृचो यजूंषि सामान्यृतस्यादित्यस्य कर्माणि ब्र
ह्मणो मतान्येष एवैतत्सर्वमक्षरमित्यधिदैवतमथाध्यात्मं वह्निरात्मा भवति स
तिस्रो वाच ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमतामृतस्यात्मनः कर्माणि ब्रह्मणो म
तान्ययमेवैतत्सर्वमनुभवत्यात्मगतिमाचष्टे १४ सोमं गावो धेनवो वावशानाः
सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः॥ सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं
नवन्ते॥ एत एव सोमं गावो धेनवो रश्मयो वावश्यमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्ये
वमेव सोमं विप्रा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येवमेव सो
मः सुतः पूयते अज्यमान एतमेवार्काश्च त्रिष्टुभश्च संनवन्ते तत एतस्मिन्नादित्य
एकं भवन्तीत्यधिदैवतमथाध्यात्मम् एतमेव सोमं गावो धेनव इन्द्रियाणि वावश्य
मानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येवमेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमा

नानिकामयमानान्यात्मानंयंत्येवमेवसोमःस्तुतःपूयतेअज्यमानइममेवात्मानंचस 
ह्लक्ष्यश्वसंनवंलेतान्येतास्मिन्नात्मन्येकंभवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे १५ अक्रान्त्समु
द्रःप्रथमेविधर्मन्जनयन्प्रजाभुवनस्यराजा॥ वृषापवित्रेअधिसानोअव्येबृहत्सोमो
वावृधेस्ववानइंदुः॥ अत्यक्रमीत्समुद्रआदित्यःपरमेव्यवनेवर्षकर्मणाजनयन्प्रजा
भुवनस्यराजासर्वस्यराजावृषापवित्रेअधिसानोअव्येबृहत्सोमोवावृधेस्ववानइं
दुरित्यधिदैवतमथाध्यात्ममत्यक्रमीत्समुद्रआत्मापरमेव्यवनेज्ञानकर्मणाजनयन्
प्रजाभुवनस्यराजासर्वस्यराजावृषापवित्रेअधिसानोअव्येबृहत्सोमोवावृधेस्ववा
नइंदुरित्यात्मगतिमाचष्टे १६ महत्तत्सोमोमहिषश्चकारापांयद्गर्भोवृणीतदेवान्॥
अदधादिंद्रेपवमानओजोजनयत्सूर्येज्योतिरिंदुः॥ महत्तत्सोमोमहिषश्चकारापां
यद्गर्भोवृणीतदेवानामाधिपत्यमदधादिंद्रेपवमानओजोजनयत्सूर्येज्योतिरिंदुरादि
त्यइंदुरात्मा १७ विधुंदद्राणंसमनेबहूनांयुवानंसंतंपलितोजगार॥ देवस्यपश्य
काव्यंमहित्वाद्याममारसह्यःसमान॥ विधुंविधमनशीलंदद्राणंदमनशीलंयुवानं 
चंद्रमसंपलितआदित्योगिरतिसद्योम्रियतेसदिवासमुदितेत्यधिदैवतमथाध्या 

त्वांविधुंविधमनशीलंदद्राणंदमनशीलंयुवानंमहांतंपलितंआत्मागिरतिरात्रौम्रि
यतेरात्रिःसमुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे १८ साकंजानांसप्तथमाहुरेकजंषळिद्यमा
ऋषयोदेवजाइति॥तेषामिष्टानिविहितानिधामशःस्थात्रेरेजंतेविकृतानिरूपशः॥
सहजातानांषण्णामृषीणामादित्यरश्मयस्तेषामिष्टानिवाकांतानिवाक्रांतानिवा
गतानिवामतानिवानतानिवाद्भिःसहसंमोदंतेयत्रैतानिसप्तऋषीणानिज्योतीं
षितेभ्यःपरआदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकंभवंतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मंसहजातानां
षण्णामिंद्रियाणामात्मासप्तमस्तेषामिष्टानिवाकांतानिवाक्रांतानिवागतानिवा
मतानिवानतानिवान्नेनसहसंमोदंतेयत्रेमानिसप्तऋषीणानींद्रियाण्येभ्यःपर
आत्मातान्येतस्मिन्नेकंभवंतीत्यात्मगतिमाचष्टे १९ स्त्रियःसतीस्तांउमेपुंस
आहुःपश्यदक्षण्वान्नविचेतदंधः॥कविर्यःपुत्रःसईमाचिकेतयस्ताविजानात्सपि
तुष्पितासत्॥स्त्रियएवेतिताःशब्दस्पर्शरूपरसगंधहारिण्यस्ताअमुंपुंशब्देनि
राहारःप्राणइतिपश्यन्कृष्टान्नविजानात्यंधःकविर्यःपुत्रःसइमाजानातियःसइमाजा
नातिसपितुष्पितासदित्यात्मगतिमाचष्टे २० सप्तार्धगर्भाभुवनस्यरेतोविष्णोस्ति

नि० उ०
४९

छंतिप्रदिशाविधर्मापि॥ तेधीतिभिर्मनसातेविपश्चितःपरिभुवःपरिभवंतिविश्वतः॥ अ० ८
॥ सप्तैतानादित्यरश्मीनयमादित्योगिरतिमध्यस्थानोर्ध्वशब्दोयतएतास्मिंस्तिष्ठति
तानिधीतिभिश्चमनसाचविपर्ययंतिपरिभुवःपरिभवंतिसर्वाणिकर्माणिवर्षक
र्मणेत्यधिदैवतमथाध्यात्मंसप्तेमानींद्रियाण्ययमात्मागिरतिमध्यस्थानोर्ध्वशब्दो
यान्यास्मिंस्तिष्ठतितानिधीतिभिश्चमनसाचविपर्ययंतिपरिभुवःपरिभवंतिसर्वा
णींद्रियाणिज्ञानकर्मणेत्यात्मगतिमाचष्टे २१ नविजानामियदिवेदमास्मिनि
ण्यःसंनद्धोमनसाचरामि॥ नहिविजानान्बुद्धिमतःपुत्रःपरिवेदयंतेथमादित्यो
यमात्मा २२ अपाङ्प्राङेतिस्वधयागृभीतोमर्त्योमर्त्येनासयोनिः॥ ताशश्वंतावि
षूचीनावियंतान्य१न्यंचिक्युर्ननिचिक्युरन्यं॥ अपांचयतिप्रांचय तिस्वधयागृभी
तोमर्त्यआदित्योमर्त्येनचंद्रमसासहतौशश्वत्गामिनौविश्वगामिनौबहुगामिनौवापश्
श्यत्यादित्यंचंद्रमसामित्यधिदैवतमथाध्यात्ममपांचयतिप्रांचयतिस्वधयागृभीतो
मर्त्यआत्मामर्त्येनमनसासहतौशश्वत्गामिनौविश्वगामिनौबहुगामिनौवापश्यत्या
त्मानंनमनइत्यात्मगतिमाचष्टे २३ तदिदासभुवनेषुज्येष्ठंयतोजज्ञउग्रस्त्वेषनृम्णः॥

राम:
४९

सद्योजंज्ञानोरिनिणातिशत्रूननुयंविश्वेमदंत्यूमाः॥ तऋवतिभूतेषुभुवनेषु
ज्येष्ठमादित्यंयतोजज्ञउग्रस्त्वेषनम्णोदीप्तिनम्णाः सद्योजज्ञानोनिरिणाति
शत्रूनितिरिणातिःप्रीतिकर्मादीप्तिकर्मावानुमदंतियंविश्वऊमाइत्साधिदे
व॰ तमथाध्यात्मंतऋवलिभूतेषुभुवनेषुज्येष्ठमव्यक्तंतपोजायततउग्रस्त्वे
षनम्णोज्ञाननम्णाः सद्योजज्ञानोनिरिणातिशत्रूनितिरिणातिःप्रीतिकर्मा
दीप्तिकर्मावानुमदंतियंसर्वऊमाइत्सालमगातिमान्वष्टे २४ कोअध्वर्युक्तेधु
रिगाऋतस्यशिमीवतोभामिनोदुर्हणायून्॥आसान्निषून्हत्स्वसोमयोभू
नूयएषांभृत्यामृणधत्सजीवात्॥ कआदित्योधुरिगायुंक्तेरश्मीन्ऋकर्मव
तोभानुमतोदुराधर्षानसून्यस्कूनवंतीषूनिषुणवंलिमयोभूनिस्करवभूनि
यइमंसंभृतंवेदकथंसजीवतीत्साधिदैवतमथाध्यात्मंकआत्माधुरिगायुंक्ते
इंद्रियाणिकर्मवतोभानुमतोदुराधर्षानसून्यस्कूनवंतीषूनिषुणवंलिमयोभू
निस्करवभूनियइमंसंभृतंनेदचिरंजीवतीत्सालमगातिमान्वष्टे २५ कईंषतेतु

नि०उ० ज्यलेकोबिभायकोमंसलेसंतमिंद्रंकोऽअंति॥कस्लोकायकइर्भायोतुरायेधिब्रवन्तु अ०८
५० न्वेइ्कोजनाय॥कएवगछतिकोददातिकोबिभेतिकोमंसलेसंलमिंद्रकस्लोकायाप
त्यायमहतेन्वनोरूपायरमणीयायन्चदर्शनीयाय २६ कोअग्निमीट्टेहविषाघृतेन
स्रूचायजातात्रूलुभिर्धृवेभिः॥कस्मैदेवाआवहानाश्रुहोमकोमंसलेवीतिहोत्रःस्रूदे
वः॥कआदित्यंपूरयालिहविषान्वघृतेनन्वस्रूचायजाताक्रलुभिर्धृवेभिरितिकस्मै
देवाआवहानाश्रुहोमार्थान्कोमंसलेवीतिहोत्रःस्रूदेवःकल्याणदेवइत्यधिदैवतमथा
ध्यात्मंकआत्मानंपूरयालिहविषान्वघृलेनन्वेस्रूचायजातात्रूलुभिर्धृवेभिरिति क
स्मैदेवाआवहानाश्रुहोमार्थान्कोमंसलेवी॥तिहोत्रःस्रूप्रज्ञःकल्याणप्रज्ञइत्यात्म
गतिमा॥चष्टे २७ त्वमंगप्रशंसिषोदेवःशविष्ठमर्त्यं॥नत्वदन्योमघवन्नास्तिमर्डितें
द्रब्रवीमितेवचः॥त्वमंगप्रशंसीदेवःशविष्ठमर्त्यंनत्वदन्योस्तिमघवन्पालावापा
लयितावाजेतावास्रूखयितावेंद्रब्रवीमि तेवन्वःस्तुतियुक्तं २८ हंसःशुचिषद्वस्र
रंतरिक्षसद्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत्॥नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जागोजाऋतजा
अद्रिजाऋतं॥हंसइतिहंसाःसूर्यरश्मयःपरमात्मापरंज्योतिःपृथिवीव्याप्नोतिव्या राम:
५०

त्तं सर्वव्याप्तं वननकर्मणा नभ्यासेनादित्यमंडलेनोलित्स्यतीति जो को त्स्यतीति हंसयं
त्स्यतीति हंसाः परमहंसाः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभ्रलगभीरवसतीति त्रिभिर्वस
तीति वा रश्मिर्वसतीति वा वह्निर्वसतीति वा सुवर्णरेताः प्रपागर्भा रश्मितिरश्मिं तावनकु
टिलानि कुटं तारश्मिं तांतरिक्षान्तरत्सथां तरिक्षान्तरदितिदिविभ्रु विगमनं वा सुभानुः
सुप्रभ्रतो होतादित्यस्य गतामवं स्थालिथिदुरोपासत्सर्वेदुरोणसद्वं सर्वेरसाविकर्षय
ति रश्मिर्विकर्षयाति वह्निर्विकर्षयतिवनं नंभवभ्र्वेत्यं गोजा आद्रिगोजा धरित्रिगोजाः
सर्वेगोजा ऋतजा बहुशब्दा भवंति निगमो निगमव्याख्या भवत्पूर्वे निर्वचनाय २९ द्वा
सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते॥ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न
न्यो अभिचाकशीति॥ द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्त्तारौ दुःष्कृतं पापं परिसारकमित्या
चक्षते सुपर्णा सयुजा सखायेत्यात्मानं दुरात्मानं परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव
तज्जायते वृक्षं रक्षशरीरं वृक्षं पक्षौ प्रतिष्ठापयति तयोरन्यः भुक्तात्मनश्नन्नन्यं सरू
पतां सलोकतामश्नुते य एवं वेदानश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यात्मगतिमाचष्टे
३० आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व॥ तृप्तां जहुर्मातुल

नि॰उ॰ स्येवयोषाभागस्तेपैतृष्वसेयीं वपामिव॥ आगमिष्यंतिशाक्रोदेवतास्तास्त्रिभिः तीर्थैः अ॰८
५१ भिः शाक्रः प्रतेरेरीच्छितेभिस्त्रिभिस्तीर्थैर्यद्भूमिमंनोयज्ञभागमग्नीषोमभागाविंद्रो
जुषस्वेतप्रामेवमातुलयोगकन्याभागंसत्त्वकेवसायादेवतास्तास्तत्स्थानेशाक्रंनि
दर्शनं ३१ विप्रंविप्रासोवसेदेवंमर्त्तासऊतये॥अग्निंगीर्भिर्हवामहे॥विप्रंविप्रा
सोवसेविद्वुर्वेदविंदर्तेवेदिलव्यंविमलशरीरेणवायुनाविप्रस्त्कहृत्पद्मनिलयास्थित
मकारसंहितमुकारंपूरयेन्मकारनिलयंगतंविप्रंप्रापोषुबिंदुसिक्तंविकसितंव
ह्नितेजः प्रभंकनकपद्मेषुमतशरीरममतजातास्थितममतवाच्चामतमुखेवदंति॥अ
ग्निंगीर्भिर्हवामहे॥अग्निंसंबोधयेदग्निःसर्वादेवताइतितस्योत्तराभ्रयसेनिर्वच
नार्य ३२ जातवेदसेसुनवामसोममरातीयतोनिदहातिवेदः॥सनःपर्षदतिदु
र्गाणिविश्वानावेवसिंधुंदुरितात्यग्निः॥जातवेदसइतिजातमिदंसर्वंसचराचरं
सोम स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेनोच्छायसुनवामैमितिप्रसुवेनाभिषवायसोमंराजानं राम:
ममतमरातीयतोयज्ञार्थमितिस्मोनिश्चयेनिदहातिदहतिभस्मीकरोतिसोमोद ५१

दद्दित्यर्थः ॥ स नः पर्षदति दुर्गाणि दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिंधुं यथा कश्चित्क
र्णधारो नावेव सिंधोः स्यंदनान्नदीजलदुर्गं महाकूलं तारयति दुरितात्यग्निः
रिति दुरितानि तारयति तस्यैषापरा भवति ३३ इदं ते न्याभिरसमानमाङ्गिर्याः
काश्च सिंधुं प्रवहंति नद्यः ॥ सर्पो जीर्णामिव त्वचं जहाति पापं सशिरस्कोभ्युपेत्य ॥
इदं ते न्याभिरसमानाभिर्याः काश्च सिंधुं पातिं कूलान्नद्यो वहंति सर्पो जीर्णामिव सर्प
त्वचं त्यजति पापं त्यजंत्याप आप्नोति तस्य सामेषा भवति ३४ त्र्यंबकं यजामहे सु
गंधिं पुष्टिवर्धनं ॥ उर्वारुकमिव बंधनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ त्र्यंबको रुद्रस्तं
त्र्यंबकं यजामहे सुगंधिं सगंधिं सुघुगंधिं पुष्टिवर्धनं पुष्टिकारकमिवोर्वारुकमि
वफलं बंधना दा रोधनान्मृत्योः सकाशान्मुंचस्व मां कस्मादित्येषामितरेषा
परा भवति ३५ शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमंतान्छतमु वसंतान् ॥ शत
मिंद्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ॥ शतं जीव शरदो वर्धमा
न इत्यपि निगमो भवति शतमिति शतं दीर्घमायुर्मरुत एना वर्धयंति शतमेनमेव

नि० उ० शतात्मानंभवतिशतमनंतंभवतिशतमैश्वर्यंभवतिशतमितिशतंदीर्घमायुः अ० ८
५२ ३६ मातेराधांसिमातऊतयोवसोस्मान्कदाचनादभंन॥विश्वाचनउपमिमी
हिमानुषवसूनिचर्षणिभ्यआ॥माचतेधामानिमाचतेकदाचनःसरिषुःसर्वाणि
प्रज्ञानान्युपमानायमनुष्यहितायमादित्योयमात्माथैतदनुप्रवदंत्यथैतंमहांतमा
त्मानमेषर्गणःप्रवदतिविश्वकर्मणोदेवानांनुवयंजानानासदासीन्नोसदासीत्तदा
नीमितिच्चसैषात्मजिज्ञासासैषासर्वभूतजिज्ञासाब्रह्मणःसार्ष्टिंसरूपतांसलो
कतांगमयतियएवंवेदनमोब्रह्मणेनमोमहतेभूतायनमःपारस्करायनमोयास्का
यब्रह्मशुक्लमसीयब्रह्मशुक्लमसीय ३७ व्याख्यातंदैवतमग्निरस्मिजन्मनापश्य
गोपामाकाशगुणस्तंपरिवर्तमानंसयद्यनुरूध्यतेष्टोतरमथप्येहिंसामाश्रित्याथये
हिंसामुत्सृज्यपनंतंहंसोघर्मःसोमःपवतेब्रह्मादेवानांतिस्रोवाचईरयतिसोमंगावो
कौ॰नत्समुद्रोमहत्तत्सोमोविधुंदद्राणंसाकंजानांस्त्रियःसतीःसमार्धगर्भानविजा राम:
नाम्यंपाङ्प्राङेतितादिदासकोअध्वर्युर्कोकृईषलेकोअग्निमीट्टेत्वमंगहंसःशुचि ५२

षद्धारूपणीयांहीदुर्विप्रंविप्रासोजातवेदसइंदंतेन्याभिस्त्र्यंबकंशतंजीवमालेरा
धांसिसप्तत्रिंशत् ३७ इतिनैरुक्तेचतुर्दशोध्यायः १४ ॥ २८६ शके १७३२ प्रमोद
संवत्सरस्यचैत्रकृष्णत्रयोदश्यांइदंपुस्तकंधोपेश्वरोपाध्यानंतयज्वस्कृतसरवारा
मस्सरिपालिखितंनरयुंदग्रामेसमाप्तं॥ ॥श्रीविजयादुर्गार्पणमस्तु॥ ॥छ॥
शके १७३२ प्रमोदसंवत्सरस्याषाढासितसप्तम्यांरवौरिति॥

नि० उ०
५३

अ० ८

इतिनैरुक्तोत्तरभागः समाप्तः॥छ॥छ॥

१२८

रामः
५३

९२८

138
8

॥अथनैरुक्तपूर्वषट्कस्यप्रारंभोयम्॥

नि०पू० श्रीमहागणपतयेनमः॥श्रीविजयादुर्गायैनमः॥ हरिः ॐ समाम्नायःसमाम्नातःसव्या अ०१
१ ख्यातव्यस्तमिमंसमाम्नायंनिघंटवइत्याचक्षतेनिघंटवःकस्मान्निगमाइमेभवंतिछंदोभ्यः
समाहृत्यसमाहृत्यसमाम्नातास्तेनिगंतवएवसंतोनिगमनान्निघंटवउच्यंतइत्यौपमन्यवो
ऽपिवाहननादेवस्युःसमाहताभवंतियद्वासमाहृताभवंतितद्यान्येतानिचत्वारिपदजातानि
नामाख्यातेचोपसर्गनिपाताश्चतानीमानिभवंतितत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणंप्रदिशं
तिभावप्रधानमाख्यातंसत्त्वप्रधानानिनामानितद्यत्रोभेभावप्रधानेभवतःपूर्वापरीभूतं
भावमाख्यातेनाचष्टेव्रजतिपचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यंतंमूर्तंसत्त्वभूतंसत्त्वनामभि
र्व्रज्यापक्तिरित्यदइतिसत्त्वानामुपदेशोगौरश्वःपुरुषोहस्तीतिभवतीतिभावस्यास्तेशे
तेव्रजतितिष्ठतीतींद्रियनित्यंवचनमौदुंबरायणः १ तत्रचतुष्ट्वंनोपपद्यतेयुगपदुत्प
न्नानांवाशब्दानामितरेतरोपदेशःशास्त्रकृतोयोगश्चव्याप्तिमत्त्वात्तुशब्दस्याणीयस्त्वाच्च
शब्देनसंज्ञाकरणंव्यवहारार्थंलोकेतेषांमनुष्यवद्देवताभिधानंपुरुषविद्यानित्यत्वा
त्कर्मसंपत्तिर्मंत्रोवेदेषड्भावविकाराभवंतीतिवार्ष्यायणिर्जायतेस्तिविपरिणमतेव राम:
र्द्धतेऽपक्षीयतेविनश्यतीतिजायतइतिपूर्वभावस्यादिमाचष्टेनापरभावमाचष्टेनप्रति १

षेधत्यस्तीत्युत्पन्नस्य सत्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्वाद्विकारं वर्द्धत
इति स्वांगाभ्युच्चयं सांयोगिकानां वार्थानां वर्द्धते विजयेनेति वा वर्द्धते शरीरेणेति वा ऽपक्षीयत इ
त्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रति
षेधति २ अतोन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवंतीति ह स्माह ते यथावचनमभ्यूहि
तव्या नानिर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोग
द्योतका भवंत्युच्चावचाः पदार्था भवंतीति गार्ग्यस्तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तं नामाख्यातयोर
र्थविकरणमा इत्यर्वागर्थे प्र परे त्येतस्य प्रातिलोम्यमभीत्याभिमुख्यं प्रतीत्येतस्य प्रातिलो
म्यमति सु इत्यभिपूजितार्थे निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यं न्यवेति विनिग्रहार्थीयावुदित्येतयोः
प्रातिलोम्यं समित्येकीभावं व्यपेत्येतस्य प्रातिलोम्यमन्विति सादृश्यापरभावमपीति सं
सर्गमुपेत्युपजनं परीति सर्वतोभावमधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वैवमुच्चावचानर्थान्प्रा
हुस्त उपेक्षितव्याः ३ अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंत्यप्युपमार्थेपि कर्मोपसंग्र
हार्थेपि पदपूरणास्तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवंती वेति भाषायां चान्वध्यायं चाग्निरि
वेंद्र इवेति नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं नेंद्रं देवममंसतेति प्रतिषेधा

नि० पू०
२

थ यः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीयः उपरिष्टादुपाचा अ० १
रस्तस्य येनोपमिमीते चिदित्येषोनेककर्मा आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायामाचार्यः कस्मादा
चार्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोति बुद्धिमिति वा दधिचिदित्युपमार्थे कुल्माषां
श्चिदाहरेत्यवकुत्सिते कुल्माषाः कुलेषु सीदंति नु इत्येषोनेककर्मेदं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशे कु
कथं नु करिष्यतीत्यनुपृष्टे नन्वेतदकार्षीदिति च अथाप्युपमार्थे भवति॥ वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः
॥ वृक्षस्येव ते पुरुहूत शाखा वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवंति शाखाः खशयाः शक्नोतेर्वा
थ यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विज्ञायते न त्वौद्देशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात्स कर्मोपसंग्रह
श्चेति समुच्चयार्थ उभाभ्यां संप्रयुज्यते अहं च त्वं च वृत्रहन्नित्येतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य
एत्याकारो वेति विचारणार्थे हंताहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वेत्यथापि समुच्चयार्थे
भवति ४ वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेति॥ अह इति च ह इति च विनिग्रहार्थीयौ पूर्वेण संप्रयुज्ये
ते अयमहेदं करोत्वयमिदमिदं ह करिष्यतीदं न करिष्यतीत्यथाप्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्त
रेण मृषेमे वदंति सत्यमु ते वदंतीत्यथापि पदपूरण इदमु तदु हीत्येषोनेककर्मेदं हि करिष्य राम:
तीति हेत्वपदेशे कथं हि करिष्यतीत्यनुपृष्टे कथं हि व्याकरिष्यतीत्यसूयायां किलेति वि २

द्याप्रकर्षे एवं किलेत्यथापि न ननु इत्येताभ्यां संप्रयुज्यतेनुपृष्टे नकिलैवं ननु किलैवं मेति प्रति
षेधे माकार्षीर्माहार्षीरिति च खल्विति च खलु कृत्वा खलु कृतमथापि पदपूरण एवं खलु त
द्बभूवेति शश्वदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायां शश्वदेवमित्यनुपृष्टे एवं शश्वदित्यस्वयंपृ
ष्टे नूनमिति विचिकित्सार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायं विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरण
श्चागस्त्य इंद्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्सां चकार स इंद्र एत्य परिदेवयां चक्रे ५ ननू
नमस्ति नो श्वः कस्तद्वेद यदद्भुतं ॥ अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतं विनश्यति ॥ न
नूनमस्त्यद्यतनं नो एव श्वस्तनमद्यास्मिन्द्यवि द्युरित्यह्नो नामधेयं द्योतत इति सतः श्वउ
पाशंसनीयः कालो ह्योहीनः कालः कस्तद्वेद यदद्भुतं ॥ कस्तद्वेद यदभूतमिदमपीतरदद्भु
ति तमभूतमिवान्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यमभिसंचार्यन्यो नानेयाश्चित्तं चेतते रुताधी
तं विनश्यतीत्यप्याध्यातं विनश्यत्याध्यातमभिप्रेतमथापि पदपूरणः ६ नूनं सा ते प्र
ति वरं जरित्रे दुहीयदिंद्र दक्षिणा मघोनी ॥ शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम वि
दथे सुवीराः ॥ सा ते प्रति दुग्धां वरं जरित्रे वरो वरयितव्यो भवति जरिता गरिता दक्षिणा म
घोनी मघवती मघमिति धननामधेयं मंहतेर्दानकर्मणो दक्षिणा दक्षतेः समर्धयति कर्म

नि० पू० ३ णोव्यूढंसमर्धयतीत्यपिवाप्रदक्षिणागमनाद्दिशामभिप्रेत्यदिग्घस्तप्रकृतिर्दक्षिणोहस्तो अ० १
दक्षतेरुत्साहकर्मणोदाशतेर्वास्याद्दानकर्मणोहस्तोहंतेःप्राशुर्हननेदेहिस्तोतृभ्यःकामा
न्मास्मानतिदंहीर्मास्मानतिहायदाभगोनोस्तुबृहद्वदेमस्ववेदनेभ गोभजतेर्बृहदितिम
हतोनामधेयंपरिवृढंभवतिवीरवंतःकल्याणवीरावावीरोवीरयत्यमित्रान्वेतेर्वास्याद्ग
तिकर्मणोवीरयतेर्वासीमितिपरिग्रहार्थीयोवापदपूरणोवा॥प्रसीमादित्योअसृजत्
प्रासृजदितिवाप्रासृजत्सर्वतइतिवाविसीमतःसुरुचोवेनआवरितिचव्यवृणोत्सर्व
तआदित्यःसुरुचआदित्यरश्मयःसुरोचनादपिवासीमेत्येतदनर्थकमुपबंधमाददी
तपंचमीकर्माणंसीम्नःसीमतःसीमातोमर्यादातःसीमामर्यादाविषीव्यतिदेशाविति
त्वइतिविनिग्रहार्थीयंसर्वनामानुदात्तमर्धनामेत्येके ७ ऋचांत्वःपोषमास्तेपुपुष्वा
न्गायत्रंत्वोगायतिशक्करीषु॥ब्रह्मात्वोवदतिजातविद्यांयज्ञस्यमात्रांविमिमीतउत्वः॥
इत्यृत्विक्कर्मणांविनियोगमाचष्टेऋचामेकःपोषमास्तेपुपुष्वान्होतर्गर्चनीगायत्रमेको
गायतिशक्करीषूद्गातागायत्रंगायतेःस्तुतिकर्मणःशक्कर्यऋचःशक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृत्र राम: २
मशकद्धंतुंतच्छक्करीणांशक्करीत्वमितिविज्ञायतेब्रह्मैकोजातेजातेविद्यांवदतिब्र

ह्मासर्वविद्यःसर्वंवेदितुमर्हतिब्रह्मापरिवृढःश्रुततोब्रह्मपरिवृढंसर्वतोयज्ञस्यमात्रांविमिमी
तएकोध्वर्युरध्वर्युरध्वरयुरध्वरंयुनक्त्यध्वरस्यनेताध्वरंकामयतइतिवापिवाधीयानेयु
२ रुपबंधोध्वरइतियज्ञनामध्वरतिर्हिंसाकर्मातत्प्रतिषेधोनिपातइत्येकेतत्कथमनुदात्तप्रकृति
नामस्याद्दृष्टव्ययंतुभवत्युतत्वंसख्येस्थिरपीतमाहुरितिद्वितीयायामुतोत्वस्मैतन्वंविसस्त्र
इतिचतुर्थ्यामथापिप्रथमाबहुवचने ८ अक्षण्वंतःकर्णवंतःसखायोमनोजवेष्वसमाब
भूवुः॥आदघ्नासउपकक्षासउत्वेह्रदाइवस्नात्वाउत्वेददृश्रे॥अक्षिमंतःकर्णवंतःसखायोक्षि
चष्टेरनक्तेरित्याग्रायणस्तस्मादेतेव्यक्ततरेइवभवतइतिहविज्ञायतेकर्णःकृंततेर्निकृत्तद्वा
रोभवत्यृच्छतेरित्याग्रायणऋच्छंतीवखेउदगंतामितिहविज्ञायतेमनसांप्रजवेष्वसमाबभू
वुरास्यदघ्नाअपरउपकक्षदघ्नाअपरआस्यमस्यतेरास्यंदतएनदन्नमितिवादघ्नंदघ्यतेः
स्रवतिकर्मणोदस्यतेर्वास्याद्दस्ततरंभवतिप्रस्नेयाह्रदाइवेकेप्रस्नेयादह्रदारेस्नाना
र्हाःह्रदोह्रादतेःशब्दकर्मणोह्लादतेर्वास्याच्छीतीभावकर्मणोथापिसमुच्चयार्थेभवति
पर्यायाइवत्वदाश्विनमाश्विनंचपर्यायाश्चेत्यथयेप्रवृत्तेर्थेमिताक्षरेषुग्रंथेवाक्यपू बु
रणाआगच्छंतिमिताक्षरेष्वनर्थकाःकमीमिद्विति ९ निष्ट्वक्रासश्चिदन्नरोभूरिता
पदपूरणास्ते १

नि॰ पू॰
४

काव्कादिव॥बिभ्यस्यंतोववाशिरेशिशिरंजीवनायकं॥शिशिरंजीवनाय॥शिशिरंशृणातेः अ॰ १
शम्नातेर्वा॥एमेनंसृजतास्ते॥आसृजतैनंस्ते॥तमिद्वर्धंतुनोगिरः॥तंवर्धयंतुनोगिरःस्तु
तयोगिरोगृणातेः॥अयमुतेसमतसि॥अयंतेसमतसीवोपिदृश्यतेस्तवविदुरिवस्तवविज्ञायेत
इवाथापिनेत्येषइदित्येतेनसंप्रयुज्यतेपरिभये १० हविर्भिरेकेस्वरितःसचंतेसुन्वंतएकेस
वनेषुसोमान्॥शचीर्मदंतउतदक्षिणाभिर्नेज्जिह्मायंत्योनरकंपतामेतिनरकंन्यरकंनीचै
र्गमनंनास्मिन्नरमणंस्थानमल्पमप्यस्तीतिवाथापिनचेत्येषइदित्येतेनसंप्रयुज्यतेनुपृष्टेन
चेत्स्कंपिबंतीतिस्करास्कनोतेरेवमुच्चावचेष्वर्थेषुनिपतंतितउपेक्षितव्याः ११ इतीमा
निचत्वारिपदजातान्यनुक्रांतानिनामाख्यातेचोपसर्गनिपाताश्च तत्रनामान्याख्यात
जानीतिशाकटायनोनैरुक्तसमयश्चनसर्वाणीतिगार्ग्योवैयाकरणानांचैकेतद्यत्रस्व
रसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्यातांसंविज्ञातानितानियथागौरश्वःपुरु
षोहस्तीत्यथचेत्सर्वाण्याख्यातजानिनामानिस्युर्यःकश्चतत्कर्मकुर्यात्सर्वंतत्सत्वंतथा राम:
चक्षीरन्यःकश्चाध्वानमश्नुवीताश्वःसवचनीयःस्याद्यत्किंचित्तृंद्यात्तृणंतदथापिचेत्स ४

र्वापर्यावख्यातजानिनामानिस्युर्यावद्भिर्भावैःसंप्रयुज्येततावद्भ्योनामधेयप्रतिलंभःस्या
त्त्रैवंस्थूणादरशयावासंजनीचस्यात् १२ अथापियएषांन्यायवान्कार्मनामिकःसं
स्कारोयथाचापिप्रतीतार्थानिस्युस्तथैनान्याचक्षीरन्पुरुषंपुरिशयइत्याचक्षीरन्न
ष्टेत्यश्वंतर्दनमितितृणमथापिनिष्पन्नेभिव्याहारेभिविचारयंतिप्रथनात्पृथिवीत्याहुः
कएनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथानन्वितेर्थेप्रादेशिकेविकारेपदेभ्यःपदेतरार्धान्सं
चस्कारशाकटायनएतेःकारितंचयकारादिंचांतकरणमस्तेःशुद्धंचसकारादिंचथापि
स त्वपूर्वोभावइत्याहुरपरस्माद्भावात्पूर्वस्यप्रदेशोनोपपद्यतइतितदेतन्नोपपद्यते १३
यथोहिनुवाएतत्तद्यत्रस्वरसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्यातांसर्वंप्रादेशिक
मित्येवंसत्यनुपालंभएषभवतियथोएतद्यःकश्चतत्कर्मकुर्यात्सर्वंतत्सत्त्वंतथाचक्षीर
न्नितिपश्यामःसमानकर्मणांनामधेयप्रतिलंभमेकेषांनैकेषांयथालक्षापरिव्राजकोजी
वनोभूमिजइत्येतेनैवोत्तरःप्रत्युक्तोयथोएतद्यथाचापिप्रतीतार्थानिस्युस्तथैनान्याच
क्षीरन्नितिसंत्यल्पप्रयोगाःकृतोप्येकपदिकायथाव्रततिर्दमूनाजाट्यआट्णारोजाग

रूकोदर्विहोमीत्तियथोएतान्निष्पन्नेभिव्याहारेभिविचारयंतीतिभवतिहिनिष्पन्नेभिव्या अ०१
हारेयोगपरीष्टिः प्रथनात्पृथिवीत्याहुः कएनामप्रथयिष्यत्किमाधारश्चेत्यथवैदर्शनेनपृ
थुरप्रथिताचेदप्यन्यैरथाप्येवंसर्वएवदृष्टप्रवादाउपालभ्यंतेयथोएतत्पदेभ्यःपदेतरार्धान्सं
चस्कारेतियोनान्वितेर्थेसंचस्कारसतेनगर्ह्यःसैषापुरुषगर्हानशास्त्रगर्हाइतियथोएतद
परस्माद्भावात्पूर्वस्यप्रदेशोनोपपद्यतइतिपश्यामःपूर्वोत्पन्नानांसत्वानामपरस्माद्भावा
न्नामधेयप्रतिलंभमेकेषांनैकेषांयथाबिल्वादोलंबचूडकइतिबिल्वंभरणाद्वाभेदनाद्वा १४
अथापीदमंतरेणमंत्रेष्वर्थप्रत्ययोनविद्यतेर्थमप्रतियतोनात्यंतंस्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं
विद्यास्थानंव्याकरणस्यकार्त्स्न्यंस्वार्थसाधकंचयदिमंत्रार्थप्रत्ययायानर्थकंभवतीतिको
त्सोनर्थकाहिमंत्रास्तदेतेनोपेक्षितव्यंनियतवाचोयुक्तयोनियतानुपूर्व्याभवंत्यथापिब्राह्म
णेनरूपसंपन्नाविधीयंतउरुप्रथस्वेतिप्रथयतिप्रोहाणीतिप्रोहत्यथाप्यनुपपन्नार्थाभवं
त्योषधेत्रायस्वैनंस्वधितेमैनंहिंसीरित्याहहिंसन्नथापिविप्रतिषिद्धार्थाभवंति॥एकए
वरुद्रोवतस्थेनद्वितीयः॥असंख्यातासहस्राणियेरुद्राअधिभूम्यां॥अशत्रुरिंद्रजज्ञिषेश

तंसेनाअजयत्साकमिंद्रइत्यथापिजानंतंसंप्रेष्यत्यग्नयेसमिध्यमानायानुब्रूहीत्यथाप्याहादि
तिःसर्वमित्यदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमितितदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामोथाप्यविस्पष्टार्थाभवंत्य
म्यग्यादृश्मिन्जारयायिकाणुकेति १५ अर्थवंतःशब्दसामान्यादेतद्वैयज्ञस्यसमृद्धंयद्रूपसम
द्धंयत्कर्मक्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीतिचब्राह्मणंक्रीळंतौपुत्रैर्नप्तृभिरितियथोएतन्नियत
वाचोयुक्तयोनियतानुपूर्व्याभवंतीतिलौकिकेष्वप्येतद्यथेंद्राग्नीपितापुत्रावितियथोएतद्ब्रा
ह्मणेनरूपसंपन्नाविधीयंतइत्युदितानुवादःसभवतियथोएतदनुपपन्नार्थाभवंतीत्याम्नाय
वचनादहिंसाप्रतीयेतयथोएतद्विप्रतिषिद्धार्थाभवंतीतिलौकिकेष्वप्येतद्यथासपत्नोयंब्रा
ह्मणोनमित्रोराजेतियथोएतज्जानंतंसंप्रेष्यतीतिजानंतमभिवादयतेजा नतेमधुपर्कंप्राहे
तियथोएतददितिःसर्वमितिलौकिकेष्वप्येतद्यथासर्वरसाअनुप्राप्ताःपानीयमितियथोए
तदविस्पष्टार्थाभवंतीतिनैषस्थाणोरप राधोयदेनमंधोनपश्यतिपुरुषापराधःसभव
तियथाजानपदीषुविद्यातःपुरुषविशेषोभवतिपारोवर्यवित्सुतुखलुवेदितृषुभूयोवि
द्यःप्रशस्योभवति १६ अथापीदमंतरेणपदविभागोनविद्यते।।अवसायपद्वतेरुद्रमृ
ळेतिपद्वद्गवःपथ्यदनमवतेर्गत्यर्थस्यासोनामकरणस्तस्मान्नावगृह्णंत्यवसाया

प्रधानानितिस्यातिरूपसर्गोविमोचनेतस्मादवग्रहंकृतिदूतोनिरुक्तस्याइदमाजगामेतिपंचम्यर्थ 
प्रेक्षावाषष्ठ्यर्थप्रेक्षावाःकारांतंपरोनिरुक्तस्याआचक्ष्वेतिचतुर्थ्यर्थप्रेक्षेऐकारांतंपरःसंनिकर्षः
संहितापदप्रकृतिःसंहितापदप्रकृतीनिसर्ववचरणानांपार्षदान्यथापियाज्ञेदैवतेनबहवःप्रदे
शाभवंतितदेतेनोपेक्षितव्यंतेचेद्ब्रूयुर्लिंगज्ञाअत्रस्मइति॥इंद्रंनत्वाशवसादेवतावायुंपृणंती
तिवायुलिंगंचेंद्रलिंगंचाग्नेयेमंत्रे अग्निरिव मन्योत्विषितःसहस्वेतितथाग्निर्मान्यवेमंत्रेत्विषि
तोज्वलितास्त्विषिरित्यप्यस्यदीप्तिनामभवत्यथापिज्ञानप्रशंसाभवत्यज्ञाननिंदाच १७ स्था
णुरयंभारहारःकिलाभूदधीत्यवेदंनविजानातियोर्थं॥योर्थज्ञइत्सकलंभद्रमश्नुतेनाकमेति
ज्ञानविधूतपाप्मा॥यद्गृहीतमविज्ञातंनिगदेनैवशब्द्यते॥अनग्नाविवशुष्कैधोनतज्ज्वल
तिकर्हिचित॥स्थाणुस्तिष्ठतेरर्थोर्तेरणस्थोवा १८ उतत्वःपश्यन्नददर्शवाचमुतत्वःशृण्व
न्नशृणोत्येनाम्॥उतोत्वस्मैतन्वं१विसस्रेजायेवपत्यउशतीसुवासाः॥अप्येकःपश्यन्नपश्यति
वाचमपिचशृण्वन्नशृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धमप्येकस्मैतन्वंविसस्रइतिस्वमात्मानंवि
वृणुतेज्ञानंप्रकाशनमर्थस्याहानयावाचोपमोत्तमयावाचाजायेवपत्येकामयमानासुवासा
ऋतुकालेषुसुवासाःकल्याणवासाःकामयमानाऋतुकालेषुयथासएनांपश्यतिसशृणो

तीत्यर्थद्रष्टृप्रशंसा तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय १९ उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वंत्यपि
वाजिनेषु॥ अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पाम्॥ अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीत
माहू रममाणं विपीतार्थं देवसख्ये रमणीये स्थाने इति वा विज्ञातार्थं यन्नाप्नुवंति वाग्ज्ञेयेषु बलव
त्स्वप्यधेन्वा ह्येष चरति मायया वाक्प्रतिरूपया नास्मै कामान्दुग्धे वाग्दोह्यान्देवमनुष्यस्थानेषु यो
वाचं श्रुतवान्भवत्यफलामपुष्पामित्यफलास्मा अपुष्पा वाग्भवतीति वा किंचित्पुष्पफलेति
वार्थं वाचः पुष्पफलमाह याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभू
वुस्तेवरेभ्योसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मंत्रान्संप्रादुरुपदेशाय ग्लायंतोवरे बिल्मग्रहणाये
मं ग्रंथं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदांगानि च बिल्मं भिल्मं भासनमिति वैतावंतः समानकर्माणो धा
तवो धातुर्दधातेरेतावंत्यस्य सत्त्वस्य नामधेयान्येतावतामर्थानामिदमभिधानं नैघंटुकमि
दं देवतानाम प्राधान्येनेदमिति तद्यदन्यदेवते मंत्रे निपतति नैघंटुकं तत्॥ अश्वं न त्वा वारवंतं॥
अश्वमिव त्वा वालवंतं वाला दंशवारणार्था भवंति दंशो दशतेः॥ मृगो न भीमः कुचरो गिरि
ष्ठाः॥ मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणो भीमो बिभ्यत्यस्माद्भीष्मोप्येतस्मादे
व कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति गिरिष्ठा गिरिस्थायी गि

रिःपर्वतःसमुद्गीर्णोभवतिपर्ववान्पर्वतःपर्वपुनःपृणातेःप्रीणातेर्वार्धमासपर्वदेवानस्मिन्प्री
णंतीतितत्प्रकृतीतरत्संधिसामान्यान्मेघस्थायीमेघोपिगिरिरेतस्मादेवतद्यानिनामानि
प्राधान्यस्तुतीनांदेवतानांतद्दैवतमित्याचक्षतेतदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामोनैघंटुकानिनैग
मानीहेह २० समाम्नायस्तत्रचतुष्ट्वमतोन्येथानिपातावायुर्वात्वाननूनंनूनंसातंत्रुचां
लौक्षण्वंतोनिष्टुक्रासोहाविभिरितीमान्यथापियोयथोहिन्चथापीदमर्थवंतोथापीदंस्थाणु
रयमुतत्वःपश्यन्नुतत्वंसख्येविंशतिः २० इतिनैरुक्तेपूर्वषट्केप्रथमोध्यायः छ हरिःओ
म अथनिर्वचनंतद्येषुपदेषुस्वरसंस्कारौसमर्थौप्रादेशिकेनगुणेनान्वितौस्यातांतथा
तानिनिर्ब्रूयादथानान्वितेर्थेप्रादेशिकेविकारेर्थनित्यःपरीक्षेतकेनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्य
मानेसामान्येप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्नत्वेवननिर्ब्रूयान्नसंस्कारमाद्रियेतविशयवत्यो
हिवृत्तयोभवंतियथार्थंविभक्तीःसन्नमयेत्प्रत्तमवत्तमितिधात्वादीएवशिष्येतेअथाप्यस्ते
र्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपोभवतिस्तःसंतीत्यथाप्यंतलोपोभवतिगत्वागतमित्यथाप्युपधा
लोपोभवतिजग्मतुर्जग्मुरित्यथाप्युपधाविकारोभवतिराजादंडीत्यथापिवर्णलोपोभ
वतितत्त्वायामीत्यथापिद्विवर्णलोपस्तृचइत्यथाप्यादिविपर्ययोभवतिज्योतिर्घनो

बिंदुर्वाय्य इत्यथाप्याद्यंतयोर्विपर्ययो भवति स्तोका रज्जुः सिकतास्तर्क्वित्यथाप्यंतव्यापत्ति
र्भवति ॥ १ ओघो मेघो नाधो गाधो वधूर्मध्वित्यथापि वर्णोपजन आस्थद्द्वारो भरूजेति तद्य
त्र स्वरादनंतरांतस्थांतर्धातुर्भवति तद्द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशंति तत्र सिद्धायामनुप
पद्यमानायामितरयोपपिपादयिषेत्तत्राप्येकेल्पनिष्पत्तयो भवंति तद्यथैतदूतिर्मृदुः
पृथुः पृषतः कुणारुमित्यथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यंते दमूनाः क्षेत्रसाधा
इत्यथापि नैगमेभ्यो भाषिका उष्णं घृतमित्यथापि प्रकृतय एवैकेषु भाष्यंते विकृतय एके
षु शवतिर्गतिकर्मा कंबोजेष्वेव भाष्यते कंबोजाः कंबलभोजाः कमनीयभोजा वा कंबलः
कमनीयो भवति विकारमस्यार्येषु भाषंते शव इति दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्ये
ष्वेवमेकपदानि निर्ब्रूयादथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं
प्रविभज्य निर्ब्रूयाद्दंड्यः पुरुषो दंडपुरुषो दंडमर्हतीति वा दंडेन संपद्यत इति वा दंडो दद
तेर्धारयतिकर्मणो क्रूरो ददते मणिमित्यभिभाषंते दमनादित्यौपमन्यवो दंडमस्याकर्ष
तेति गर्हायां कक्ष्या रज्जुरश्वस्य कक्षं सेवते कक्षो गाहतेः क्स इति नामकरणः ख्यातेर्वा

नि०पू०
८

नर्थकोभ्यासः॥ किमस्मिन्नाख्यानमिति कषतेर्वा तत्सामान्यान्मनुष्यकक्षो बाहुमूलसामान्यादश्व अ०२
स्य २ राज्ञः पुरुषो राजपुरुषो राजा राजतेः पुरुषः पुरिषादः पुरिशयः पूरयतेर्वा पूरयत्यंत
रित्यंतरपुरुषमभिप्रेत्य॥ यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति क
श्चित्॥ वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यपि निगमो भवति विश्व
कद्राकर्षवीतिन्वकद्र इति श्वगतौ भाष्यते द्रातीति गतिकुत्सना कद्रातीति द्रातिकुत्सनाच्च
कद्राति कद्रातीति सतो नर्थकोभ्यासस्तदस्मिन्नस्तीति विश्वकद्रः कल्याणवर्णरूपः कल्याण
वर्णस्येवास्य रूपं कल्याणं कमनीयं भवति वर्णो वृणोतेः रूपं रोचतेः एवं तद्धितसमासान्नि
र्ब्रूयान्नैकपदानि निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय नानुपसन्नायानिदंविदे वा नित्यं ह्यविज्ञातु
र्विज्ञानेसूयोपसन्नाय तु निर्ब्रूयाद्यो वालं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा ३ विद्या
ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेहमस्मि॥ असूयकायानृजवेयताय न मा ब्रूया
वीर्यवती तथा स्याम्॥ य आतृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन्॥ तं मन्येत
पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमच्च नाह॥ अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियंते विप्रा वाचा मनसा
कर्मणा वा॥ यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत्॥ यमेव विद्याः शुचिम

रामः
८

प्रमत्तंमेधाविनंब्रह्मचर्योपपन्नं॥ यस्त्वेनद्रुह्येत्कतमच्चनाह तस्मैमाब्रूयानि धिपायब्रह्म
न्निति निधिः शेवधिरिति ४ अथातोनुक्रमिष्यामो गौरिति पृथिव्यानामधेयं यद्दूरंग
ताभवति यच्चास्यांभूतानि गच्छंति गातेर्वौकारोनामकरणो थापिपशुनामेहभवत्येत
स्मादेवाथाप्यस्यांताद्धितेन कृत्स्नवन्निगमाभवंति गोभिः श्रीणीतमत्सरमिति पयसोम
त्सरः सोमोमंदतेस्तृप्तिकर्मणो मत्सरइति लोभनामाभिमत्त एनेन धनंभवति पयः पिबतेर्वा
प्यायतेर्वा क्षीरंक्षरतेर्घसेर्वेरोनामकरणउशीरमिति यथांशुंदुहंतोअध्यासते गवीत्य
धिषवणचर्मणोंशुः शमष्टमात्रोभवत्यननायशंभवतीतिवाचर्मचरतेर्वोच्चृत्तंभवतीतिवा
थापिचर्मचश्लेष्माचगोभिः संनद्धोआसिवीळयस्वेतिरथस्तुतावथापिस्नावचश्लेष्माचगो
भिः संनद्धापततिप्रसूतेतीषुस्तुतौज्यापिगौरुच्यतेगव्याचेत्ताद्धितमथचेन्नगव्यागमयती
षूनिति ५ वृक्षेवृक्षेनियतामीमयद्गौस्ततोवयः प्रपतान्पूरुषादः॥ वृक्षेवृक्षेधनुषिध
नुषिवृक्षोव्रश्चनाद्वृत्वाक्षांतिष्ठतीतिवाक्षाक्षियतेर्निवासकर्मणोनियतामीमयद्गौः शब्दंक
रोतिमीमयतिः शब्दकर्माततोवयः प्रपतंतिपुरुषानदनायविरितिशकुनिनामवेतेर्गतिकर्म
णोथापीषुनामेहभवत्येतस्मादेवादित्योपिगौरुच्यते॥ उतादः परुषेगवि॥ पर्ववतिभास्व
तीत्यौपमन्यवोथाप्यस्यैकोरश्मिश्चंद्रमसंप्रतिदीप्यतेतदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोस्यदी

नि॰ पू॰

२ ग्निर्भवतीति सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्व इत्यपि निगमो भवति सोपि गौरुच्यते॥ अत्रा अ॰२

हगोरमन्वतेति तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः सर्वेपि रश्मयो गाव उच्यंते ६ तावां वास्तून्यु

श्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृंगा अयासः॥ अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति

भूरि॥ तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृंगा बहुशृंगा भूरीति बहुनो

नामधेयं प्रभवतीति सतः शृंगं श्रयतेर्वा शृणातेर्वा शम्नातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिर

सो निर्गतमिति वा यासोयनास्तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्ध्यस्थमवभा

ति भूरि॥ पादः पद्यतेस्तन्निधानात्पदं पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादि

तराणि पदान्येवमन्येषामपि सत्वानां संदेहा विद्यंते तानि चेत्समानकर्माणि समाननिर्वच

नानि नानाकर्माणि चेन्नानानिर्वचनानि यथार्थं निर्वक्तव्यानीतीमान्येकविंशतिः पृथिवीना

मधेयान्यनुक्रांतानि तत्र निर्ऋतिर्निरमणादृच्छतेः कृच्छ्रापत्तिरितरा सा पृथिव्या संदिह्यते त

योर्विभागस्तस्या एषा भवति ७ य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात्॥

स मातुर्योना परिवीतो अंतर्बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश॥ बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्रा रामः

जका वर्षकर्मेति नैरुक्ताः य ई चकारेति करोति किरती संदिग्धौ वर्षकर्मणा न सो अस्य वेद म २

ध्यमःसएवास्यवेदमध्यमोयोददर्शादित्योपहितंसमालुयोनौमातांतरिक्षंनिर्मीयंतेस्मि
न्भूतानियोनिरंतरिक्षंमहानवयवःपरिवीतोवायुनायमपीतरोयोनिरेतस्मादेवपरि
पुतोभवतिबहुप्रजाभूमिमापद्यतेवर्षकर्मणाशाकपूणिःसंकल्पयांचक्रेसर्वादेवताजा
नामीतितस्मैदेवतोभयलिंगाप्रादुर्बभूवतांनजज्ञेतांपप्रछविविदिषाणित्वेतिसास्मा
एतामृचमादिदेशैषामद्देवतेति ८ अयंसशिंक्तेयेनगौरभीवृतामिमातिमायुंध्वसनाव
धिश्रिता॥साचित्तिभिर्निहिचकारमर्त्यंविद्युद्भवंतीप्रतिवव्रिमौहत॥अयंसशब्दायतेये
नगौरभिप्रवृतामिमातिमायुंशब्दंकरोतिमायुमिवादित्यमितिवावागेषामाध्यमिकाध्वं
सनेमेघेधिश्रितासाचित्तिभिःकर्मभिर्निचैर्निकरोतिमर्त्यंविद्युद्भवंतीप्रत्यूहतेवव्रिंवव्रि
रितिरूपनामवृणोतीतिसतोवर्षेणप्रछाद्यपृथिवींतत्पुनरादत्ते ९ हिरण्यनामान्युत्तरा
णिपंचदशहिरण्यंकस्माद्ध्रियतआयम्यमानमितिवाह्रियतेजनाज्जनमितिवाहितरम
णंभवतीतिवाहृदयरमणंभवतीतिवाहर्यतेर्वास्यात्प्रेप्साकर्मणोंतरिक्षनामान्युत्तराणि
षोडशांतरिक्षंकस्मादंतराक्षांतंभवत्यंतरेमेइतिवाशरीरेष्वंतरक्षयमितिवातत्रसमु
द्रइत्येतत्पार्थिवेनसमुद्रेणसंदिह्यतेसमुद्रःकस्मात्समुद्द्रवंत्यस्मादापःसमभिद्रवंत्ये

नि०पू०
१०

नमापः संमोदंतेस्मिन्भूतानिसमुद्रकोभवतिसमुनत्तीतिवातयोर्विभागस्तत्रेतिहासमाचक्ष अ०२
ते देवापिश्चार्ष्टिषेणः शंतनुश्चकौरव्यौभ्रातरौबभूवतुः सशंतनुः कनीयानभिषेचयांचक्रे दे
वापिस्तपः प्रतिपेदेततः शंतनोराज्ये द्वादशवर्षाणिदेवोनववर्षतमूचुर्ब्राह्मणा अधर्मस्त्वया
चरितोज्येष्ठंभ्रातरमंतरित्वाभिषेचितंतस्मात्तेदेवोनवर्षतीतिसशंतनुर्देवापिंशिशिक्ष
राज्येनतमुवाचदेवापिः पुरोहितस्तेसानियाजयानिचत्वेतितस्यैतद्वर्षकामसूक्तंतस्यैषा
भवति १० आर्ष्टिषेणोहोत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिंचिकित्वान्॥ सउत्तरस्मादधरं
समुद्रमपोदिव्याअसृजद्वर्ष्याअभि॥ आर्ष्टिषेणऋष्टिषेणस्यपुत्रइषितसेनस्येतिवासेना
सेश्वरासमानगतिर्वापुत्रः पुरुत्रायतेनिपरणाद्वापुंनरकंततस्त्रायतइतिवाहोत्रमृषिर्निषी
दन्नृषिर्दर्शनात्स्तोमान्ददर्शेत्यौपमन्यवस्तद्यदेनांस्तपस्यमानान्ब्रह्मस्वयंभ्वभ्यानर्षत्तऋ
षयोभवंस्तदृषीणामृषित्वमितिविज्ञायतेदेवापिर्देवानामाप्यास्तुत्याचप्रदानेनचदेव
सुमतिंदेवानांकल्याणींमतिंचिकित्वांश्चेतनावान्॥ सउत्तरस्मादधरंसमुद्रं॥ उत्तरउद्धत
तरोभवत्यधरोधोरोधोनधावतीत्यूर्ध्वगतिः प्रतिषिद्धातस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय ११ रामः १०
यद्देवापिः शंतनवेपुरोहितोहोत्रायवृतः कृपयन्नदीधेत्॥ देवश्रुतंवृष्टिवनिंरराणोबृह

स्पतिर्वाचमस्माअयच्छत्॥ शंतनुः शंतनोस्त्वितिवा शमस्मैतन्वाअस्त्वितिवा पुरोहितः
पुरएनंदधतिहोत्रायवृतःकृपायमाणोन्वध्यायद्देवश्रुतंदेवाएनंशृण्वंतिवृष्टिवनिंवृष्टि
याचिनंरराणोरातिरभ्यस्तोबृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्सोस्मैवाचमयच्छद्बृहदुपव्याख्यातं १२
साधारणान्युत्तराणिषट्दिवश्चादित्यस्यचयानितस्यप्राधान्येनोपरिष्टात्तानिव्याख्या
स्यामः आदित्यःकस्मादादत्तेरसानादत्तेभासं ज्योतिषामादीप्तोभासेतिवादितेःपुत्रइ
तिवाल्पप्रयोगंत्वस्यैतदार्चाभ्याम्नायेसूक्तभाक्सूर्यमादितेयमदितेःपुत्रमेवमन्यासा
मपिदेवतानामादित्यप्रवादाःस्तुतयोभवंतितद्यथैतान्मित्रस्यवरुणस्यार्यम्णोदक्षस्य
भगस्यांशस्येतितथापिमित्रावरुणयोः॥ आदित्यादानुनस्पतीदानपती॥ अथापिमित्र
स्यैकस्य॥ प्रसमित्रमर्त्तोअस्तुप्रयस्वान्यस्तआदित्यशिक्षतिव्रतेनेत्यपिनिगमोभव
त्यथापिवरुणस्यैकस्य॥ अथावयमादित्यव्रतेतव॥ व्रतमितिकर्मनामनिवृत्तिकर्मवा
रयतीतिसतइदमपीतरद्व्रतमेतस्मादेववृणोतीतिसतोन्नमपिव्रतमुच्यतेयदावृणो
तिशरीरं १२ स्वरादित्योभवतिसुअरणःसुईरणःस्वृतोरसान्स्वृतोभासंज्योति

नि० पू० भांस्वतो भासेति वै तेन द्यौर्व्याख्याता॥ पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्ण इति नैरुक्ताः संस्प्र अ० २
११ ष्टा रसान्संस्प्रष्टा भासं ज्योतिषां संस्पृष्टो भासेति वाथ द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च॥
नाक आदित्यो भवति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोथ द्यौः कमिति सुखनाम तत्प्र
तिषिद्धं प्रतिषिध्येत न वा अमुं लोकं जग्मुषे किंचनाकं॥ न वा अमुं लोकं गतवते किंचनासुखं पु
ण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छंति॥ गौरादित्यो भवति गमयति रसान्गच्छत्यंतरिक्षेथ द्यौर्यत्पृथिव्या अ
धि दूरं गता भवति यच्चास्यां ज्योतींषि गच्छंति॥ विष्टबादित्यो भवत्याविष्टो रसानाविष्टो भासं
ज्योतिषामाविष्टो भासेति वाथ द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च॥ नभ आदित्यो भवति
नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोपि वा भन एव स्याद्विपरीतो न न भातीति वै तेन द्यौ
र्व्याख्याता १४ रश्मिनामान्युत्तराणि पंचदश रश्मिर्यमनात्तेषामादितः साधारणानि
पंचाश्वरश्मिभिर्दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ दिशः कस्माद्दिशतेरासदनादपि वाभ्यशनात्तत्र का
ष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्वस्य नाम भवति काष्ठा दिशो भवंति क्रांत्वा स्थिता भवंति काष्ठा उप
दिशो भवंतीतरेतरं क्रांत्वा स्थिता भवंत्यादित्योपि काष्ठोच्यते क्रांत्वा स्थितो भवत्याज्यंतोपि का राम:
ष्ठोच्यते क्रांत्वा स्थितो भवत्यापोपि काष्ठा उच्यंते क्रांत्वा स्थिता भवंतीति स्थावराणाम् १५ ११
भयर

आतिष्ठंतीनामनिवेशनानांकाष्ठानांमध्येनिहितंशरीरं।।वृत्रस्यनिण्यंविचरंत्यापोदीर्घंतमऽ
आशयदिंद्रशत्रुः।।अतिष्ठंतीनामनिविशमानानामित्यस्थावराणांकाष्ठानांमध्येनिहितं
शरीरंमेघःशरीरंशरीरंशृणातेःशम्नातेर्वावृत्रस्यनिण्यंनिर्णामंविचरंतिविजानंत्याप
इतिदीर्घंद्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिंद्रशत्रुरिंद्रोस्यशमयितावाशातयितावातस्मा
दिंद्रशत्रुस्तत्कोवृत्रोमेघ इतिनैरुक्तास्त्वाष्ट्रोसुर इत्यैतिहासिकाअपांचज्योतिषश्चमि
श्रीभावकर्मणोवर्षकर्मजायतेतत्रोपमार्थेनयुद्धवर्णाभवंत्यहिवत्तुखलुमंत्रवर्णाब्राह्मण
वादाश्चविवृद्ध्याशरीरस्यस्रोतांसिनिवारयांचकारतस्मिन्हतेप्रसस्यंदिरआपस्तदभिवा
दिन्येषर्ग्भवति १६ दासपत्नीरहिगोपाअतिष्ठन्निरुद्धाआपःपणिनेवगावः।।अपांबिल
मपिहितंयदासीद्वृत्रंजघन्वाँ अपतद्ववार।।दासपत्नीर्दासाधिपत्न्योदासोदस्यतेरुपदासय
तिकर्माण्यहिगोपाअतिष्ठन्नहिनागुप्ताआहिरयनादेत्यंतरिक्षेयमपीतरोहिरेतस्मादेवनि
र्ह्रसितोपसर्गआहंतीतिनिरुद्धाआपःपणिनेवगावः।।पणिर्वणिग्भवतिपणिःपणनाद्वः
णिक्पण्यंनेनेक्ति।।अपांबिलमपिहितंयदासीत्।।बिलंभरंभवतिबिभर्त्तेर्वृत्रंजघ्निवा
नपववारतद्वृत्रोवृणोतेर्वावर्ततेर्वावर्द्धतेर्वायदवृणोत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमितिविज्ञायतेय

नि०पू०
१२

दवर्त्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यदवर्द्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते १७ अ०२
रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशती रात्रिः कस्मात्प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीण्युपरमय
तीतराणि ध्रुवीकरोति रातेर्वा स्याद्दानकर्मणः प्रदीयंतेस्यामवश्यायाः उषोनामान्युत्त
राणि षोडशोषाः कस्मादुच्छतीति सत्या रात्रेरपरः कालस्तस्या एषा भवति १८ इदंश्रे
ष्ठंज्योतिषांज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा॥ यथा प्रसूता सवितुः सवायँऽए
वा रात्र्युषसे योनिमारैक्॥ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषांज्योतिरागमच्चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजा
निष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनिमरिच
त्स्थानं स्त्री योनिरभियुत एनां गर्भस्तस्या एषापरा भवति १९ रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्या
गादारैगु कृष्णा सदनान्यस्याः॥ समानबंधू अमृते अनूची द्यावावर्णं चरत आमिनाने॥
रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः सूर्यमस्या वत्समाह सा
हचर्याद्रसहरणाद्वा रुशती श्वेत्यागात्॥ श्वेत्या श्वेततेररिचत्कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्ण
वर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णो येने संस्तौति समानबंधू समानबंधने अमृते अ राम:
मरणधर्माणौ अनूची अनूच्याविति इतरेतरमभिप्रेत्य द्यावावर्णं चरतस्ते एव द्यावो १२

घोतनादपिवाद्यावारत्तलत्तथासहचरतइतिस्यादामिनानेआमिन्वानेअन्योन्यस्याध्यात्मं
कुर्वाणेअहर्नामान्युत्तराणिद्वादशाहःकस्मादुपाहरंत्यस्मिन्कर्माणितस्यैषनिपातोभवति
वैश्वानरीयायामृचि २० अहश्चकृष्णमहरर्जुनंचविवर्त्तेतेरजसीवेद्याभिः॥वैश्वानरोजा
यमानोनराजावातिरज्योतिषाग्निस्तमांसि॥अहश्चकृष्णंरात्रिःशुक्लंचाहरर्जुनंविवर्त्तेतेरज
सीवेद्याभिर्वेदितव्याभिःप्रवृत्तिभिर्वैश्वानरोजायमानइवोद्यन्नादित्यःसर्वेषांज्योतिषांरा
जावाहन्नग्निर्ज्योतिषातमांसिमेघनामान्युत्तराणित्रिंशन्मेघःकस्मान्मेहतीतिसतआउप
रउपलइत्येताभ्यांसाधारणानिपर्वतनामभिरुपरउपलोमेघोभवत्युपरमंतेस्मिन्नभ्रा
ण्युप[illegible]रताआपइतिवातेषामेषाभवति २१ देवानांमानेप्रथमाअतिष्ठन्कृंतत्रादेषामु
पराउदायन्॥त्रयस्तपंतिपृथिवीमनूपाद्वाबृबूकंवहतःपुरीषं॥देवानांनिर्माणेप्रथमाअ
तिष्ठन्माध्यमकादेवगणाःप्रथमइतिमुख्यनामप्रतमोभवतिकृंतत्रमंतरिक्षांविकर्त्तनं
मेघानांविकर्त्तनेनमेघानामुदकंजायते॥त्रयस्तपंतिपृथिवीमनूपाः॥पर्जन्योवायु
रादित्यःशीतोष्णवर्षैरोषधीःपाचयंत्यनूपाअनुवपंतिलोकान्स्वेनस्वेनकर्मणायमपि
तरोनूपएतस्मादेवानूप्यतउदकेनापिवान्वाबितिस्याद्यथाप्रागितितस्यानूपइतिस्यां

यथाप्राचीनमिति॥द्वाबृबूकंवहतःपुरीषं॥वाभ्यादित्याउदकंबृबूकमित्युदकनामब्रवीतेर्वाशब्द
कर्मणोभ्रंशतेर्वापुरीषंपृणातेःपूरयतेर्वा २२ वाडुःनामान्युत्तराणिसप्तपंचाशद्वाक्कस्माद्वचे
स्तत्रसरस्वतीत्येतस्यनदीवद्देवतावच्चनिगमाभवंतितद्यद्देवतावदुपरिष्टात्तद्व्याख्यास्यामोथै
तन्नदीवत् २३ इयंशुष्मेभिर्बिसखाइवारुजत्सानुगिरीणांतविषेभिरूर्मिभिः॥पारावतघ्नीम
वसेसुवृक्तिभिःसरस्वतीमाविवासेमधीतिभिः॥इयंशुष्मैःशोषणैःशुष्ममितिबलनामशोष
यतीतिसतोबिसंबिस्यतेर्भेदनकर्मणोवृद्धिकर्मणोवासानुसमुच्छ्रितंभवतिसमुन्नुन्नमितिवा
महद्भिरूर्मिभिःपारावतघ्नींपारावारघातिनींपारंपरंभवत्यवारमवरंभवनायस्सुप्रवृत्ताभिः
शोभनाभिःस्तुतिभिःसरस्वतींनदींकर्मभिःपरिचरेमोदकनामान्युत्तराण्येकशतमुदकंक
स्मादुनत्तीतिसतोनदीनामान्युत्तराणिसप्तत्रिंशन्नद्यःकस्मान्नदनाइमाभवंतिशब्दवत्योब
हुलमासांनैघंटुकंवृत्तमाश्चर्यमिवप्राधान्येनतत्रेतिहासमाचक्षतेविश्वामित्रऋषिः
सुदासःपैजवनस्यपुरोहितोबभूवविश्वामित्रःसर्वमित्रःसर्वंसंसृतंसुदाःकल्याणदानःपै
जवनःपिजवनस्यपुत्रःपिजवनःपुनःस्पर्धनीयजवोवामिश्रीभावगतिर्वासवित्तंगृहीत्वा
विपाट्छुतुद्र्योःसंभेदमाययावनुययुरितरेसविश्वामित्रोनदीस्तुष्टावगाधाभवतेत्यपि

रव्या

ह्विवदपिबद्ध्वत्तद्यद्धिवदुपरिशन्तद्यौस्यामेष्वैतद्धद्रूवत् २४ रमध्वंमेवचसेसोम्यायऋतावरी
रुपमुहूर्त्तमेवैः॥ प्रसिंधुमच्छाबृहतीमनीषावस्युरह्वेकुशिकस्यसूनुः॥ उपरमध्वंमेवचसेसोम्यायसो
मसंपादिनेऋतावरीःऋतवत्यऋतमित्युदकनामप्रत्यृतंभवतिमुहूर्त्तमेवैरयनैरवनैर्वामुहूर्त्तोमु
हुःऋतुःऋतुरर्त्तेर्गतिकर्मणोमुहुर्मूढइवकालोयावदभीक्ष्णंचेत्यभीक्ष्णमभिक्षणंभवतिक्षणःक्षणो
तेःप्रक्ष्णुतःकालःकालःकालयतेर्गतिकर्मणःप्राभिह्वयामिसिंधुंबृहत्यामहत्यामनीषयामनस
ईषयास्तुत्याप्रज्ञयावावनायकुशिकस्यसूनुःकुशिकोराजाबभूवक्रोशतेःशब्दकर्मणःक्रंशतेर्वास्या
त्प्रकाशयतिकर्मणःसाधुविक्रोशयितार्थानामितिवानद्यःप्रत्यूचुः २५ इंद्रोऽअस्माँऽअरदद्वज्रबा
हुरपाहनवृत्रंपरिधिंनदीनां॥ देवोनयत्सवितासुपाणिस्तस्यवयंप्रसवेयामउर्वीः॥ इंद्रोअस्मानरद
द्वज्रबाहुःरदतिःखनतिकर्मापाहनवृत्रंपरिधिंनदीनामितिव्याख्यातंदेवोनयत्सवितासुपाणिः
कल्याणपाणिःपाणिःपणायतेःपूजाकर्मणःप्रगृह्यपाणीदेवान्पूजयंति॥ तस्यवयंप्रसवेयाम
उर्वीः॥ उर्व्यऊर्णोतेर्वृणोतेरित्यौर्णवाभःप्रत्याख्यायांततआशुश्रुवुः २६ आतेकारोशृणवा
मावचांसिययाथदूराद[illegible]नसारथेन॥ नितेनंसैपीप्यानेवयोषामर्यायेवकन्याशश्वचैते॥ आशृ
णवामतेकारोवचनानियाहिदूरादनसाचरथेनचनिनमामतेपाययमानेवयोषापुत्रंमर्यायेव

नि०पू०
१४

कन्यापरिष्वजनायनिनमाइतिवाश्वनामान्युत्तराणिषड्विंशतिस्तेषामष्टा उत्तराणिबहुवदश्वःकस्मा अ०२
दश्नुतेध्वानंमहाशनोभवतीतिवातत्रदधिक्राइत्येतद्दधत्क्रामतीतिवादधत्क्रंदतीतिवादधदाका
रीभवतीतिवातस्याश्ववद्देवतावच्चनिगमाभवंतितद्यद्देवतावदुपरिष्टात्तद्व्याख्यास्यामोथैतद
श्ववत् २७ उतस्यवाजीक्षिपणिंतुरण्यतिग्रीवायांबद्धोअपिकक्षआसनि॥क्रतुंदधिक्राअनु
संतवीत्वत्पथामंकांस्यन्वापनीफणत्॥अपिसवाजीवेजनवान्क्षेपणमनुतर्पमश्नुतेध्वानंग्रीवायांब
द्धोग्रीवागिरतेर्वागृणातेर्वागृह्णातेर्वाअपिकक्षआसनीतिव्याख्यातंक्रतुंदधिक्राःकर्मवाप्रज्ञांवा॥
अनुसंतवीत्वत्॥तनोतेःपूर्वयाप्रकृत्यानिगमःपथामंकांसिपथांकुटिलानिपंथाःपततेर्वापद्य
तेर्वापंथतेर्वाअंकोंचतेरापनीफणदितिफणतेश्चर्करीतवृत्तंदशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्ष
तेसाहचर्यज्ञानायज्वलतिकर्माणउत्तरेधातवएकादशतावंत्येवोत्तराणिज्वलतोनामधेयानि
नामधेयानि २८ अथानिर्वचनमोघोराझ्ञौविद्याहवाअथातोनुक्रमिष्यामोवृक्षेवृक्षेतावांवा
स्तत्रनियंईवकारायंसत्रिंशिक्तौहिरण्यनामान्युर्त्तिर्षिषेणोयद्देवापिःसाधारणानिस्वःशादित्योरश्मि
नामान्यंतिष्ठंतीनांदासपत्नीरात्रिनामानीदंश्रेष्ठंरुशद्वत्साहश्वकृत्स्नंदेवानांमानेवाङ्नामानी राम:
यंश्नुष्णेभीरमंध्वंमइंद्रोअस्मानालेकारोउतस्यवाज्यष्टाविंशतिः २८ इतिनैरुक्तेपूर्वषट्केद्वि १४

तीयोध्यायः २ छ ४८ हरिःॐ ३म् कर्मनामान्युत्तराणिषड्विंशतिःकर्मकस्मात्क्रियतइतिसतो
पत्यनामान्युत्तराणिपंचदशापत्यंकस्मादपततंभवतिनानेनपततीतिवातद्यथाजनयितुःप्र
जैवमर्थीयेऋचावुदाहरिष्यामः १ परिषद्यंह्यरणस्यरेक्णोनित्यस्यरायःपतयःस्याम॥न
शेषोऽग्नेअन्यजातमस्त्यचेतानस्यमापथोविदुक्षः॥परिहर्त्तव्यंहिनोपसर्त्तव्यमरणस्य
रेक्णोरणोपार्णोभवतिरेक्णइतिधननामरिच्यतेप्रयतोनित्यस्यरायःपतयःस्यामपित्र्य
स्येवधनस्य॥नशेषोअग्नेअन्यजातमस्ति॥शेषइत्यपत्यनामशिष्यतेप्रयतोऽचेतयमान
स्यतत्प्रमत्तस्यभवतिमानःपथोविदूदुषइतितस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय २ नहिग्रभा
यारणःसुशेवोऽन्योदर्योमनसामंतवाऽउ॥अधाचिदोकःपुनरित्सएत्यानोवाज्यभीषाळे
तुनव्यः॥नहिग्रहीतव्योऽरणःसुसुखतमोऽप्यन्योदर्योमनसापिनमंतव्योममायंपुत्रइत्यथस
ओकःपुनरेवतदेतियतआगतोभवत्योकइतिनिवासनामोच्यतएतुनोवाजीवेजनवान
भिषहमाणःसपत्नान्नवजातःसएवपुत्रइत्यथैतान्दुहितृदायाद्यउदाहरंति पुत्रदायाद्य
इत्येके ३ शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यंगाद्विद्वाँऋतस्यदीधितिंसपर्यन्॥पितायत्रदुहितुःसे
कमृंजन्त्संशग्म्येनमनसादधन्वे॥प्रशास्तिवोढासंतानकर्मणेदुहितुःपुत्रभावंदुहितादु

र्हितादूरेहितादोग्धेर्वानप्तारमुपागमद्दौहित्रंपौत्रमितिविद्वान्प्रजननयज्ञस्यरेतसोवांगादंगा अ०३
त्संभूतस्यहृदयादधिजातस्यमातरिप्रत्यृतस्यविधानंपूजयन्नविशेषेणमिथुनाःपुत्रादाया
दाइतितदेतदृक्श्लोकाभ्यामभ्युक्तं॥अंगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे॥आत्मावैपुत्रनामा
सिसजीवशरदःशतमित्यविशेषेणपुत्राणांदायोभवतिधर्मतः॥मिथुनानांविसर्गादौमनुःस्वा
यंभुवोब्रवीत्॥नदुहितरइत्येकेतस्मात्पुमान्दायादोदायादास्त्रीतिविज्ञायतेतस्मात्स्त्रियंजातां
परास्यंतिनपुमांसमितिचस्त्रीणांदानविक्रयातिसर्गाविद्यंतेनपुंसःपुंसोपीत्येकेशौनःशेपद
र्शनात्॥अभ्रातृमतीवादइत्यपरं॥अमूर्यायंतिजामयःसर्वालोहितवाससः॥अभ्रातरइवयो
षास्तिष्ठंतिहतवर्त्मनः॥अभ्रातृकाइवयोषास्तिष्ठंतिसंतानकर्मणेपिंडदानायहतवर्त्मानइत्य
भ्रातृकायाअनिर्वाहऔपमिकस्तस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय ४ अभ्रातेवपुंसएतिप्रतीची
गर्तारुगिवसनयेधनानां॥जायेवपत्यउशतीसुवासाउषाहस्रेवनिरिणीतेअप्सः॥अभ्रा
तृकेवपुंसःपितृनेत्यभिमुखीसंतानकर्मणेपिंडदानायनपतिंगर्त्तारोहिणीवधनलाभायदा
क्षिणाजीगर्त्तःसभास्थाणुर्गृणातेःसत्यसंगरोभवतितंतत्रयापुत्रायापतिकासारोहतितांत रामः १५
त्राक्षैराघ्नंतिसारिक्थंलभतेश्मशानसंचयोपिगर्तउच्यतेगुरतेरपगूर्णोभवतिश्मशानंश्म

शयनं श्मशरीरं शरीरं शृणातेः शम्नातेर्वा श्मश्रु लोमाश्मनि श्रितं भवति लोम लुनातेर्वा लीय
तेर्वा नोपरस्याविः कुर्याद्यदुपरस्याविः कुर्याद्गर्त्तेष्ठाः स्यात्प्रमायुको यजमान इत्यपि निगमो भ
वति रथोपि गर्त्त उच्यते गृणातेः स्तुतिकर्मणः स्तुततमं यानं ॥ आरोहथो वरुण मित्र गर्त्तमि
त्यपि निगमो भवति जायेव पत्ये कामयमाना स्ववासा ऋतुकालेषू बाहसनेव दंतान्विवृणु
ते रूपाणीति चतस्र उपमा नाभ्रात्रीमुपयच्छेत तोकं ह्यस्य तद्भवतीत्यभ्रातृकाया उपयमनप्र
तिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभावः पिता यत्र दुहितुरप्रत्तायारेतः सेकं प्रार्जयति संदधात्यात्मानं
संगमेन मनसेत्यथैतां जाम्या रिक्थप्रतिषेध उदाहरंति ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ५ न जामये
तान्वो रिक्थमारैक्चकार गर्भं सनितुर्निधानं ॥ यदी मातरो जनयंत वह्निमन्यः कर्त्ता सुकृतो
रन्य ऋंधन्॥ न जामये भगिन्यै जामिरन्येस्यां जनयंति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्गतिकर्मणो निर्ग
मनप्राया भवति तान्वं आत्मजः पुत्रो रिक्थं प्रारिचत्प्रादादच्चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तग्रा
हस्य यदि ह मातरो जनयंत वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्त्ता भवति पुमान्दायादो
न्यतरोर्धयिता जामिः प्रदीयते परस्मै ६ मनुष्यनामान्युत्तराणि पंचविंशतिर्मनुष्याः कस्मा
न्मत्वा कर्माणि सीव्यंति मनस्यमानेन सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे मनोरपत्यं मनुषो वा त
त्र पंचजना इत्येतस्य निगमा भवंति ७ तदद्य वाचः प्रथमं मसीय येनासुराँ अभि देवा अ

नि॰पू॰ सामा॥ऊर्जादउतयज्ञियासः पंचजनाममहोत्रंजुषध्वं॥तदद्यवाचःपरमंमंसीययेनासुरानभि अ॰३
१६ भवेमदेवाअसुराअसुरतास्था नेष्वस्तास्थानेभ्यइतिवापिवासुरितिप्राणनामास्तःशरीरे
भवतितेनतद्वंतः सोर्देवानसृजततत्सुराणांसुरत्वमसोरसुरानसृजततदसुराणामसुरत्वमि
तिविज्ञायते॥ऊर्जादउतयज्ञियासः॥अन्नादाश्चयज्ञियाश्चोर्गित्यन्ननामोर्जयतीतिसतःप
क्वंसुप्रवृक्णमितिवा॥पंचजनाममहोत्रंजुष ध्वं॥गंधर्वाःपितरोदेवाअसुरारक्षांसीत्येके
चत्वारोवर्णानिषादःपंचमइत्यौपमन्यवोनिषादःकस्मान्निषदनोभवतिनिषण्णमस्मिन्पाप
कमितिनैरुक्ताः॥यत्पांचजन्ययाविशा॥पंचजनीनयाविशापंचपृक्तासंख्यास्त्रीपुंनपुंसकेष्व
विशिष्टाबाहुनामान्युत्तराणिद्वादशबाहुःकस्मात्प्रबाधतआभ्यांकर्माण्यंगुलिनामान्युत्त
राणिद्वाविंशतिरंगुलयःकस्मादग्रगामिन्योभवंतीतिवाग्रगालिन्योभवंतीतिवाग्रकारि
ण्योभवंतीतिवाग्रसारिण्योभवंतीतिवाग्रसालिन्योभवंतीतिवांकनाभवंतीतिवांजनाभवं
तीतिवापिवाभ्यंजनादेवस्युस्तासामेषाभवति ८ दशावनिभ्योदशकक्ष्येभ्योदशयोक्त्रे
भ्योदशयोजनेभ्यः॥दशाभीशुभ्योअर्चताजरेभ्योदशधुरोदशयुक्तावहद्भ्यः॥अवनयोंगुल
योभवंत्यवंतिकर्माणिकक्ष्याःप्रकाशयंतिकर्माणियोक्त्राणियोजनानीतिव्याख्यातमभी राम:
शवोभ्यश्नुवतेकर्माणि॥दशधुरोदशयुक्तावहद्भ्यः॥धूर्धूर्वतेर्वधकर्मणइयमपीतराधूरे १६

तस्मादेवविहंति वहंधारयतेवीक्रांतिकर्माणउत्तरेधातवोष्टादशान्ननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिर
न्नंकस्मादानतंभूतेभ्योत्तेर्वात्तिकर्माणउत्तरेधातवोदशबलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिर्बलंकस्मा
द्बलंभरंभवतिबिभर्त्तेर्धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेवधनंकस्माद्धिनोतीतिसतोगोनामान्यु
त्तराणिनवक्रुध्यतिकर्माणउत्तरेधातवोदशक्रोधनामान्युत्तराण्येकादशगतिकर्माणउत्तरेधात
वो द्वाविंशंशतंक्षिप्रनामान्युत्तराणिषड्विंशतिः क्षिप्रंकस्मात्संक्षिप्तोविकर्षोंतिकनामान्युत्तरा
ण्येकादशांतिकंकस्मादानीतंभवतिसंग्रामनामान्युत्तराणिषट्चत्वारिंशत्संग्रामः कस्मात्सं
गमनाद्वासंगरणाद्वासंगतौग्रामाविति वा तत्रखलइत्येतस्यनिगमाभवंति ६ अभीदमेक
मेकोअस्मिनिःषाळभीद्वाकिमुत्रयः करंति॥ खलेनपर्षान्प्रतिहन्मिभूरिकिंमानिंदंतिशत्रवो
निंद्राः॥अभिभवामीदमेकमेकोस्मिनिष्षहमाणःसपत्नानभिभवामिद्वौकिंमात्रयःकुर्वंत्येक
इतासंख्याद्वौद्रुततरासंख्यात्रयस्तीर्णतमासंख्याचत्वारश्चलितं ततमासंख्याष्टावश्नोतेर्न
वनवननीयानांवाप्तावादशदस्ताद्दृष्टार्थावाविंशतिर्द्विर्दशतः शतंदशदशतः सहस्रंसहस्वदयु
तंनियुतंप्रयुतंतत्तदभ्यस्तमंबुदोमेघोभवत्यरणमंबुतद्दोंबुदोंबुमद्भातीतिवांबुमद्भवतीति
वासयथामहान्बहुर्भवतिवर्षस्तदिवार्बुदं॥ खलेनपर्षान्प्रतिहन्मिभूरि॥ खलइवपर्षान्प्र
तिहन्मिभूरिखलइतिसंग्रामनामखलेतेर्वास्खलतेर्वायमपीतरः खलएतस्मादेवसमा

स्कन्नोभवति॥ किंमानिंदंतिशत्रवोनिंद्राः॥ यइंद्रंनविविदुरिंद्रोह्यहमस्म्यनिंद्राइतरइतिवाव्या अ०३
प्तिकर्माणउत्तरेधातवोदशतत्रद्वेनामनी आक्षाणआश्नुवानआपानआप्नुवानोवधकर्माणउ
त्तरेधातवस्त्रयस्त्रिंशत्तत्रवियातइत्येतद्वियातयतइतिवावियातयेतिवा॥ आखंडलप्रभू
यसे॥ आखंडयितःखंडंखंडयतेस्तळिदित्यंतिकवधयोःसंसृष्टकर्मताडयतीतिसतः १०
त्वयावयंसुवृधाब्रह्मणस्पतेस्पार्हावसुमनुष्यादददीमहि॥ यानोदूरेतळितोयाअरातयोभि
संतिजंभयातताअनप्नसः॥ त्वयावयंसुवर्धयित्राब्रह्मणस्पतेस्पृहणीयानिवसूनिमनुष्येभ्य
आददीमहियाश्चनोदूरेतळितोयाश्चांतिकेरातयोदानकर्माणोवादानप्रज्ञावाजंभयता
अनप्नसोप्नइतिरूपनामाप्सातीतिसतोविद्युत्तडिद्भवतीतिशाकपूणिःसाह्यवताडयतीतिदू
राच्चदृश्यतेपिदिवदंतिकनामैतदभिप्रेतंस्यात्॥ दूरेचित्सन्तळिदिवातिरोचसे॥ दूरेपिसन्नं
तिकइवसंदृश्यसइतिवज्रनामान्युत्तराण्यष्टादशवज्रःकस्माद्वर्जयतीतिसतस्तत्रकुत्स
इत्येतत्कृंतते। ऋषिःकुत्सोभवतिकर्तास्तोमानामित्यौपमन्यवोत्राप्यस्यवधकर्मैव
भवतितत्सखइंद्रःशुष्णंजघानेत्यैश्वर्यकर्माणउत्तरेधातवश्चत्वारईश्वरनामान्युत्तरा
णिचत्वारितत्रैनइत्येतत्सनितऐश्वर्येणेतिवासनितमनेनैश्वर्यमितिवा ११ यत्रास्क

पर्णाअमृतस्यभागमनिमेषंविदथाभिस्वरंति॥ इनोविश्वस्यभुवनस्यगोपाःसमा
धीरःपाकमत्राविवेश॥ यत्रस्रुपर्णाःस्रुपतनाआदित्यरश्मयोमृतस्यभागमुदकस्या
निमिषंतोवेदनेनाभिस्वरंतीतिवाभिप्रयंतीतिवेश्वरःसर्वेषांभूतानांगोपायितादि
त्यःसमाधीरःपाकमत्राविवेशेतिधीरोधीमान्पाकःपक्तव्योभवतिविपक्वप्रज्ञआदि
त्यइस्फपर्निषड्वर्णोभवतीत्यधिदैवतमथाध्यात्मंयत्रस्रुपर्णाःस्रुपतनानींद्रियाण्यम
तस्यभागंज्ञानस्यानिमिषंतोवेदनेनाभिस्वरंतीतिवाभिप्रयंतीतिवेश्वरःसर्वेषामिंद्रि
याणांगोपायितात्मासमाधीरःपाकमत्राविवेशेतिधीरोधीमान्पाकःपक्तव्योभवति
विपक्वप्रज्ञआत्मेत्यात्मगतिमाचष्टे १२ बहुनामान्युत्तराणिद्वादशबहुःकस्मात्प्रभ
वतीतिसतोह्रस्वनामान्युत्तराण्येकादशह्रस्वोह्रसतेर्महन्नामान्युत्तराणिपंचविंशति
र्महान्कस्मान्मानेनान्यांजहातीतिशाकपूणिर्महनीयोभवतीतिवातत्रववक्षिथविव
क्षसइत्येतेवक्तेर्वावहतेर्वासाभ्यासाद्गृहनामान्युत्तराणिद्वाविंशतिर्गृहाःकस्माद्गृह्णं
तीतिसतांपरिचरणकर्माण्युत्तरेधातवोदशस्रुखनामान्युत्तराणिविंशतिःस्रुखंक
स्मात्सुहितंखेभ्यःखंपुनःखनतेरूपनामान्युत्तराणिषोळशरूपंरोचतेःप्रशस्यनामा

नि०पू० न्युत्तराणिदशप्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादशसत्यनामान्युत्तराणिषट्सखसंकस्मात्सस्क अ०३
१८ तायतेसत्प्रभवंप्रवलीतिवाष्टाउत्तराणिपदानिपश्यतिकर्माणाउत्तरेधा तत्वश्चायति
प्रभृतीनिवनामान्यामिश्राणिनवोत्तराणिपदानिसर्वपदसमाम्नानायाथातउपमाय
दतत्तत्सदृशमितिगार्ग्यस्तदासांकर्मज्यायसावागुणेनप्रख्याततमेनवाकनीयांसंवा
प्रख्यातंवोपमिमीतेथापिकनीयसाज्यायांसं १३ तनूत्यजेवतस्करावनर्गूरशनाभिर्द
शभिरभ्यधीतां॥ तनूत्यक्तनूत्यक्तावनर्गूवनगामिनौवाग्निमंथनोबाहूतस्कराभ्यामु
पमिमीतेतस्करस्तत्करोभवतियत्पापकमितिनैरुक्तास्तनोतेर्वास्यात्संततकर्माभव
त्यहोरात्रकर्मावा॥रशनाभिर्दशाभिरभ्यधीतां॥अभ्यधीतामिसभ्यधातांज्यायांस्त
त्रगुणोभिप्रेतः १४ कुहस्विद्दोषाकुहवस्तोरश्विनाकुहाभिपित्वंकरतःकुहोषतुः॥
कोवांशयुत्राविधवेवदेवरंमर्यंनयोषाकृणुतेसधस्थआ॥ क्वस्विद्रात्रौभवथःक्वदिवा
क्वाभिप्राप्तिंकुरुथःक्ववसथःकोवांशयनेविधवेवदेवरंदेवरःकस्माद्द्वितीयोवरउच्यतेवि
धवाविधातृकाभवतिविधवनाद्वाविधावनाद्वेतिचर्मशिराअपिवाधवइतिमनुष्य रामः
नामतद्वियोगाद्विधवादेवरोदीव्यतिकर्मामर्योमनुष्योमरणधर्मायोषायौतेराकु १८

रूले सहस्त्राने थानि पाताः पुरस्तादेव व्याख्याता यथेति कर्मोपमा॥ यथावातो यथावनं य
थासमुद्र एजति॥ भ्राजंतो अग्नयो यथा॥ आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा॥
आत्मा ततेर्वाले वीपिवाप्त इवस्याद्यावद्ध्या॥ स्तिभूल इति॥ अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मव
क्षसः॥ अग्निरिव ये मरुतो भ्राजमाना रोचिष्णूरस्फा भ्राजस्वंतो रुक्मवक्षसः १५
चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीयादा निधातोः॥ न दुरुक्ताय स्पृहयेत्॥ चतुरोक्षांधारयत इति
तद्यथा कितवाद्बिभीयादेवमेव दुरुक्ताद्बिभीयान्न दुरुक्ताय स्पृहयेत्कदाचिदाइत्याका
रउपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातो थाप्युपमार्थे दृश्यते॥ जार आभगं॥ जार इव भगमादि
त्यो त्र जार उच्यते रात्रेर्जरयिता स एव भासां तथापि निगमो भवति स्वसुः जारः शृणोतु
न इत्यूष समस्य स्वसारमाह साहचर्याद्रसहरणाद्वापि त्वयं मनुष्य जार एवाभिप्रेतः
स्यात्स्त्री भगस्तथास्याङ्ग जतेर्मेष इति भूतोपमा॥ मेषो भूतो ३ भियन्नयः॥ मेषो मिषते
स्तथा पशुः पश्यतेरग्निरिति रूपोपमा॥ हिरण्यरूपः स हिरण्यसं दृगपांनपात्से
दुहिरण्यवर्णः॥ हिरण्यवर्णस्येवास्य रूपं थाइति च॥ तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा॥
प्रत्नइव पूर्वइव विश्वइवेमइवेत्ययमेततरो मुष्मादसावस्ततरोस्मादमुथायथासा

नि०पू० विलिव्यारव्यातंवादीतिसिद्धोपमा॥ ब्राह्मणवद्दृषलवत्॥ ब्राह्मणाइववृषलाइवेतिवृ अ०३
१९ षलोवृषशीलोभवतिवृषाशीलोवा १६ प्रियमेधवदत्रिवज्जातवेदोविरूपवत्॥
अंगिरस्वन्महिव्रतप्रस्कण्वस्यश्रुधीहवं॥ प्रियमेधःप्रियाअस्यमेधायथैतेषामृषी
णामेवंप्रस्कण्वस्यशृणुह्वानंप्रस्कण्वःकण्वस्यपुत्रःकण्वप्रभवोयथाप्राग्रमर्चिषि
भृगुःसंबभूवभृगुर्भृज्यमानोनदेहेंगारेष्वंगिराअंगाराअंकनाअंचनाअत्रैवतृतीयमृच्छते
त्यूचुस्तस्मादत्रिर्नत्रयइतिविखननाद्वैखानसोभरणाद्भारद्वाजोविरूपोनानारूपोमहिव्र
तोमहाव्रतइति १७ अथलुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षतेसिंहोव्याघ्रइतिपूजायांश्वा
काकइतिकुत्सायांकाकइतिशब्दानुकृतिस्तदिदंशकुनिषुबहुलंनशब्दानुकृतिर्विद्यतइत्यौ
पमन्यवःकाकोपकालयितव्योभवतितित्तिरिस्तरणात्तिलमात्रचित्रइतिवाकपिंजलःकपि
रिवजीर्णःकपिरिवजवतईषत्पिंगलोवाकमनीयंशब्दंपिंजयतीतिवाश्वाशुयायीशवतेर्वा
स्याद्गतिकर्मणःश्वसितेर्वासिंहःसहनाद्धिंसेर्वास्याद्विपरीतस्यसंपूर्वस्यवाहंतेःसंहायहं
तीतिवाव्याघ्रोव्याघ्राणाद्व्यादायहंतीतिवा १८ अर्चतिकर्माणउत्तरेधातवश्चतुश्चत्वा राम:
रिंशन्मेधाविनामान्युत्तराणिचतुर्विंशतिर्मेधावीकस्मान्मेधयातद्वान्भवतिमेधामतौधी १९

यतेस्तोतृनामान्युत्तराणित्रयोदशस्तोतास्तवनाद्यज्ञनामान्युत्तराणिपंचदशयज्ञःकस्मा
त्प्रख्यातंयजतिकर्मेतिनैरुक्तायाच्ञोभवतीतिवायजुरुन्नोभवतीतिवाबहुकृष्णाजिनइ
त्यौपमन्यवोयजूंष्येनंनयंतीतिवार्त्विजःनामान्युत्तराण्यष्टावृत्विक्कस्मादीरणाऋग्यष्टाभ
वतीतिशाकपूणिर्ऋतुयाजीभवतीतिवायाच्ञाकर्माणउत्तरेधातवःसप्तदशदानकर्माण
उत्तरेधातवोदशाध्येषणाकर्माणउत्तरेधातवश्चत्वारःस्वपितिसस्तीतिद्वौस्वपितिकर्मा
णौकूपनामान्युत्तराणिचतुर्दशकूपःकस्मात्कुपानंभवतिकुप्यतेर्वास्तेननामान्युत्तराणि
चतुर्दशैवस्तेनःकस्मात्संस्त्यानमस्मिन्पापकमितिनैरुक्तानिर्णीतांतर्हितनामधेयान्युत्त
राणिषण्णिण्यंतंकस्मान्निर्णिक्तंभवतिदूरनामान्युत्तराणिपंचदूरंकस्माद्द्रुतंभवतिदुरयं
वापुराणनामान्युत्तराणिषट्पुराणंकस्मात्पुरानवंभवतिनवनामान्युत्तराणिषळेवन
वंकस्मादानीतंभवति १९ द्विशउत्तराणिनामानिप्रपित्वेअभीकइत्यासन्नस्यप्रपित्वेप्रा
प्तेअभीकेअभ्यक्ते॥आपित्वेनःप्रपित्वेतूयमागहि॥अभीकेचिदुलोककृदित्यपिनिगमो
भवतोदभ्रमर्भकमित्यल्पस्यदभ्रंदभ्नोतेःसुदंभंभवत्यर्भकमवहृतंभवति॥उपोपमे
परामृशमामेदभ्राणिमन्यथाः॥नमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्यइत्यपिनिगमोभवतस्ति

नि॰५॰
२०

रःसतइतिप्राप्तस्यतिरस्कृतीर्णभवतिसततःसंसततंभवति॥ तिरश्चिर्दर्श्ययापरिवर्त्तियीतमदाप्या॥ अ॰३
पात्रेवभिंदन्त्सतएतिरक्षसइत्यपिनिगमोभवतस्त्वोनेमइत्यर्धस्यत्वोपततोनेमोपनीतोर्धंहर
तेर्विपरीताद्धारयतेर्वास्याद्धृतंभवत्यृध्नोतेर्वास्यादृद्धतमोविभागः॥ पीयतित्वोअनुत्वोगृ
णाति॥ नेमेदेवानेमेसुराइत्यपिनिगमोभवत ऋक्षास्तृभिरितिनक्षत्राणांनक्षत्राणिनक्षते
र्गति॰ कर्मणो नेमानिक्षत्राणीतिच ब्राह्मणमृक्षाउदीर्णानीवख्यायंतेस्तृभिस्तीर्णानीवख्या
यंते॥ अमीयऋक्षानिहितासउच्चा॥ पश्यंतोद्यामिवस्तृभिरित्यपिनिगमोभवतोवम्रीभिरुपजि
ह्विकाइतिसीमिकानांवम्र्योवमनात्सीमिकास्यमनादुपजिह्विकाउपजिघ्र्यः॥ वम्रीभिःपुत्रम
ग्रुवोअदानं॥ यदत्त्युपजिह्विकायद्वम्रोअतिसर्पतीत्यपिनिगमोभवतऊर्दरंकुदरमित्यावपन
स्योर्दरमुद्दीर्णंभवत्यूर्जंदीर्णंवा॥ तमूर्दरंनपृणतायवेनेत्यपिनिगमोभवतितमूर्दरमिव
पूरयतियवेनकुदरंकृतदरंभवति॥ समिद्धोअंजन्कुदरंमतीनामित्यपिनिगमोभवति २०
रंभःपिनाकमितिदंडस्य॥ रंभआरभंतएनं॥ आत्वारंभंनजिव्रयोररभ्मेत्यपिनिगमोभव
त्यारभामहेत्वाजीर्णाइवदंडंपिनाकंप्रतिपिनष्ट्येनेनकृत्तिवासाःपिनाकहस्तोवततधन्वे
त्यपिनिगमोभवतिमेनाग्नाइतिस्त्रीणांस्त्रियःस्त्यायतेरपत्रपणकर्मणोमेनामानयंते

राम:
२०

नाग्नागछंत्सेनाः॥ अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ॥ ग्नास्त्वाकृंतंनपसोतन्वतेनेत्यापिनिगमोभव
तःशेपोवैतसइतिपुंस्प्रजननस्यशेपः शपतेः स्पृशतिकर्मणोवैतसोवितस्तंभवति॥ यस्यामु
शंतःप्रहरामशेपं॥ त्रिःस्ममाह्नःश्नथयोवैतसेनेत्यपिनिगमोभवतीयेनेइत्फपदेशस्य॥ अया
तेअग्नेसमिधाविधेमेतिस्त्रियाः॥ एनावोअग्निमितिनपुंसकस्य॥ एनापत्यातन्वंसंसृजस्वेति
पुंसः॥ सिषक्तुसचतइतिसेवमानस्य॥ सनःसिषक्तुयस्तुरः॥ सनःसेवतांयस्तुरः॥ सचस्वानःस्व
स्तये॥ सेवस्वनःस्वस्तये॥ स्वस्तीत्यविनाशिनामास्तिरभिपूजितःस्वस्तीति भ्यसतेरेजतइति
भयवेपनयोः॥ यस्यशुष्माद्रोदसीअभ्यसेतां॥ रेजतेअग्नेपृथिवीमखेभ्यइत्यपिनिगमोभव
तीद्यावापृथि वीनामधेयान्युत्तराणिचतुर्विंशतिस्तयोरेषाभवति २१ कतरापूर्वाकतरा
परायोःकथाजातेकवयःकोविवेद॥ विश्वंत्मनाबिभृतोयद्धनामविवर्त्तेतेअहनीचक्रियेव॥ क
तरापूर्वाकतरापरैनयोःकथंजातेकवयःकएनेविजानातिसर्वमात्मनाबिभृतोयद्धैनयोःक
र्मविवर्त्ततेचैनयोरहनीअहोरात्रेचक्रयुक्तेइवेतिद्यावापृथिव्योर्महिमानमाचष्टआचष्टे॥
॥ २२ कर्मनामानिपरिषद्वंनाह्यप्नस्तायशासद्भिरभ्रातेवनजामयेमनुष्यनामानितद्
धदशावनिभ्योभ्शीदंत्वयावयंयत्रास्कपूर्णाबहूनामानितनूत्यजेवकुहस्तिश्चतुरश्चिंत्रिय
मेधवदथलुसो पमान्यवतिद्विःशोरभ्भःकतरापूर्वा द्वाविंशतिः २२ इतिनैरुक्तेपूर्वप

ह्रतृतीयोध्यायः ३ छ ७० हरिः ॐ३म एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तमथयान्यनेकार्थान्येक 
शब्दानितान्यतोनुक्रमिष्यामोनवगतसंस्कारांश्चनिगमांस्तदैकपदिकमित्याचक्षतेजहा
जघानेत्यर्थः १ कोनुमर्याअमिथितःसखासखायमब्रवीत्।जहाकोअस्मदीषते॥मर्या
इतिमनुष्यनाममर्यादाभिधानंवास्यान्मर्यादामर्येरादीयतेमर्यादामर्यादिनोर्विभागोमे
थतिराक्रोशकर्मापापकं जघानकमहंजातुकोस्मद्भीतःपलायतेनिधापाश्याभवतिय
न्निधीयतेपाश्यापाशसमूहःपाशःपाशयतेर्विपाशनात् २ वयःसुपर्णाउपसेदुरिंद्रं
प्रियमेधाऋषयोनाधमानाः॥अपध्वांतमूर्णुहिपूर्धिचक्षुर्मुमुग्ध्य१स्मान्निधयेवबद्धा
न्॥वयोवेर्बहुवचनंसुपर्णाःसुपतनाआदित्यरश्मयउपसेदुरिंद्रंयाचमानाअपोर्णु
ह्याध्वस्तंचक्षुश्चक्षुःख्यातेर्वाचष्टेर्वापूर्धिपूरयदेहीतिवामुंचास्मान्पाशैरिवबद्धान्पार्श्व
तःश्रोणितःशितामतःपार्श्वंपर्शुमयमंगंभवतिपर्शुःस्पृशतेःसंस्पृष्टापृष्ठदेशंपृष्ठंस्पृश
तेःसंस्पृष्टमंगैरंगमंगनादंचनाद्वाश्रोणिःश्रोणतेर्गतिचलाकर्मणःश्रोणिश्चलतीवग
च्छतोदोःशितामभवतिदोर्द्रवतेयोनिःशितामेतिशाकपूणिर्विषितोभवतिश्यामतोय 
कृत्तइतितैटीकिःश्यामंश्यायतेर्यकृद्यथाकथाचकृत्यतेशितिमांसतोमेदस्तइतिगा 

लवः शितिः श्यलेर्मा संमाननंवामानसंवामनोस्मिन्त्सीदतीतिवामेदोमेघतेः ३ यदिंद्रचित्र
मेहनास्तिलादातमद्रिवः॥ राधस्तन्नोविदद्वसउभयाहस्त्याभर॥ यदिंद्रचित्र चायनीयंमंह
नीयंधनमस्तियन्मइहनास्तीतिवात्रीणिमध्यमानिपदानि वयानस्तद्दालव्यमद्रिवं न्नादि
रादृणात्वेनेनापिवात्तेस्यान्तिसोमादइतिहविज्ञायतेराधइतिधननामराध्नुवंत्येनेनतन्न
स्त्वंवित्तधनोभाभ्यांहस्ताभ्यामाहरोभोसमुब्धोभवतो दमूनादममनावादानमनावादांत
मनावापिवादमइतिगृहनामतन्मनास्यान्मनोमनोतेः ४ जुष्टोदमूनाअतिथिर्दुरोणइ
मंनोयज्ञमुपयाहिविद्वान्॥ विश्वाअग्नेअभियुजोविहत्याशत्रूयतामाभराभोजनानि॥ अ
तिथिरभ्यातितोगृहान्भवत्यभ्येतितिथिषुपरकुलानीतिवापरगृहाणीतिवादुरोणइति
गृहनामदुरवाभवंतिदुस्तर्पाइमंनोयज्ञमुपयाहिविद्वान्त्सर्वाअग्नेअभियुजोविहत्यश
त्रूयतामाभरभोजनानिविहत्यान्येषांबलानिशत्रूणांभवनादाहरभोजनानीतिवाधना
नीतिवामूषोमूषिकाइत्यर्थोमूषिकाःपुनर्मुष्णातेर्मूषोप्येतस्मादेव ५ संमातपंत्यभितः
सपत्नीरिवपर्शवः॥ मूषोनशिश्नाव्यदंतिमाध्यःस्तोतारंतेशतक्रतोवित्तंमेअस्यरोदसी॥
संतपंतिमामाभितःसपत्न्यइवेमाःपर्शवःकूपपर्शवोमूषिकाइवास्नातानिसूत्राणिव्यदं

नि०पू०
२२

तिस्त्वां गाभिधानं वास्याच्छिश्नानि व्यदंतीतिवा संतपंति माध्यः कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो अ०४
वित्तं मे अस्य रोदसी॥ जानीतं मे अस्य द्यावापृथिव्याविति त्रितं कूपेवहितमेतत्सूक्तं प्रतिबभौ
तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रमृङ्मिश्रं गाथामिश्रं भवति त्रितः स्तीर्णतमो मेधया बभूव अपि वा सं
ख्या नामैवाभिप्रेतं स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः ६ इषिरेणा ते मनसा सुतस्य भक्षी
महि पित्र्यस्येव रायः॥ सोमराजन्प्रण आयूंषि तारी रहानीव सूर्यो वासराणि॥ इषिरेणेनैष
णेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्द्धय च न आयूंषि सोम
राजन्॥ अहानीव सूर्यो वासराणि॥ वासराणि वेसराणि विवासनानि गमनानीति वा कुरुत
नेत्यनर्थका उपजना भवंति कर्त्तनहंतनयातनेति जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्ध्रियते
धीयते वा ७ मरुत्वाँ इंद्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय॥ आसिंचस्व जठरे म
ध्व ऊर्मिं त्वं राजासि प्रदिवः सुतानां॥ मरुत्वानिंद्र मरुद्भिस्तद्वान्वृषभो वर्षितापां रणाय र
मणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्नमनु मदाय मदनीयाय जैत्राय। आसिंचस्व जठरे मधु
न ऊर्मिं मधु सोममित्यौपमिकं माद्यतेरिदमपीतरन्मध्वेतस्मादेव त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु
सुतानां ८ तित उपरि प्लवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा ९ सलुं

रामः
२२

मिवतितउनापुनंतोयत्रधीरामनसावाचमक्रत॥अत्रासखायःसख्यानिजानतेभद्रै
षांलक्ष्मीर्निहिताधिवाचि॥सक्तुमिवपरिपवनेनपुनंतःसक्तुःसचतेर्दुर्धावोभवतिकस
तेर्वास्याद्विपरीतस्यविकसितोभवतियत्रधीरामनसावाचमकृषतप्रज्ञानंधीराःप्रज्ञा
नवंतोध्यानवंतस्तत्रसखायःसख्यानिसंजानतेभद्रैषांलक्ष्मीर्निहिताधिवाचीतिभद्रं
भगेनव्याख्यातंभजनीयंभूतानामभिद्रवणीयंभवद्रमयतीतिवाभाजनवद्वालक्ष्मीर्लाभा
द्वालक्षणाद्वाल्पप्सनाद्वालांछनाद्वालषतेर्वास्याल्लिप्साकर्मणोलग्यतेर्वास्यादाश्लेषकर्म=
णोलज्जतेर्वास्यादश्लाघाकर्मणः शिप्रेइत्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः १० तत्सूर्यस्यदेवत्वं
तन्महित्वंमध्याकर्त्तोर्विततंसंजभार॥यदेदयुक्तहरितःसधस्थादाद्रात्रीवासस्तनुतेसिम
स्मै॥तत्सूर्यस्यदेवत्वंतन्महित्वंमध्येयत्कर्मणांक्रियमाणानांविततंसंक्षिप्यतेयदासावयु
क्तहरणानादित्यरश्मीन्हरितोश्वानितिवाथरात्रीवासस्तनुतेसिमस्मैवेसरमहरवयु
वतीसर्वस्मादपिवोपमार्थेस्याद्रात्रीववासस्तनुतइतितथापिनिगमोभवति॥पुनःसम
व्याहृतंवयंती॥समनात्सीत ११ इंद्रेणासंहिदृक्षसेसंजग्मानोअबिभ्युषा॥मंदूसमा
नवर्चसा॥इंद्रेणाहिसंदृश्यसेसंगच्छमानोबिभ्युषागणेनमंदूमदिष्णूयुवांस्थोपिवामं

दुनातेनोतिस्या त्समानवर्चसे ह्येतेन व्याख्यातं १२ ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः सं अ॰४
शूरणासो दिव्यासो अत्याः॥ हंसा इव श्रेणिशो यतंते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममश्वाः॥ ईर्मान्ताः
समीरितांताः [illegible]समीरितांताः पृथ्वंता वा सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा
वापि वाशिर आदित्यो भवतीति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठतीदमपीतरच्छि
र एतस्मादेव समाश्रितान्येतदिंद्रियाणि भवंति॥ संशूरणासो दिव्यासो अत्याः॥ शूरः श
वतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः॥ हंसा इव श्रेणिशो यतंते॥ हंसा हंतेर्घ्नंत्य
ध्वानं श्रेणिश इति श्रेणिः श्रयतेः समाश्रिता भवंति यदाक्षिषुर्यदापं दिव्यमज्ममजनि
माजिमश्वा आस्या आदित्य स्तुतिरश्व स्यादित्यादश्वो निस्तष्ट इति॥ सूरादश्वं वसवो निर
तष्टेत्यपि निगमो भवति १३ कायमानो वना त्वं यन्मातॄरजगन्नपः॥ न तत्ते अ
ग्ने प्रमृषे निवर्तनं यद्दूरे सन्निहाभवः॥ कायमानश्चायमानः कामयमान इति वा
वनानि त्वं यन्मातॄरपो गमः उपशाम्यन् न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह
भवसि जायमानः॥ लोधं नयंति पशु मन्यमानाः॥ लुब्धमृषिं नयंति पशुं मन्यमा
नाः॥ शीरं पावकशोचिषं॥ पावकदीप्तिं॥ अनुशायिनमिति वाशिनमिति वा॥

१४ कुनीनकेवविद्रधेनवेद्रुपदेअर्भके॥ बभ्रूयामेषुशोभेते॥ कनीनकेकन्यकेक
न्याकमनीयाभवतिक्वेयंनेतव्येतिवाकमनेनानीयतइतिवाकनतेर्वास्यात्कांतिक
र्मणः कन्ययोरधिष्ठानप्रवचनानिसप्तम्याएकवचनानीतिशाकपूणिर्विद्रधयोर्दारु
पाद्वोर्दारुदृणातेर्वाद्रूणातेर्वातस्मादेवद्रुपदेनवजातेअर्भकेअवृद्धेतेयथातदधि
ष्ठानेषुशोभेतेएवंबभ्रूयामेषुशोभेतेबभ्र्वोरश्वयोःसंस्तवइदंचमेदादिदंचमेदा
दित्यृषिःप्रसंख्यायाह॥ सृवास्त्वाअधितुग्वनि॥ सृवास्तुर्नदीतुग्वतीर्थंभवतितू
र्णमे तदायांति॥ कुविन्नंसंतेमरुतःपुनर्नः॥ पुनर्नोनमंतेमरुतोनसंतइत्यपरिष्टाद्व्या
ख्यास्यामः॥ येतेमदाआहनसोविहायसस्तेभिरिंद्रंचोदयदातवेमघं॥ येतेमदाआ
हननवंतोवचनवंतस्तैरिंद्रंचोदयदानायमघं १५ उपोअदर्शिशुंध्युवोनवक्षो
नोधाइवाविरकृताप्रियाणि॥ अद्मसन्नससतोबोधयंतीशश्वत्तमागात्पुनरेयु
षीणां॥ उपादर्शिशुंध्युवः शुंध्युरादित्योभवतिशोधनात्तस्येववक्षोभासोध्यूढ
मिदमपीतरद्वक्षएतस्मादेवाध्यूढंकायेशकुनिरपिशुंध्युरुच्यतेशोधनादेवोद

नि०पू० कन्वरोभवस्यापोपिश्रुंध्यवउच्यंते शोधनादेवनोधाऋषिर्भवातिनवनंदधातिसय अ०४
२४ थास्कस्ताकामानाविक्षुरुतएवमुषारूपाण्याविकुरुतेभ्रसदृशानंभवस्यभ्रसादिनि
तिवान्नसानिनीतिवा॥ ससतोबोधयंतीशश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां॥ स्वपतोबोध
यंतीशाश्वतिकतमागात्पुनरागामिनीनां॥ तेवाशीमंतइष्मिणः॥ ईषणिनइतिवेष
णिनइतिवार्षणिनइतिवावाशीतिवाङ्नामवाश्यतइतिसत्याः॥ शंसावाध्वर्योप्रति
मेगृणीहीद्रायवाहः कृपावावजुष्टं॥ आभिवहनस्कृतिमाधिषवणप्रवादांस्कृतिंमन्यंतएं
द्रीत्वेवशस्यतेपरितकम्येत्कपरिशाश्वारव्यास्यामः॥ १६ सुवितेसुइतेसूतेसुगते
प्रजायामितिवा॥ सुवितेमाधाइत्यपिनिगमोभवति दयतिरनेककर्मा॥ नवेनपूर्वं
दयमानास्यामेत्यपदयाकर्मा॥ य एकइद्विदयतेवस्वितिदानकर्मावाविभागकर्मावा॥
दुर्वर्तुर्भीमोदयतेवनानीतिदहतिकर्मादुर्वर्तुर्दुर्वारः॥ विदद्वसुर्दयमानोविशत्रूनिति
हिंसाकर्मा॥ इमेसुताइंदवःप्रातरित्वनासजोषसापिबतमश्विनातान्॥ अयंहिवा रामः
मृतयेवंदनायमांवायसोदोषादयमानोअबूबुधत्॥ दयमानइति॥ नूचिदितिनि २४

पालः पुराणनवयोर्नूत्नेवेतिच॥ अद्याचिन्नूचित्तदपोनदीनां॥ अद्यचपुराचतदेवकर्मनदी
नां॥ नूचपुराचसदनंरयीणां॥ अद्यचपुराचसदनंरयीणां रयिरितिधननामैरातेर्दान
कर्मणः १७ विद्यामतस्यतेवयमकूपारस्यदावने॥ विद्यामतस्यतेवयमकूपरण
स्यदानस्यादित्योप्यकूपारउच्यतेकूपारोभवतिदूरपारः समुद्रोप्यकूपारउच्यतेकू
पारोभवतिमहापारः कच्छपोप्यकूपारउच्यतेकूपारोनकूपमृच्छतीतिकच्छपः कच्छंपा
तिकच्छेनपातीतिवाकच्छेनापिबतीतिवाकच्छः खच्छः खच्छदोयमपीतरोनदीकच्छएतस्मा
देवकमुदकंतेनच्छाद्यते॥ शिशीतेशृंगेरक्षसेविनिक्षे॥ निश्यातिशृंगेरक्षसोविनिक्ष
णनायरक्षोरक्षितव्यमस्माद्रहसिक्षणोतीतिवारात्रौनक्षततइतिवा॥ अग्निःक्रतु
कः क्रतुकेभिरश्वैः॥ क्रतुकनःक्रतुकनैरितिवाक्रूप्रजाःक्रूप्रजोभिरितिवा॥ क्रुप्रा
पणाअस्मिन्यज्ञेविश्रयंतां॥ क्रूप्रगमनाः १८ देवानोयथासदमिद्वृधेअसन्न
प्रायुवोरक्षितारोदिवेदिवे॥ देवानोयथासदावर्धनायस्युरप्रायुवोप्रमाद्यंतोर
क्षितारश्चाहन्यहनिच्यवनऋषिर्भवतिच्यावयितास्तोमानांच्यवानमित्यप्यस्य

नि०पू०
२५

निगमाभवंति॥युवंच्यवानंसनयंयथारथंपुनर्युवानंचरथायतक्षथुः॥युवांच्यवनंसनयंपुराणं अ०४
यथारथंपुनर्युवानंचरणायततक्षथुर्युवाजयोतिकर्मापितक्षतिः करोतिकर्मारजोरजतेर्ज्यो
तीरजउच्यतउदकंरजउच्यतेलोकारजांस्युच्यंतेसृगहनीरजसीउच्येते॥रजांसिचित्रावि
चरंतितन्यवइत्यपिनिगमोभवतिहरोहरतेर्ज्योतिर्हरउच्यतउदकंहरउच्यतेलोकाहरांस्यु
च्यंतेसृगहनीहरसीउच्येते॥प्रत्यग्नेहरसाहरःशृणीहीत्यपिनिगमोभवति॥जुहुरेविचितयं
तः॥जुह्विरेविचेतयमानाव्यंतइत्येषोनेककर्मापदंदेवस्यनमसाव्यंतइतिपश्यतिकर्मावी
हिश्रूरपुरोव्याशमितिखादतिकर्मा॥वीतंपातंपयसउस्त्रियायाः॥अश्नीतंपिबतंपयसउ
स्त्रियायाउस्त्रियेतिगोनामोस्त्राविणोस्यांभोगाउस्त्रेतिच॥त्वामिंद्रमतिभिःसुतेसुनीथा
सोवसूयवः॥गोभिःक्राणाअनूषत॥गोभिःकुर्वाणाअस्तोषत॥आतूषिंचहरिमींद्रोरुप
स्थेवाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः॥आसिंचहरिंद्रोरुपस्थेद्रुममयस्यहरिःसोमोहरितवर्णो
यमपीतरोहरिरेतस्मादेव॥वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः॥वाशीभिरश्ममयीभिरितिवा
वाग्भिरितिवा॥स्वर्शद्वर्योविष्णुपास्यजंतोर्मात्रिभद्रेवाअपियुक्तंलतंनः॥सउत्सहतां
योविष्णुपास्यजंतोविषमस्यमात्रिभ्रदेवाअभ्रहानचयोःत्रिभ्रंभथतेः॥आपियुक्तंतंनः॥ रामः
२५

सत्यंवायज्ञंवा १९ आघाता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणवन्नजामि॥ उपबर्बृहि
वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं मत्॥ आगमिष्यंति तान्युत्तराणि युगानि यत्र जाम
यः करिष्यंत्यजामि कर्माणि जाम्यतिरेकनाम बालिशस्य वासमानजातीयस्य वोप जनउ
पधेहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं म दिति व्याख्यातं २० द्यौर्मे पिता जनिता
नाभिरत्र बंधुर्मे माता पृथिवी महीयं॥ उत्तानयोश्चम्वो३र्योनिरंतरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधा
त्॥ द्यौर्मे पिता पाता वा पालयिता वा जनयिता नाभिरत्र बंधुर्मे माता पृथिवी महतीयं बं
धुः संबंधनान्नाभिः सन्नहनान्नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायंत इत्याहुरेतस्मादेव ज्ञातीन्सनाभ
य इत्याचक्षते सबंधव इति च ज्ञातिः संज्ञानात्॥ उत्तानयोश्चम्वो३र्योनिरंतः॥ उत्तान उत्तान
ऊर्ध्वतानो वा तत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः शंयुः सुखंयुः॥ अथा नः शंयोर
रपो दधात॥ रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामथा
पि शंयुर्बार्हस्पत्य उच्यते॥ तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय इत्यपि निगमो
भवति गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये॥ २१ अदितिरदीना देवमाता २२ अदितिर्द्यौ
रदितिरंतरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः॥ विश्वे देवा अदितिः पंचजना अदितिर्जातम

नि०पू० २६ दितिर्जेनिरवं॥इत्यादिलोर्विभ्रातिमान्वल्लॅएनान्यदीनानीतिवा॥यमेरिरेभ्रगवः॥एरिरइती अ०४
तिरूपस्पृष्टोप्यस्तः॥ २३ उतस्मैनंवस्त्रमथिंनतायुमनुक्रोशंतिक्षितयोभरेषु॥नीचाय
मानंजसुरिंनश्येनंश्रवश्चाच्छापशुमच्चयूथं॥अपिस्मैनंवस्त्रमथिमिववस्त्रमाथिनंव
स्त्रंवस्तेस्तायुरितिस्तेननामसंस्त्यानमस्मिन्पापकमितिनैरुक्तास्तस्यतेर्वास्यादनुक्रोशं
तिक्षितयःसंग्रामेषुभरइतिसंग्रामनामभरतेर्वाहरतेर्वानीचायमानंनीचैरयमानंनीचै
र्निचितंभवत्युदञ्चेरुच्चितंभवतिजसुरिमिवश्येनंश्येनःशंसनीयंगच्छति॥श्रवश्चाच्छापशुम
च्चयूथं॥श्रवश्चापिपशुमच्चयूथंप्रशंसांचयूथंचधनंचयूथंचेतिवायूथंयौतेःसमायुतंभ
वति॥इध्मानएनंजरतेस्वाधीः॥गृणाति॥मंदीमंदतेःस्तुतिकर्मणः॥प्रमंदिनेपितुमदर्चताव
चः॥प्रार्चतमंदिनेपितुमदच्चोगौर्व्याख्यातः २४ अत्राहगोरमन्वतनामत्वष्टुरपीच्यं॥
इत्थाचंद्रमसोगृहे॥अत्रहगोःसममंसतादित्यरश्मयःस्वंनामापीच्यमपगतमपचितमपि
हितमंतर्हितंवामुत्रचंद्रमसोगृहे गातुर्व्याख्यातोगातुंकृणवन्नुषसोजनायेत्यपिनिगमोभ
वतिदंसयःकर्माणिदंसयंत्येनानि॥कुत्सायमन्मन्नह्यश्चदंसयइत्यपिनिगमोभवति॥सतु रामः
लावुनैनमभ्योत्यंहाति॥सतुलायनेनमंहतिरभ्योत्यंहतिश्वांहश्वांकुश्चहंतेर्निरूढोपधाद्विप २६

रीतात्॥ बृहस्पतेन्वयस्सद्गलिर्यारुं॥ बृहस्पतेयज्ञातयसि देवपीयुं पीयतिर्हिंसाकर्मावियु
तेद्यावापृथिव्योर्वियचनात्॥ समान्यावियुतेदूरेअंते॥ समानंसंमानमात्रंभवतिमात्रामा
नाद्दूरंव्याख्यातमंतोततेऽर्धगिति पृथग्भावस्यप्रवचनंभवत्यथाप्यधोऽर्थेदृश्यते॥ अर्धग
र्याऽर्धगुलाःशमिष्ठाः॥ अर्धभुवन्नयाक्षीऽर्धभुवन्नशमिष्ठाइतिन्वास्याइतिचास्मेतिन्वोदात्तंप्र
थमादेशेनुदात्तमन्वादेशेतीव्रार्थतरमुदात्तमल्पीयोर्थतरमनुदात्तं॥ अस्याऽऊषुणाउपसा
तयेभुवोहेळमानोरारिवाँऽअजाश्वश्रवस्यतामजाश्व॥ अस्येनःसातयउपभवोहेळमानोक्रु
ध्यन्नरिवान्नातिरश्वस्तोजाश्वेतिपूषणमाहाजाश्वाजाअजनोऽअथानुदात्तं॥ दीर्घायुर
स्यायःपतिर्जरवातिशरदःशतं॥ दीर्घायुरस्यायःपतिर्जरवलुसशरदःशतंशरत्कृताअस्मा
मोषधयोभवंतिशीर्णाआपइतिवास्येसस्याइत्येतेनव्याख्यातं २५ अस्यवामस्य
पलितस्यहोतुस्तस्यभ्रातामध्यमोअस्त्यश्नः॥ तृतीयोभ्राताघृतपृष्ठोअस्यात्रापश्यंवि
श्पतिंसप्तपुत्रं॥ अस्यवामस्यवननीयस्यपलितस्यपालयितुर्होतुर्ह्वातव्यस्यतस्यभ्राता
मध्यमोस्त्यशनोभ्रातालाभरतेर्हरतिकर्मणोहरतेभागंभर्तव्योभवती।तिवातृतीयोभ्राता
घृतपृष्ठोस्यायम[illegible]ग्निस्तत्रापश्यंसर्वस्यपालारंवापालयितारंवाविश्पतिंसप्तपुत्रंस

नि॰पू॰ २७

न्नमपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा सप्त सप्ता संख्या सप्तादित्यरश्मय इति वदंति २६ सप्त युंजंति र अ॰४
थमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा॥ त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः॥
सप्त युंजंति रथमेकचक्रमेकचारिणं चक्रं चक्रतेर्वा चरतेर्वा क्रामतेर्वैकोऽश्वो वहति सप्तनामा
दित्यः सप्तास्मै रश्मयो रसानभिसंनामयंति सप्तैनमृषयः स्तुवंतीति वेदमपीतरन्नामैत
स्मादेवाभिसंनामात्संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्धर्चस्त्रिनाभि चक्रं त्र्यृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा
हेमंत इति संवत्सरः संवसंतेऽस्मिन्भूतानि ग्रीष्मो ग्रस्यंतेऽस्मिन्रसा वर्षा वर्षत्यासु पर्जन्यो
हेमंतो हिमवान् हिमं पुनर्हंतेर्वा हिनोतेर्वाजरमजरणधर्माणमनर्वमप्रत्यृतमन्यास्मिन्य
त्रेमानि सर्वाणि भूतान्यभिसंतिष्ठंते तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति॥ पंचारे चक्रे परिवर्त
मान इति पंचर्तुतया पंचर्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणं हेमंतशिशिरयोः समासेन षळर
आहुरर्पितमिति षळृतुतया राः प्रत्यृता नाभौ षट् पुनः सहतेः॥ द्वादशारं नहि तज्जराय॥
द्वादशप्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मानात्प्रधिः प्रहितो भवति॥ तास्मिन्त्साकं त्रिंश
ता न शंकवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः॥ षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इ राम: २७
ति च ब्राह्मणं समासेन॥ सप्त शतानि विंशतिश्च तस्थुः॥ सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संव

हानी २

त्सरस्याहोरात्रा इति वा आलपां विभागेन विभागेन २७ एकार्थं कोनु वयः स्तुपर्णा यदि
द्रुजुष्टोदमूनाः संमातपंती विरेपा मरुत्वान्त्सितउस कुमि वलतस्तूर्यस्यंद्रेपा सम्मी मर्तासः
कायमानः कनीनकेवा पोअदर्शि स्कविते विद्याम देवान् आघद्योमेदितिरदितिरुलस्मा
त्राहास्यवामस्य सप्तयुंजंति सप्तविंशतिः २७ इति नैरुक्ते पूर्वषट्के चतुर्थोध्यायः ४
छ १७ हरिःॐ३म् सस्निमविंदच्चरणे नदीनां॥ संस्नातमेघं॥ वाहिष्ठोवां हवानांस्तो
मोदूतोहुवन्नरा॥ वोढृतमोह्वानानांस्तोमो दूतोहुवन्नरौ नराम्मनुष्यान्संतिकर्मस्तु
दूतोजवतेर्वाद्रवतेर्वावारयतेर्वा॥ दूतोदेवानामसिमर्त्यानामित्यपि निगमोभवतिवा
वशानोवष्टेर्वा वाश्यतेर्वा॥ सप्तस्वसृररुषीर्वावशान इत्यपि निगमोभवति वार्यंवृणो
तेरथापि वरतमं॥ तद्वार्यंवृणीमहेवरिष्ठंगोपयत्यं॥ तद्वार्यंवृणीमहेवर्षिष्ठंगोपायित
व्यंगोपायितारोयूयंस्थयुष्माभ्यमितिवांधइत्यन्ननामाध्यानीयंभवति॥ आमत्रेभिः
सिंचतामद्यमंधः॥ आसिंचतामत्रैर्मदनीयमंधोमत्रंपात्रमा आस्मिन्नदंसमा
पुनरानिर्मितंभवतिपात्रंपानात्तमोप्यंधउच्यतेनास्मिन्ध्यानंभवतिनदर्शनमंधंत
मइत्यभिभाषंतेयमपीतरोंधएतस्मादेव॥ पश्यदक्षण्वान्नविचेतदंधइत्यपिनि

नि०पू०
२८

गमोभवति १ असश्चंतीभूरिधारेपयस्वती॥असज्यमानेइतिवाव्युदस्यंत्याविति अ०५
वाबहुधारेउदकवत्यौवनुष्यतिर्हंतिकर्मानवगतसंस्कारोभवति॥वनुयामवनुः
ष्यतइत्यपिनिगमोभवति॥दीर्घप्रयज्युमतियोवनुष्यतिवयंजयेमपृतनासुदूढ्यः॥
दीर्घप्रततयज्ञमभिजिघांसतियोवयं तंजयेमपृतनासुदूढ्यं दुर्धियंपापधियं
पापःपालापेयानांपापत्यमानोवाऽवपततीतिवापापत्यतेर्वास्यात्तरूष्यतिरप्येवं
कर्मा॥इंद्रेणायुजातरूषेमवृत्रमित्यपिनिगमोभवति भंदनाभंदतेःस्तुतिकर्मणः॥पु
रूणियोभंदतेधामभिःकविरित्यपिनिगमोभवति सभंदनाउदियर्त्तिप्रजावतीरि
तिच॥अन्येनमदाहनोयाहितूयं॥अन्येनमदहनोगच्छक्षिप्रमाहंसीवभाषमाणेस
सभ्यभाषणादाहनाइवभवेयेतस्मादाहनस्याद्दर्विर्नदोभवति नदतेःस्तुति
कर्मणः॥नदस्यमारुधतःकामआगन्॥नदनस्यमारुधतःकामआगमत्सं
रुद्धप्रजननस्यब्रह्मचारिणइत्यृषिपुत्र्याविलपितंवेदयंते २ नयस्य राम:
द्यावापृथिवीनधन्वनांतरिक्षंनाद्रयःसोमोअक्षाः॥अश्नोतेरित्येके॥अ २८

नृपेगोमान्गोभिरक्षाःसोमोदुग्धाभिरक्षाः॥लोपाशःसिंहंप्रत्यंचमत्साः॥क्षिप्यति
निगमःपूर्वःक्षरतिनिगमउत्तरइत्येकेनृपेगोमान्गोभिर्यदाक्षियत्यथसोमोदुग्धा
भ्यःक्षरतिसर्वेक्षियतिनिगमाइतिशाकपूणिःश्वात्रमितिक्षिप्रनामाशुअतनंभवति॥
सपत्रीत्वरंस्थाजगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः॥सपतत्रिचेत्वरंस्थावरंजंगमं
चयत्ताक्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदाऊतिरवनात्॥आत्वारथंयथोतयइत्यपिनिगमो
भवति॥हासमानेइत्यूपरिष्टाद्व्याख्यास्यामोवम्रकःपड्भिरुपसर्पदिंद्रं॥पानैरितिवा॥
स्पाशनैरितिवास्पर्शनैरितिवा॥ससंनपक्कमविदच्छुचंतं॥स्वपनमेतन्माध्यमिकंज्यो
तिरनित्यदर्शनंतदिवाविदज्जाज्वल्यमानं॥द्विताचव्ससत्तास्वधयाचशंभुः॥द्वैधंसत्ता
मध्यमेचस्थानउत्तमेचशंभुःसुखभूः॥मृगंनव्रामृगयंते॥मृगमिवव्रात्याःप्रैषाः ३
वराहोमेघोभवतिवराहारः॥विध्यद्वराहंतिरोअद्रिमस्तेत्यपिनिगमोभवत्ययमपीत
रोवराहएतस्मादेववरमाहारमाहार्षीरितिचब्राह्मणंवृहतिमूलानिवरंवरंमूलंवृहती
तिवा॥वराहमिंद्रएमुषमित्यपिनिगमोभवत्यंगिरसोपिवराहाउच्यंते॥ब्रह्मणस्पति
र्वृषभिर्वराहैः॥अथाप्येतेमाध्यमकादेवगणावराहवउच्यंते॥पश्यन्हिरण्यचक्रान

नि०पू० योदंष्ट्रानुविधावतोवराहून्॥स्वसराण्यहानिभवंतिस्वयंसारीण्यपिवास्वरादित्योभव अ० ५
२६ तिसएनानिसारयति॥उस्राइवस्वसराणीत्यपिनिगमोभवतिशर्याअंगुलयोभवंतिश
र्याइषवःशरमय्यःशरःशृणातेः॥शर्याभिर्नभरमाणोगभस्त्योरित्यपिनिगमोभवत्यर्को
देवोभवतियदेनमर्चंत्यर्कोमंत्रोभवतियदनेनार्चंत्यर्कमन्नंभवत्यर्चतिभूतान्यर्कोवृक्षोभव
तिसंवृतःकटुकिम्ना ४ गायंतित्वागायत्रिणोर्चंत्यर्कमर्किणः॥ब्रह्माणस्त्वाशतक्र
तउद्वंशमिवयेमिरे॥गायंतित्वागायत्रिणःप्रार्चंतितेर्कमर्किणोब्राह्मणास्त्वाशतक्रतउद्ये
मिरेवंशमिववंशोवनशयोभवतिवननाच्छ्रूयतइतिवापवीरथनेमिर्भवतियद्विपुना
तिभूमिं॥उतपव्यारथानामद्रिंभिंदंत्योजसा॥तंमरुतःक्षुरपविनाव्ययुरित्यपिनिगमोभ
वतिवक्षोव्याख्यातंधन्वांतरिक्षंधन्वंत्यस्मादापस्तिरोधन्वातिरोचतइत्यपिनिगमोभ
वतिसिनमन्नंभवतिसिनातिभूतानि॥येनस्मासिनंभरथःसखिभ्यइत्यपिनिगमो
भवतीत्थामुथेत्येतेनव्याख्यातंसचासहेत्यर्थः॥वसुभिःसचाभुवः॥वसुभिःसहभुवो राम:
चिदितिनिपातोनुदात्तः पुरस्तादेवव्याख्यातोथापिपशुनामेहभवत्युदात्तश्चिदसि २६
मनासिचितास्त्वयिभोगाश्चेतयसइतिवा॥आइत्याकारउपसर्गःपुरस्तादेवव्या

ख्यातोथाप्यष्टार्थे दृश्यते॥ अभ्र आँ अपः॥ अभ्र आ अपः॥ अपोभ्रेधीति द्युम्नं
द्योततेर्यशो वान्नं वा॥ अस्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि॥ अस्मासु द्युम्नं च रत्नं च धेहि ५
पवित्रं पुनातेर्मंत्रः पवित्रमुच्यते॥ येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति
रश्मयः पवित्रमुच्यंते॥ गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुत इत्यपि निगमो भवत्यापः पवित्रमु
च्यंते॥ शतपवित्राः स्वधया मदंतीर्बहूदकाः॥ अग्निः पवित्रमुच्यते वायुः पवित्रमुच्यते
सोमः पवित्रमुच्यते सूर्यः पवित्रमुच्यत इंद्रः पवित्रमुच्यते॥ अग्निः पवित्रं स मा पुनातु
वायुः सोमः सूर्य इंद्रः॥ पवित्रं ते मा पुनंत्वित्यपि निगमो भवति तोदस्तुदतेः ६ पुरू
त्वा दाश्वान्वोचेरिरग्ने तव स्विदा॥ तोदस्येव शरण आ महस्य॥ बहु दाश्वांस्त्वामेवाभि
ह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेरीश्वरोप्यरिरेतस्मादेव यदग्निदब्स्वा अग्नावाकूतयो ह्ययं तइसे
तद्दृष्ट्वैवमवक्ष्यत्॥ तोदस्येव शरण आ महस्य॥ तुदस्येव शरणेधि महतः स्वंचाः स्वं
चनः॥ आजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वंचा इत्यपि निगमो भवति शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णो
र्द्वे नामनी भवतः कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः ७ किमित्ते विष्णो परिच

नि० पू०
३०

स्यंभू स्वयद्दवक्षोत्रिशिपिविष्टो अस्मि॥ मावर्पो अस्मदपगूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभू अ० ५
थ॥ किंते विष्णोप्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेपइवनिर्वेष्टितोस्मीत्यप्र
तिपन्नरश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्॥ किंते विष्णोप्रख्यातमेतद्भवति प्रख्या
पनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोत्र रश्मय उच्यंते तैरा
विष्टो भवति॥ मावर्पो अस्मदपगूह एतत्॥ वर्पइति रूपनाम वृणोतीति सतो यदन्य
रूपः समिथे संग्रामे भवसि संयतरश्मिस्तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय ८ प्रतत्ते अ
द्य शिपिविष्टनामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान्॥ तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान्क्षयंत
मस्य रजसः पराके॥ तत्तेद्य शिपिविष्टनामार्यः प्रशंसाम्यर्यो हमस्मीश्वरः स्तोमानामर्य मुदितो भव
स्त्वमसीति वा तं त्वा स्तौमि तवसमतव्यांस्तवस इति महतो नामधेयं निवसंतमस्य र ति ४५
जसः पराके पराक्रांते॥ आघृणि रागतहृणिः॥ आघृणे संसचावहै॥ आगतहृणे सं
सेवावहै पृथुज्रयाः पृथुजवः॥ पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः॥ प्रामापयदायुर्दस्योः॥
॥ ९ अग्निंनरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयंत प्रशस्तं॥ दूरेदृशं गृहप राम:
तिमथर्युं॥ दीधितयोंगुलयो भवं[illegible]ति[illegible]धीयंते कर्मस्वरणी प्रत्यृत ए ३०

नेअग्निःसमरणाज्जायतइतिवाहस्तच्युतीहस्तप्रच्युत्याजनयंतप्रशस्तंदूरेदर्श
नंगृहपतिमथर्वंतं १० एकयाप्रतिधापिबत्साकंसरांसित्रिंशतं॥इंद्रःसोमस्य
काणुका॥एकेनप्रतिधानेनापिबत्साकंसहेस्पर्धइंद्रःसोमस्यकाणुकाकालकानीति
वाक्रांतकानीतिवाकृतकानीतिवेंद्रःसोमस्यकांतइतिवाकणेघातइतिवाकणेहतः
कांतिहतस्तत्रैतद्याज्ञिकावेदयंतेत्रिंशदुक्थपात्राणिमाध्यंदिनेसवनएकदेवतानि
तान्येतस्मिन्कालएकेनप्रतिधानेनपिबंतितान्यत्रसरांस्युच्यंतेत्रिंशदपरपक्षस्या
होरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येतिनैरुक्तास्तद्याएताश्चांद्रमस्यआगामिन्यआपोभवंति
रश्मयस्ताअपरपक्षेपिबंतितथापिनिगमोभवतियमक्षितमक्षितयःपिबंतीतितं
पूर्वपक्षआप्याययंतितथापिनिगमोभवतियथादेवाअंशुमाप्याययंतीत्यध्रि
गुर्मंत्रोभवतिलिंगव्याधिकुलत्वादपिवाप्रशासनमेवाभिप्रेतंस्यात्तच्छब्दवत्वादध्रि
गोशमीध्वंसुशमिशमीध्वंशमीध्वमाध्रिगवित्यग्निरप्याध्रिगुरुच्यते॥तुभ्यंश्चो
तंत्यध्रिगोशचीवोधृतगमनकर्मवान्निंद्रोप्याध्रिगुरुच्यते॥आध्रिगवओह

नि०पू० मिंद्रायेत्यपिनिगमोभवत्यांगूषस्तोमआघोषः॥ एनांगूषेणावयमिंद्रवंतः॥ अने अ०५
३१ नस्तोमेनवयमिंद्रवंतः ११ आपांतमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवांछरुमांॅऋ
जीषी॥ सोमोविश्वान्यतसावनानिनार्वागिंद्रंप्रतिमानानिदेभुः॥ आपातितमन्यु
स्तृप्रप्रहारीक्षिप्रप्रहारीसृप्रप्रहारी सोमोवेंद्रोवाधुनिर्धूनोतेः शिमीतिकर्मनाम
शमयतेर्वाशक्नोतेर्वाऋजीषी सोमोयत्सोमस्यपूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीषमपा
र्जितंभवतितेनऋजीषीसोमोथाप्येंद्रोनिगमोभवत्यृजीषीवज्रीति हर्योरस्यसभागो
धानाश्चेतिधानाभ्राष्ट्रेहिताभवंति फलेहिताभवंतीतिवाबभ्धांतेहरीधानाउपऋ
जीषंजिघ्रतामित्यपिनिगमोभवत्यादिनाभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्तेबभस्ति
रत्तिकर्मासोमः सर्वाण्यतसानिवनानिनार्वागिंद्रंप्रतिमानानिदभ्नुवंतियैरेनंप्र
तिमिमतेनैनंतानिदभ्नुवंत्यर्वागेवैनमप्राप्यविनश्यंतीतींद्रप्रधानेत्येकेनैघंटु
कंसोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरंश्मश्रुश्मश्रुअश्नुतइतिवाश्माश्नुतइतिवा॥ अवश्मश्रु
रुधद्वाः॥ अवारुधत्कुत्रतावारिति १२ उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्नुत ऊरुभ्यामश्नुतउ रामः
रुर्वावशोस्या अप्सरा अप्सारि प्यपिवाप्स इतिरूपनामाप्सा तेरप्सानीयं ३१

भवत्यादर्शनीयंव्यापनीयंवास्पष्टंदर्शनायेतिशाकपूणिर्यदप्सइत्यभक्षस्याप्सोनामेतिव्यापिन
स्तद्वाभवतिरूपवतीतदनयात्तमितिवातदस्यैदत्तमितिवातस्यादर्शनान्मित्रावरुणयोरेतश्च
स्कंदतदभिवादिन्येषर्ग्भवति १३ उतासिमैत्रावरुणोवसिष्ठोर्वश्याब्रह्मन्मनसोधिजा
तः॥द्रप्संस्कन्नंब्रह्मणादैव्येनविश्वेदेवाःपुष्करेत्वाददंत॥अप्यासिमैत्रावरुणोवसिष्ठोर्वश्या
ब्रह्मन्मनसोधिजातोद्रप्संस्कन्नंब्रह्मणादैव्येनद्रप्सःसंभृतप्सानीयोभवतिसर्वेदेवाःपुष्क
रेत्वाधारयंतपुष्करमंतरिक्षंपोषतिभूतान्युदकंपुष्करंपूजाकरंपूजयितव्यंवेदमपीतर
त्पुष्करमेतस्मादेवपुष्करंवपुष्करंवापुष्पंपुष्यतेर्वयुनंवेतेःकांतिर्वाप्रज्ञावा १४ सइत्त
मोवयुनंततन्वत्सूर्येणवयुनवच्चकार॥सतमोप्रज्ञानंतदन्वत्सतंसूर्येणप्रज्ञानवच्चकार
वाजपस्त्यंवाजपतनं॥सनेमवाजपस्त्यमित्यपिनिगमोभवतिवाजगंध्यंगध्यत्युत्तरपदं॥
अश्यामवाजगंध्यमित्यपिनिगमोभवतिगध्यंगृह्णातेः॥ऊर्ध्वावाजंनगध्यंयुयूषन्नि
त्यपिनिगमोभवतिगध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा॥आगधितापरिगधितेत्यपिनिगमोभ
वतिकौरयाणःकृतयानः॥पाकस्थामाकौरयाणइत्यपिनिगमोभवतितौरयाणस्तू
र्णयानः॥सतौरयाणउपयाहियज्ञं॥मरुद्भिरिंद्रसखिभिःसजोषाइत्यपिनिगमोभव

नि०५० सह्रयाणो ह्रीतयानः॥ अनुष्टुया कृणुह्यह्रयाणे इत्यपि निगमो भवति हरयाणो हरमाण अ०५
३२ यानः॥ रजतं हरयाणे इत्यपि निगमो भवति॥ य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः॥ प्रत्यृतस्तो
मान् श्रंदी श्रंदतेर्मृदूभावकर्मणः १५ नियद्वपाक्षिश्विसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्व्रंदिनो
रोरुवद्वना॥ निवपाक्षियक्ष्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितू रोरू
यमाणो वनानीति वा वधेनेति वा॥ अव्रदं तवीळिते इत्यपि निगमो भवति वीळयतिश्च व्रीड
यतिश्च संस्तंभकर्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते निष्षपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतपसाः पसः स
पतेः स्पृशतिकर्मणः॥ मा नो मघेव निष्षपी परादाः॥ स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं त
था परादास्तूर्णाशमुदकं भवति तूर्णमश्नुते॥ तूर्णाशं न गिरेरधीत्यपि निगमो भवति क्षुंपम
हिछत्रकं भवति यत्क्षुभ्यते १६ कदा मर्तमराधसं पदा क्षुंपमिव स्फुरत्॥ कदा नः शुश्रव
द्गिर इंद्रो अंग॥ कदा मर्त्तमनाराधयंतं पादेन क्षुंपमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्यति च गि
र इंद्रो अंगांगेति क्षिप्रनाम अंचितमेवांकितं भवति निचुंपुणः सोमो निचांतपृणो निचम
नेन प्रीणाति १७ पत्नीवंतः सुता इम उशंतो यंति वीतये॥ अपां जग्मिर्निचुंपुणः॥ पत्नी
वंतः सुता इमेद्भिः सोमाः कामयमाना यंति वीतये पानाय अपां गंता निचुंपुणः समुद्रोपि नि रामः ३२

चुंपुणउच्यतेनिचमनेनपूर्यतेवभ्रथोपिनिचुंपुणउच्यतेनीचैरस्मिन्क्वणंतिनीचैर्दध अ०५
तीतिवा॥अवभृथनिचुंपुणेत्यपिनिगमोभवतिनिचुंपुणनिचुंकुणोतिचपादिर्गतुर्भवति
यत्पद्यते १८ स्कुरुरसत्स्कहिरण्यःस्वश्वोबृहदस्मैवयइंद्रोदधाति॥यस्त्वायंतंवसुनाप्रा
तरित्वोमुक्षीजयेवपदिमुत्सिनाति॥स्कुरुर्भवतिस्कहिरण्यःस्वश्वोमहत्त्वास्मैवयइंद्रोदधा
तियस्त्वायंतमन्नेनप्रातरागामिन्नतिथे॥मुक्षीजयेवपदिमुत्सिनाति॥कुमारोमुक्षीजामो
चनात्रसयनात्रचततनात्रचपादुःपद्यते॥आविःस्वःकृणुतेगूहतेबुसंसपादुरस्यनिर्णिजोन
मुच्यते॥आविःकुरुतेभासमादित्योगूहतेबुसंबुसमित्युदकनामब्रवीतेःशब्दकर्मणोभ्रं
सतेर्वायद्भर्षम्पालयत्युदकंरश्मिभिस्तत्संसत्पादत्ते १९ वृकश्चंद्रमाभवतिविवृतज्योति
ष्कोवाविकृतज्योतिष्कोवाविक्रांतज्योतिष्कोवा २० अरुणोमासकृद्वृकःपथायंतंदद
र्शहि॥उज्जि हीतेनिचाय्यातष्टेवपृष्ठ्यामयीवित्तंमेअस्यरोदसी॥अरुणआरोच नोमा
सकृन्मासानांचार्धमासानां चकर्ताभवतिचंद्रमावृकःपथायंतंददर्शनक्ष
त्रगणमभिजिहीतेनिचाय्ययेनयेनयोक्ष्यमाणोभवतिचंद्रमास्तक्ष्णुवन्निवपृष्ठरोगी
जानीतंमेस्य द्यावापृथिव्याविल्यादित्योपिवृकउच्यतेयदावृंक्ते॥अजोह्वदाश्विनावर्ति

नि०पू० कावामास्तोयत्सीममुंचतंवृकस्य॥ आघ्न्यदुग्राअश्विनावादित्येनाभिग्रस्तातामश्विनौप्र अ०५
२२ मुमुचतुरित्याख्यानंश्वापिवृकउच्यतेविकर्तनात्॥ वृकश्चिदस्यवारणउरामथिः॥ उरणम
थिः॥ उरणऊर्णावान्भवत्यूर्णापुनर्वृणोतेरूर्णोतेर्वा वृद्धवाश्यपिवृकउच्यते॥ शतंमेषान्वृ
क्येचक्षदानमृज्राश्वंतंपितांधंचकारेत्यपिनिगमोभवति जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं
जोषयितव्यंभवति २१ यइंद्राग्नीसुतेषुवांस्तवत्तेष्वृतावृधा॥ जोषवाकंवदतःपज्रहोषि
णा नदेवाभसथश्चन॥ यइंद्राग्नीसुतेषुवांसोमेषुस्तौतितस्याश्नीथोऽथयोयंजोषवाकंवद
तिविजंजपः प्रार्जितहोषिणौनदेवौतस्याश्नीथः कृत्तिःकृंततेर्यशोवान्नंवा॥ महीवकृत्तिःश
रणातइंद्र॥ सुमहत्तइंद्रशरणमंतरिक्षेकृत्तिरिवेतीयमपीतराकृत्तिरेतस्मादेवसूत्रमय्यु
पमार्थेवा॥ कृत्तिंवसानआचरपिनाकंबिभ्रदागहीत्यपिनिगमोभवति श्वघ्नीकितवोभ
वतिस्वंहंतिस्वंपुनराश्रितंभवति॥ कृतंनश्वघ्नीविचिनोतिदेवने॥ कृतमिवश्वघ्नीविचिनो
तिदेवने कितवःकिंतवास्तीतिशब्दानुकृतिः कृतवान्वाशीर्नामकः समभिलिपस्यहार्थऽयं
सर्वनामानुदात्तं २२ मानःसमस्यदूढ्यः१परिद्वेषसोअंहतिः॥ ऊर्मिर्ननावमावधीत॥ रामः
मानःसर्वस्यदुर्धियःपापधियःसर्वतोद्वेषसोंहतिरूर्मिरिवनावमावधीदूर्मिरूर्णोते २२
र्नौःप्रणोत्तव्याभवतिनमतेर्वातत्कथमनुदात्तप्रकृतिनामस्याद्दृष्टव्ययंतुभवत्य

तोसमास्मिन्नाशिशीहिनोवसोइतिसस्मिन्नांशिशीतिर्दानकर्मा॥उरुष्याणोअघाय
तः समस्मादितिपंचम्यां मुरुष्यतीरक्षाकर्माथापिप्रथमाबहुवचनेनभंतामन्युकेस
मे २३ हविषांजारोअपोपिपर्त्तिपपुरिर्नरा॥पिताकुटस्यचर्षणिः॥हविषापांजरयि
तापिपर्त्तिपपुरिरितिपृणातिनिगमोवाप्रीणातिनिगमोवापिताकृतस्यकर्मणश्चायि
तादित्यः शंबइतिवज्रनामशमयतेर्वाशातयतेर्वा॥उग्रोयःशंबःपुरुहूततेनेस्यापिनि
गमोभवति केपयःकपूयाभवंतिकपूयमितिपुनातिकर्मकुत्सितंदुष्पूयंभवति २४
पृथक्प्रायन्प्रथमादेवहूतयोकृण्वतश्रवस्यानिदुष्टरा॥नयेशेकुर्यज्ञियांनावमारुहमी
र्मेवतेन्यविशंतकेपयः॥पृथक्प्रायन्पृथक्प्रपतेः प्रथमादेवहूतयोयेदेवानाह्वयंतोकु
र्वतश्रवणीयानियशांसिदुरनुकराण्यन्यैर्येशक्नुवन्यज्ञियांनावमारोढुमीर्मेवते
न्यविशंतेहैवतेन्यविशंतऋणेहैवतेन्यविशंतास्मिन्नेवलोकइतिवेर्मइतिबाहुनाम
समीरिततरोभवति॥एताविश्वासवनानितूर्णमाकृणोषेत्वयंत्सनोसहसोयानिदधिषे॥
एतानिसर्वाणिस्थानानितूर्णमुपाकुरुषेत्वयंबलस्यपुत्रयानिधत्स्वांसत्रमेहस
स्त्राणांधनुर्वाक्रवचंवाकवचंकुआंचितंभवतिकांचितंभवतिकायेंचितंभवतीतिवा॥

५र मथयेनाशक्नुवन्यज्ञियांनावमारोढु५

गमोभवति २७ प्रवावृजेसुप्रया बर्हिरेषामाविश्पतीवबीरिटइयाते॥ विशाम
क्तोरुषसः पूर्वहूतौवायुःपूषास्वस्तयेनियुत्वान्॥ प्रवृज्यतेसुप्रायपणं बर्हिरेषामे
याते सर्वस्यपातारोवापालयितारोवा बीरिटमंतरिक्षंभियोवाभासोवाततो
रपिवोपमार्थेस्यात्सर्वपतीइवराजानौबीरिटे गणेमनुष्याणां रात्र्याविवासे
पूर्वस्यामभिहूतौ वायुश्चनियुत्वान्पूषाच स्वस्त्यय नायनियुत्वान्नियुतोस्या
श्वानियुतोनियमनाद्वानियोजनाद्वाछाभेरामुमितिशाकपूणिः परीसीमि
तिव्याख्यातोएनमेनामस्याअस्येत्येतेनव्याख्यातं स्यापिरंकुशोभवति सर
णादंकुशोंचतेराकुंचितोभवतीतिवानेदीयइत्सृण्यःपक्वमेयादित्यपिनि
गमोभव त्यंतिकूलमसंकुशादायात्पक्वमोषधमागछत्विस्यागछतिति॥
२८ साप्तिमसश्चंतीनयस्यवराहोगायंतिस्वापावित्रंपुरुत्वाकिमिंभ्रतचे
ग्निंनरएकयापोतमन्युरुर्वश्यंष्पराउताससिंसइन्नियत्कृदामसंपत्नीवंतःसुगुर
सध्वक्श्चंइमाअरुणोमाय इंद्राग्नीमानःसमस्यहविषाजारःपृथक्श्चायन्स्त्री

नि० ५०
३५

पीतस्कंदेवः प्रवावृजे अष्टाविंशतिः २८ इति नैरुक्ते पूर्वषट्के पंचमोध्यायः ५ छ अ० ६
१२५ हरिः ॐ त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि॥ त्वं
वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः॥ त्वमग्ने द्युभिरहोभिस्त्वमा
शुशुक्षणिराशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणिरुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा
क्षणोतीति वा सनोतीति वा शुक्रशोचतेः पंचम्यर्थे वा प्रथमा तथा हि वाक्यसंयोग
आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज उत्तर आशुशोचयिषुरिति शुचिः शोच
तेर्ज्वलतिकर्मणोयमपीतरः शुचिरेतस्मादेव निःषिक्तमस्मात्पापकमिति नैरुक्ताः॥
इंद्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत्॥ आशा दिशो भवंत्यासदनादाशा उप
दिशो भवंत्यभ्यशनात् काशिर्मुष्टिः प्रकाशनान्मुष्टिर्मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहना
द्वा॥ इमे चिदिंद्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते॥ इमे चिदिंद्र रोदसी
रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनाद्रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः कूलं रुजतेर्विपरी
ताल्लोष्टो विपर्ययेणापारे दूरपारे यत्संगृभ्णासि मघवन्काशिस्ते महान्॥ अ राम:
हस्तमिंद्र संपिणक् कुणारुं॥ अहस्तमिंद्र कृत्वा संपिंढि परिक्वणनं मेघं १ ३५

अलातृणो वल इंद्र व्रजो गोः पुरा हंतोर्भयमानो व्यार॥ सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः
प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमंतीः॥ अलातृणोऽलमातर्दनो मेघो वलो वृणोतेर्व्रजो व्रजत्यंत
रिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार॥ सुगान्पथो अकृणो=
न्निरजे गाः॥ सुगमनान्पथोऽकरोन्निर्गमनाय गवां॥ प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमंतीः॥ आ
पो वा वहनाद्वा वाचो वा वदनाद्बहुभिराहूतमुदकं भवति धमतिर्गतिकर्मा २ उद्वृह रक्षः
सहमूलमिंद्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि॥ आकीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हे
तिमस्य॥ उद्धर रक्षः सहमूलमिंद्र मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा वृश्च मध्यं प्रतिशृणीह्य
ग्रमग्रमागतं भवत्याकियतो देशात्सललूकं संलुब्धं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सररूकं
वा स्यात्सर्तेरभ्यस्तात्तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हंतेः॥ त्यं चिदित्था कत्पयं शयानं॥ सुखपयसं सु
खमस्य पयः॥ विस्रुह आपो भवंति विस्रवणात्॥ वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुहः इत्यपि नि
गमो भवति वीरुध ओषधयो भवंति विरोहणात्॥ वीरुधः पारयिष्णवः इत्यपि निगमो भ
वति नक्षद्दाभमश्नुवानदाभ मभ्यशनेन दभ्नोतीति॥ नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामित्यपि नि
गमो भवत्यस्कृधोयुरकृध्वायुः कृध्विति ह्रस्वनाम निकृत्तं भवति॥ यो अस्कृधोयुरजरः

नि० ५० स्वर्वानित्यपिनिगमोभवतिनिश्रंभ्यानिश्रथ्यहारिणः ३ आजासःपूषणंरथेनिश्रंभास्ते अ० ६
३६ जनश्रियं॥देवंवहंतुबिभ्रतः॥आवहंत्वजाःपूषणंरथेनिश्रथ्याहारिणस्तेजनश्रियंजात
श्रियंबृहदुक्थोमहदुक्थोवक्तव्यमस्माउक्थमितिबृहदुक्थोवा॥बृहदुक्थंहवामहइत्य
पिनिगमोभवत्यूदूदरःसोमोमदूदरोमदुरुदरेधितिवा॥ऋदूदरेणसरव्यासचेयेत्यपिनि
गमोभवत्यृदूपेइत्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामःपुलुकामःपुरुकामः॥पुलुकामोहिमर्त्यइत्यपि
निगमोभवत्यसिन्वतीअसंखादंत्यौ॥असिन्वतीबप्सतीभूर्यत्तइत्यपिनिगमोभवतिक
पनाःकंपनाःक्रिमयोभवंति॥मोषथावृक्षंकपनेववेधसइत्यपिनिगमोभवतिभाऋजीकः
प्रसिद्धभाः॥धूमकेतुःसमिधाभाऋजीकइत्यपिनिगमोभवतिरुजानानद्योभवंतिरुजं
तिकूलानि॥संरुजानाःपिपिषइंद्रशत्रुरित्यपिनिगमोभवतिजूर्णिर्जवतेर्वाद्रवतेर्वादूनो
तेर्वा॥क्षिप्ताजूर्णिर्नवक्षतीत्यपिनिगमोभवति॥परिध्वंसमोमनोवांवयोगात्॥पर्यगो
द्वांघ्रंसमहरवनोयान्नं ४ उपलप्रक्षिण्युपलेषुप्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणीवैद्रऋषी
न्यपत्तदुर्भिक्षेकेनजीवतीतितेषामेकःप्रत्युवाचशकटःशाकिनीगावोजालमस्यंदनंव रामः
नमुदधिःपर्वतोराजादुर्भिक्षेनवद्भृत्यइतिसानिगदव्याख्याता ५ कारूरहंततोभि ३६

नी षगुपलप्रक्षिणैनना॥ नानाधियोवसूयवोनुगाइवतस्थिमेंद्रायेंदोपरिस्त्रव॥ कारुरहमस्मि
कन्नीस्तोमानांततोभिषक्कुलइतिसंताननामपितुर्वापुत्रस्यवोपलप्रक्षिणीसक्तुकारिकान
नानमतेर्मातावादुहितावानानाधियोनानाकर्माणोवसूयवोवसुकामाअन्वास्थितास्मोगावइ
वलोकमिंद्रायेंदोपरिस्त्रवेत्यध्येषणा॥ आसीनऊर्ध्वामुपसिक्षिपाणास्फ्रपस्ते प्रकलविद्वपि
ग्भवतिकलाश्चवेदप्रकलाश्च॥ दुर्मित्रासःप्रकलविन्मिमानाइत्यपिनिगमोभवत्यभ्यर्धय
ज्वाभ्यर्धयन्यजति॥ सिषक्तिपूषाअभ्यर्धयज्वेत्यपिनिगमोभवतीक्षईशिषे॥ ईक्षेहिवः
स्वउभयस्यराजन्नित्यपिनिगमोभवतिक्षोणस्यक्षयणस्य॥ महःक्षोणस्याश्विनाकण्वाये
त्यपिनिगमोभवति॥ ६ अस्मेतेबंधुः॥ वयमित्यर्थः॥ अस्मेयातंनासत्यासजोषाः॥ अस्मा
नित्यर्थः॥ अस्मेसमानेभिर्वृषभपौंस्येभिः॥ अस्माभिरित्यर्थः॥ अस्मेप्रयंधिमघवन्नृजी
षिन्॥ अस्मभ्यमित्यर्थः॥ अस्मेआराच्चिद्द्वेषःसनुतर्युयोतु॥ अस्मादित्यर्थः॥ ऊर्वइवपप्र
थेकामोअस्मे॥ अस्माकमित्यर्थः॥ अस्मेधत्तवसवोवसूनि॥ अस्मास्वित्यर्थः॥ पाथोंतरि
क्षंपथाव्याख्यातं॥ श्येनोनदीयन्नन्वेतिपाथइत्यपिनिगमोभवत्युदकमपिपाथउच्य
तेपानात्॥ आचष्टआसांपाथोनदीनामित्यपिनिगमोभवत्यन्नमपिपाथउच्यतेपानाद्

वा॥देवानांपाथउवेपेक्षिविद्वानित्यपिनिगमोभवतिसवीमनिप्रसवे॥देवस्यवयंसवितुःस अ॰६
वीमनीत्यपिनिगमोभवतिसप्रथाःसर्वतःपृथुः॥त्वमग्नेसप्रथाअसीत्यपिनिगमोभवतिवि
दथानिवेदनानि॥विदथानिप्रचोदयन्नित्यपिनिगमोभवति ७ श्रायंतइवसूर्यंविश्वे
दिंद्रस्यभक्षत॥वसूनिजातेजनमानओजसाप्रतिभागंनदीधिम॥समाश्रिताःसूर्यमुप
तिष्ठंतेपिवोपमार्थेस्यात्सूर्यमिवेंद्रमुपतिष्ठंतइतिसर्वाणींद्रस्यधनानिविभक्ष्यमाणाःस
यथाधनानिविभजतिजातेचजनिष्यमाणेचतंवयंभागमनुध्यायामओजसाबलेनौजओज
तेर्वौब्जतेर्वाशीराश्रयणाद्वाश्रपणाद्वाथेयमितराशीराशास्तेः॥इंद्रायगावआशिरमित्य
पिनिगमोभवतिसामेसत्याशीर्देवेष्वस्तित्व॥यदातेमर्तोअनुभोगमानळादिद्ग्रसिष्ठओ
षधीरजीगः॥यदातेमर्त्तोभोगमन्वापद्यथग्रसिततमओषधीरगारीर्जिगर्त्तिर्गिरतिकर्मा
वागृणातिकर्मावागृह्णातिकर्मावा॥मूराअमूरनवयंचिकित्वोमहित्वमग्नेत्वमंगवित्से॥मू
ढावयंस्मोमूढस्त्वमसिनवयंविद्मोमहत्त्वमग्नेत्वंतुवेत्थशशमानःशंसमानः॥योवांयज्ञैः
शशमानोहदाशतीत्यपिनिगमोभवति॥देवोदेवाच्याकृपा॥देवोदेवान्प्रत्यक्तयाकृपा
कृपूकृपतेर्वाकल्पतेर्वा ८ अश्रवंहिभूरिदावत्तरावांविजामातुरुतवाघास्यालात्॥

अथासोमस्यप्रयतीयुवस्यामिंद्राग्नीस्तोमंजनयामिनव्यं॥अग्नेोषांहिबकुदात्तरौवांवि
जामातुरस्कुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेतिशश्वद्दाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेस्कुसमा
प्तइववरोभिप्रेतोजामाताजाअपस्यंतान्निर्मातोलवाघास्यालादपिच्वस्यालात्स्यालआ
सन्नः संयोगेनेतिनैदानाःस्याल्लाजानावपलीतिवालाजालाजतेःस्यंशूर्पस्यतेःशूर्पम
शनपवनंश्रणातेवाथसोमस्यप्रदानेनयुवाभ्यामिंद्राग्नीस्तोमंजनयामिनव्यं॥नवतरमे
मासइत्स्कपारिश्ष्टाध्यारव्यास्यामः॥ ९ सोमानंस्वरणंकृणुहिब्रह्मणस्पते॥कक्षीवंतंयओ
शिजः॥सोमानंसोतारंप्रकाशनवंतंकुरुब्रह्मणस्पतेकक्षीवंतमिवयओशिजःकक्षीवान्
कक्ष्यावानोशिजउशिजःपुत्रउशिग्वष्टेःकांतिकर्मणोपित्वयंमनुष्यकक्षएवाभिप्रेतःस्यो
तंसोमानंसोतारंमाप्रकाशनवंतंकुरुब्रह्मणस्पते १० इंद्रास्तोमासमघशंसमभ्यघं
घंतपुर्ययस्कुचुरुरग्निवोऽइव॥ब्रह्मद्विषेक्रव्यादेघोरचक्षसे द्वेषोधत्तमनवायंकिमी
दिने॥इंद्रासोमावघस्यशंसितारमघंहंतेनिर्क्रसितोपसर्गआहंतीतितपुस्तपतेश्चरुर्भेत्र
योभवतिचरतेर्वासमुच्चरं स्पस्मादापोब्रह्मद्विषेब्राह्मणद्वेष्ट्रेक्रव्यादेक्रव्यमदतेघोरच
क्षसेघोरख्यानायक्रव्यंविकृत्ताज्जायतइतिनैरुक्ताद्वेषोधत्तमनवायमनवयवंयदन्येन

नि॰पू॰ ३८ ख्यवेयुरहेषसइतिवा॥किमीदिनेकिमिदानीमितिचरतेकिमिदंकिमिदमितिवापिशुनाय अ॰६
चरतेपिशुनःपिंशतेर्विपिंशतीति ११ कृणुष्वपाजःप्रसितिंनपृथ्वींयाहिराजेवामवाँइभे
न॥तृष्वीमनुप्रसितिंद्रूणानोस्तासिविध्यरक्षसस्तपिष्ठैः॥कुरुष्वपाजःपाजःपालनात्प्र
सितिमिवपृथ्वींप्रसितिःप्रसयनात्तंतुर्वाजालंवायाहिराजेवामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वा
न्वेराभृतागणेनगतभयेनहास्तिनेतिवातृष्व्यानुप्रसित्याद्रूणानस्तृष्वीतिक्षिप्रनामत
रतेर्वात्वरतेर्वासितासिविध्यरक्षसस्तपिष्ठैस्तपततमैस्तप्ततमैःप्रपिष्ठतमैरितिवा॥य
स्तेगर्भममीवादुर्णामायोनिमाशये॥अमीवाभ्यमनेनव्याख्यातोदुर्णामाक्रिमिर्भवतिपा
पनामाक्रिमिःक्रव्येमेद्यतिक्रमतेर्वास्यात्सरणकर्मणःक्रामतेर्वा॥अतिक्रामंतोदुरि
तानिविश्वा॥अतिक्रममाणादुर्गाणिगमनानिसर्वाण्यप्यश्वायदेनयाविडृपवीयतेव्या
धिर्वाभयंवा॥अप्वेपरेहीत्यपिनिगमोभवत्यमातिरमामयीमतिरात्ममयी॥ऊर्ध्वायस्या
मतिर्भाअदिद्युतत्सवीमनीत्यपिनिगमोभवतिश्रुष्टीतिक्षिप्रनामाशुअष्टीति १२ ताँअ
ध्वरउशतोयक्ष्यग्नेश्रुष्टीभगंनासत्यापुरंधिं॥तानध्वरेयज्ञउशतःकामयमानान्य राम: 
जाग्नेःश्रुष्टीभगंनासत्योनाश्विनौसत्यावेवनासत्याविसौर्णवाभःसत्यस्यप्रणेता ३८
रावित्याग्रायणोनासिकाप्रभवौबभूवतुरितिवापुरंधिर्बहुधीस्तत्कःपुरंधिर्भगः

पुरस्तात्तस्यान्वादेशइत्येकमिंद्रइत्यपरंसबकुकर्मतमःपुरांच्चदारयितृतमोवरूपाइत्य
परंतंप्रशृंस्यास्तोति॥इमामूनुकवितमस्यमायामित्यपिनिगमोभवतिरुशदितिवर्ण
नामरोचतेर्ज्वलतिकर्मणः॥समिद्धस्यरुशदद्दर्शिपाजइत्यपिनिगमोभवति १३
अस्तिहिवःसजात्यंरिशादसोदेवासोअस्त्याप्यं॥अस्तिहिवःसमानजातितारेशयदा
रिणोदेवाअस्त्याप्यमाप्यमाप्नोतेःस्फदत्रःकल्याणदानः॥त्वष्टास्फदत्रोविदधातुरा
यइत्यपिनिगमोभवतिस्फविदत्रःकल्याणविद्यः॥आग्नेयाहिस्फविदत्रेभिरर्वाडित्य
पिनिगमोभवत्यानुषगितिनामानुपूर्वस्यानुषक्तंभवति॥स्तृणंतिबर्हिरानुषगित्य
पिनिगमोभवतितुर्वणिस्तूर्णवनिः॥सतुर्वणिर्महाँअरेणुपौंस्यइत्यपिनिगमो
भवतिगिर्वणादेवोभवतिगीर्भिरेनंवनयंति॥ज्रुष्टंगिर्वणसेबृहदित्यपिनिगमोभ
वति १४ अस्तृतैस्तृतैरजसिनिषक्तेयेभूतानिसमकृण्वन्निमानि॥अस्तृसमीरि
ताःस्तृसमीरितेर्वातसमीरितामाध्यमकादेवगणाये रसेनपृथिवींतर्पयंतोभूता
निचकुर्वंतिलआयजंतेत्यातिक्रांतंप्रतिवचनं॥अम्यक्सातइंद्रऋष्टिः॥अमाक्तेति
वाभ्यक्तेतिवा॥यादृश्मिन्धायितमपस्ययाविदत्॥यादृशेधायितमपस्ययावि

नि०५० ३९

दत॥ उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः॥ उस्र इव गोपिला जारयायि यज्ञैः १५ प्रवोऽच्छा जुजु अ०६
षाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः॥ प्राच्छुवैं जोषयमाणा अभवत सर्वैऽग्रग
मनेनेति वाग्रगरणेनेति वाग्रसंपादिन इति वापि वाग्र्यमित्येतदनर्थकमुपबंधमाददी
त॥ आदींदिंद्र प्रास्थितमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमं॥ आदींद्र प्रास्थितानीमानि ह
वींषि चनो दधिष्व चन इत्यन्ननाम पचतिर्नामीभूत स्तं मेदस्तः प्रतिपचतायसी ह्यामि
त्यपि निगमो भवत्यपि वा मेदस एव पशोः अश्वसा तं द्विवचनं स्यादेघबधेकवचनार्थः प्रसि
द्धं तद्भवति॥ पुरोळा अग्ने पचत इति यथा श्रुरुध आपो भवंति श्रुचं संरुंधंति॥ ऋतस्य
हि श्रुरुधः संति पूर्वीरित्यपि निगमो भवत्यमिनोऽमितमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वा॥
अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति जज्झती राप इति शब्दकारिण्यः॥ मरुतो
जज्झतीरिवेत्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कुतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्खलितो वा॥ अस्मभ्य
मप्रतिष्कुत इत्यपि निगमो भवति शाशदानः शाशाद्यमानः॥ प्र स्वां मतिमतिरच्छाश
दान इत्यपि निगमो भवति १६ सृप्रः सर्पणादिदमपीतरत्सृप्रमेतस्मादेव सर्पिर्वा रामः
तैलं वा॥ सृप्रकरस्नमूतय इत्यपि निगमो भवति करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ स्क ३९

ख्या शिप्रमेतेनव्याप्तं॥वाजेसुशिप्रगोमतीत्यपिनिगमोभवतिशिप्रेहनूनासिकेवाहनु
र्हतेर्नासिकानसतेः॥विष्यस्वशिप्रेविसृजस्वधेनेइत्यपिनिगमोभवतिधेनाद्धा
तेरस्करमणात्॥सचित्रेपाचिकिते रंसु भासेत्यपिनिगमोभवतिद्विबर्हाद्वयोःस्था
नयोःपरिवृढोमध्यमेचस्थानउत्तमेच॥उतद्विबर्हाअमिनःसहोभिरित्यपिनिगमो
भवत्यक्रआक्रमणात्॥अक्रोनबभ्रिःसमिथेमहीनामित्यपिनिगमोभवत्युराण
उरुकुर्वाणः॥दूतईयसेप्रदिवउराणइत्यपिनिगमोभव तिस्तियाआपोभवंति
स्त्यायनात्॥वृषासिंधूनांवृषभःस्तियानामित्यपिनिगमोभवतिस्तिपाःस्तियापा
लनउपास्थितान्पालयतीतिवा॥सनःस्तिपाउतभवातनूपाइत्यपिनिगमोभवति
जबारुजवमानरोहिजरमाणरोहिगरमाणरोहीतिवा॥अग्रेरुपआरुपितंजबा
रित्यपिनिगमोभवतिजरूथंगरूथंगृणातेः॥जरूथंहन्यक्षिरायेपुरंधिमित्य
पिनिगमोभवतिकुलिशइतिवज्रनामकूलशातनोभवति॥स्कंधांसीवकुलिशे
नाविवृक्णाहिःशयतउपपृक्पृथिव्याः॥स्कंधोवृक्षस्यसमास्कन्नोभवत्यय

नि०पू० मपीतरः स्कंधएतस्मादेवास्कन्नंकायेहिःशयतउपपर्चनः पृथिव्याः स्कंजस्कुंजते अ०६
४० र्दानकर्मणः १७ तुंजेतुंजेयउत्तरेस्तोमाइंद्रस्यवज्रिणः॥ नविंधेअस्यसुष्टुतिं॥
दानेदानेयउत्तरेस्तोमाइंद्रस्यवज्रिणोनास्यतेविंदामिसमाप्तिंस्तुतेर्बर्हणा परिब
र्हणा॥ बृहच्छुवाअस्तुरोबर्हणाकृतइत्यपिनिगमोभवति १८ योअस्मैघ्रंसउ
तवायऊधनिसोमंसुनोतिभवतिद्युमांअह॥ अपापशक्रस्ततनुष्टिमूहतितनूशु
भ्रंमघवायःकवासखः॥ घ्रंसइत्यहर्नाम ग्रस्यंतेस्मिन्रसाः गोरूधउद्धततरंभव
त्युपोन्नद्धमितिवास्नेहानुप्रदानसामान्याद्रात्रिरप्यूधउच्यतेसयोस्मा अहन्यपि
वारात्रौसोमंसुनोतिभवत्यहर्द्योतनवानपोहत्यपोहतिशक्रस्ततितनिषुंधर्मसंता
नादपेतमलंकरिष्णुमयज्वानंतनूशुभ्रंतनूशोभायितारंमघवायःकवासखोय
स्यकपूयाःसखायः॥ न्याविध्यदिलीबिशस्यदृळ्हाविशृंगिणमभिनच्छुष्णमिंद्रः॥
निराविध्यदिलाबिलशयस्यदृळ्हानिव्यभिनच्छृंगिणंशुष्णमिंद्रः १९ अस्मा रामः
इदुप्रभरातूतुजानोवृत्रायवज्रमीशानःकियेधाः॥ गोर्नपर्वविरदातिरश्चेष्य ४०

न्नर्णांस्यपांन्नरध्यै॥ अस्मैघ्नहरतूर्णंतरमाणोवृत्रायवज्रमीशानःकियेधाःकिय
द्धाइतिवाक्रममाणधाइतिवागौरिवपर्वाणिविरदमेघस्येष्पन्नर्णांस्यपांन्नरणा
२ हुन यभृमिर्भ्राम्यतेः॥ भृमिरस्यृषि र्त्यानामित्यपिनिगमो भवतिविष्पितोविप्राप्तः॥
पारंनोअस्यविष्पितस्यपर्षन्नित्यपिनिगमोभवति २० तन्नस्तुरीपमद्भुतंपुरुवा
रंपुरुत्मना॥ त्वष्टापोषायविष्यतुरायेनाभानोअस्मयुः॥ तन्नस्तूर्णापिमहत्संभ
तमात्मनात्वष्टाधनस्यपोषायविष्यत्वित्यस्मयुरस्मान्कामयमानोरास्पिनोरा
स्पीरपतेर्वारसतेवा॥ रास्पिनस्यायोरित्यपिनिगमोभवत्यृंजतिःप्रसाधनकर्मा॥
आवऋंजसऊर्जांव्युष्टिष्वित्यपिनिगमोभवत्यृजुरित्यप्यस्यभवति॥ ऋजुनीती
नोवरुणइत्यपिनिगमो भवतिप्रतद्वसूप्रातर्वसू॥ हरीइंद्रप्रतद्वसूअभिस्वर
इत्य पिनिगमोभवति २१ हिनोतानोअध्वरंदेवयज्याहिनोतब्रह्मसनयेधना
नां॥ ऋतस्ययोगेविष्यध्वमूधःश्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः॥ प्रहिणुतनोअध्व
रंदेवयज्यायैप्रहिणुतब्रह्मधनस्यसननायऋतस्ययोगेयज्ञस्ययोगेयाज्ञेशक
टइतिवाशकटंशकृदितंभवतिशनकैस्तकतीतिवाशब्देनतकतीतिवा॥ श्रुष्टीवरी

नि० ९०
४१

भूतनाम्भ्यमापः॥ स्फुरयवत्यो भवता अभ्यमापः॥ चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं॥ अ०६
ददर्दिंद्धबकुर्वननीयं॥ एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इंद्रो मनुष्यान्॥
व्युदस्यत्येधमानानहर्द्दुष्यस्फुरन्वलः स्फुरचतोभ्याद धात्युभयस्य राजा दिव्यस्य च पा
र्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तं स्फुमत्स्व यामि स्पर्धः॥ उप प्रागा
त्सुमन्मे धायि मन्म॥ उपप्रैतु मां स्वयंयन्मे मनो ध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको मंत्रो
दिविष्टिषु दिव एषणेषु॥ स्फुरं राधः शताश्वं कुरुंगस्य दिविष्टिषु॥ स्फुरः समाश्रित
मात्रो महानुभवत्यणुरनुस्त्वदीयांस मुपसर्गो लुप्तनामकरणो यथा संप्रति कुरुंगो
राजा बभूव कुरुगमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः कृंततेः क्रूरमित्यप्यस्य भवति कुलं कु
ष्णातेर्वि कुषितं भवति दूलो व्याख्यातो जिन्वतिः प्रीतिकर्मा॥ भूमिं पर्जन्या जिन्वं
ति दिवं जिन्वंत्यग्नय इत्यपि निगमो भवति २२ अमत्रोमात्रो महानुभवत्य
भ्यामितो वा॥ महाँऽअमत्रो वृजने विरप्शीत्यपि निगमो भवति॥ ऋलवेव ज्य्य॥ राम:
वीषमः॥ ऋलूयतेव ज्यत्याः समोनशरातिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकमश्रिम ४१

द्विषमं॥अनर्शरातिंवसुदामुपस्तुहि।यापिनिगमोभवत्यनर्वाप्रत्यृतोन्यस्मिन्॥अनर्वा
णंवृषभंमंद्रजिह्वंबृहस्पतिंवर्धयानव्यमर्कैः॥अनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन्वृषभंमंद्रजि
ह्वंमंदनजिह्वंमोदनजिह्वमितिवा।बृहस्पतिंवर्धयनव्यमर्कैरर्चनीयैःस्तोमैरसामिसा
मिप्रतिषिद्धंसामिस्यतेः॥असाम्योजोबिभृथासुदानवः॥असुसमाप्तंबलंबिभृथक
ल्याणदानाः २३ मात्वासोमस्यगल्दयासदायाचन्नहंगिरा॥भूर्णिंमृगंनसवनेषु
चुक्रुधंकईशानंनयाचिषत्॥माचुक्रुधंत्वासोमस्यगालनेनसदायाचन्नहंगिरागीत्या
स्तुत्याभूर्णिमिवमृगंनसवनेषुचुक्रुधंकईशानंनयाचिष्यतइतिगल्दाधमनयोभ
वंतिगलनमासुधीयते॥आत्वाविशंत्विंदवआगल्दाधमनीनां॥नानाविभक्तीत्येतेभ
वतआगलनाधमनीनामित्यत्रार्थः २४ नपापासोमनामहेनारायासोनजल्हवः॥
नपापामन्यामहेनाधनानज्वलनेनहीनाअस्त्यस्मासुब्रह्मचर्यमध्ययनंतपोदानक
र्मेत्यृषिरवोचद्बकुरोभास्करोभयंकरोभासमानोद्रवतीतिवा २५ यवंवृकेणाश्वि
नावपंतेषंदुहंतामनुषायदस्रा॥अभिदस्युंबकुरेणाधमंतोरुज्योतिश्चक्रथुरार्याय॥
यवमिववृकेणाश्विनौनिवपंतौवृकोलांगलंभवतिविकर्त्तनाल्लांगलंलगतेर्लांगूलवद्वा

नि०पू०
४२

अ०६

लांगूलंलगतेर्लंगतेर्लंबतेर्वा॥ तुंदुहंतौमनुष्यायदर्शनीयावभिधमंतौदस्युंबकुरेणज्यो
तिषावोदकेनवार्यईश्वरः पुत्रोबेकनाटाः खलुकुसीदिनोभवंतिद्विगु पाकारिणोवाद्धि
गुपादायिनोवाद्धिगुणंकामयंलइतिवा॥ इंद्रोविश्वान्बेकनाटॉऽअहर्दृशउतक्रत्वापणी
रभि॥ इंद्रोयःसर्वान्बेकनाटानहर्दृशः सूर्यदृशोयइमान्यहानिपश्यंतिनपराणीतिवा
भिभवतिकर्मणापणींश्चवणिजः २६ जीवान्नोअभिधेतनादित्यासःपुराहथात॥
कद्धस्थहवनश्रुतः॥ जीवतोनोभिधावतादित्याःपुराहननात्क्वनुस्थह्वानश्रुतइतिमत्स्यानां
जालमापन्नानामेतदार्षंवेदयंतेमत्स्यामधाउदकेस्यंदंतेमाद्यंतेन्योन्यंभक्षणायेति
वाजालंजलचरंभवतिजलेभवंवाजलेशयंवांहुरोंहस्वानंहुरणामित्यप्यस्यभवति॥ कु
रवन्नंहुरणादुर्विसापिनिगमोभवति॥ सप्तमर्यादाःकवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यं
हुरोगात्॥ सप्तैवमर्यादाःकवयश्चक्रुस्तासामेकामप्यभिगच्छन्नंहस्वान्भवतिस्तेयमत
ल्पारोहणंब्रह्महत्यांभ्रूणहत्यांसुरापानंदुष्कृतस्यकर्मणःपुनःपुनःसेवांपातकेनृतोद्य
मितिबतइतिनिपातःखेदानुकंपयोः २७ बतोबतासियमनैववतेमनोहृदयंचाविदाम॥ राम:
अन्याकिलत्वांकक्ष्येवयुक्तंपरिष्वजातेलिबुजेववृक्षं॥ बतोबलादतीतोभवतिदुर्बलोब ४२

तासियमनैवतेमनोहृदयंचविजानीमोन्याकिलत्वांपरिष्वक्ष्यतेकक्ष्येवयुक्तंलिबुजेववृक्षंलि
बुजाव्रततिर्भवतिलीयतेविभजंतीतिव्रततिर्वरणाच्चसयनाच्चततनाच्चवाताप्यमुदकंभव
तिवातएतदाप्याययति॥पुनानोवाताप्यंविश्वश्चंद्रमित्यपिनिगमोभवति॥वनेनवायोन्य
धायिचाकंन॥वनइववायोवेःपुत्रश्चायन्नितिवाकामयमानइतिवावेतिचयइतिचचका
रशाकल्यउदात्तंत्वेवमाख्यातमभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थोरथर्यतीतिसिद्धस्तत्प्रेप्सुर
थंकामयतइतिवा॥एषदेवोरथर्यतीत्यपिनिगमोभवति २८ धेनुंनइषंपिन्वतमसक्रां॥
असंक्रमणीं॥आधवआधवनात्॥मतीनांचसाधनंविप्राणांचाधवमित्यपिनिगमोभ
वत्यनवब्रवोनवक्षिप्तवचनः॥विजेषकृदिंद्रइवानवब्रवइत्यपिनिगमोभवति २९ अ
रायिकाणेविकटेगिरिंगछसदान्वे॥शिरिंबिठस्यसत्वभिस्तेभिष्ट्वाचातयामसि॥अरा
यिनिकाणेविकटेकाणोविक्रांतदर्शनइत्यौपमन्यवःकणतेर्वास्यादणूभावकर्मणःक
णतिःशब्दाणूभावेभाष्यतेनुकणतीतिमात्राणूभावात्काणोदर्शनाणूभावात्काणोविकटो
विक्रांतगतिरित्यौपमन्यवःकुटतेर्वास्याद्विपरीतस्यविकुटितोभवतिगिरिंगछसदानोनु
वेशब्दकारिके॥शिरिंबिठस्यसत्वभिः॥शिरिंबिठोमेघःशीर्यतेबिलेबिठमंतरिक्षंबिठंबीरि

नि० ४०
४३

टेनव्याख्यातंतस्यसखैरुदकैरितिस्याच्चैष्णूच्चातयामोपिवाशिरिंबिठोभारद्वाजःकालकर्णो अ० ६
पेतोलक्ष्मीर्निर्नाशयांचकारतस्यसखैःकर्मभिरितिस्यात्तैष्णूच्चालयामश्चालयातिर्नाशिने
पराशरःपराशीर्णस्यवसिष्ठस्यस्थविरस्यजज्ञे॥पराशरःशतयातुर्वसिष्ठइत्यपिनिगमोभ
वतींद्रोपिपराशरउच्यतेपराशातयितायातूनां॥इंद्रोयातूनामभवत्पराशरइत्यपिनिगमो
भवतिक्रिविर्दतीविकर्तनदंती॥यत्रावोदिद्युद्रदतिक्रिविर्दतीत्यपिनिगमोभवतिकरूळती
कृत्तदती॥अपिवादेवंकंचित्कूलदंतंदृष्ट्वैवमवक्ष्यत ३० वामंवामंतआदुरेदेवोददात्वर्यमा॥
वामंपूषावामंभगोवामंदेवःकरूळती॥वामंवननीयंभवत्पादुरिरादरणात्तत्कःकरूळतीभगः
पुरस्तात्तस्यान्वादेशइत्येकंपूषेत्यपरंसोदंतकोदंतकःपूषेतिच्चब्राह्मणं॥दनोविशइंद्रमृध्रवा
चः॥दानमनसोनोमनुष्यानिंद्रमृदुवाचःकुरु॥अवीरामिवमामयंशरारुरभिमन्यते॥अब
लामिवमामयंबालोभिमन्यतेसंक्लिशरिषुरिदंयुरिदंकामयमानोथापितद्धर्थेभाष्यतेवस्
युरिंद्रोवस्कमानित्यत्रार्थः॥अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसूयुरिंद्रइत्यपिनिगमोभवति ३१ किंते
कृण्वंतिकीकटेषुगावोनाशिरंदुह्रेनतपंतिघर्मं॥आनोभरप्रमगंदस्यवेदोनैचाशाखंम राम:
घवन्रंधयानः॥किंतेकुर्वंतिकीकटेषुगावःकीकटानामदेशोनार्यनिवासःकीकटाःकिंकृः ४३

ता:किंक्रियाभिरितिप्रेप्सावानैवचाशिरंदुह्रेनतपंतिघर्मंहर्म्यमाहरनःप्रमगंदस्य
धनानिमगंदःकुसीदीमांगदोमामागमिष्यतीतिचददातितदपत्यंप्रमगंदोत्यंतकुसी
दिकुलीनःप्रमदकोवायोयमेवास्तिलोकोनपरइतिप्रेप्सुःपंडकोवापंडकःपंडगःप्रा
र्दकोवाप्रार्दयत्यांडौआंडावाणीइवव्रीडयातिततस्छेनैचाशाखंनीचाशाखोनीचैःशा
खःशाखाःशक्नोतेराणिरणात्तन्नोमघवन्रंधयेतिरंधयतिर्वशगमनेबुंदइषुर्भवति
बुंदोवाभिंदोवाभयदोवाभासमानोद्रवतीतिवा ३२ तुविक्षंतेसुकृतंसूमयंधनुःसा
धुर्बुंदोहिरण्ययः॥उभातेबाहूरण्यासुसंस्कृतऋदूपेचिदृदूवृधा॥तुविक्षंबहुविक्षे
पंमहाविक्षेपंवातेसुकृतंसूमयंसुखमयंधनुःसाधयितातेबुंदोहिरण्मयउभौतेबाहू
रण्यौरमणीयौसंग्राम्यौवाऋदूपेअर्दनपातिनौगमनपातिनौशब्दपातिनौदूरपातिनौ
वामर्मण्यर्दनवेधिनौगमनवेधिनौशब्दवेधिनौदूरवेधिनौवा ३३ निराविध्यद्गिरि
भ्यआधारयत्पक्कमोदनं॥इंद्रोबुंदंस्वाततं॥निराविध्यद्गिरिभ्यआधारयत्पक्कमो
दनमुदकदानंमेघं॥इंद्रोबुंदंस्वाततं॥बुंदंवृंदेनव्याख्यातंवृंदारकश्च ३४ अयंयो

नि० पू० होताकिरुसयमस्यकमप्पूहेयत्सम्भुंजंतिदेवाः॥ अहरहर्जायतेमासिमास्यथादेवाद अ० ६
४४ धिरेहव्यवाहं॥ अयंयोहोताकर्त्तासयमस्यकमप्पूहेन्नमभिवहतियत्सम्भुवंति
देवाअहरहर्जायतेमासेमासेर्द्धमासेर्धमासेवाथदेवानिदधिरेहव्यवाहमुल्बमू
र्णोतेर्वृणोतेर्वा॥ महत्तदुल्बंस्थविरंतदासीदित्यपिनिगमोभवत्यूर्बीसमपगतभा
सम्पाचितभासमपहृतभासम्मनंतर्हितभासंगतभासंवा ३५ हिमेनाग्निंघ्रंसम
वारयेथांपितुमतीमूर्जमस्माअधत्तं॥ ऋबीसेअत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुःसर्व
गणंस्वस्ति॥ हिमेनोदकेनग्रीष्मांतेग्निंघ्रंसमहरवारयेथामन्नवतीचास्माऊर्जम
धत्तमग्नयेयोयमृबीसेपृथिव्यामग्निरंतरोषधिवनस्पतिषप्सु तमुन्निन्यथुःस
र्वगणंसर्वनामानंगणोगणनाद्गुणश्चयद्दृष्टओषधयउद्यंतिप्राणिनश्चपृथिव्यां
तदश्विनोरूपंतेनैनोस्तौतिस्तौति ३६ त्वमग्नेलातृणउद्दृह्याजासउपलप्रक्षिणी
कारुरहमस्मितेश्रायंतइवाश्रवंहिसोमानंस्वरणंमिंद्रासोमाकृणुध्वपाजस्तौ॥ अध्व रामः
रेस्तिहिवोसजातेसजातैप्रवोळ्हसप्रसतुजेतुंजेयोअस्माअस्माइत्तन्नेस्करीपोंहिनोतानो ४४

मंत्रोमात्वा॥नपापासोयवं॥द्वकैपणा॥जीवान्नो॥बलोबतासिधेनुं॥नो राथिकापो॥वामंवामं॥किं
तेतुविक्षंते॥निराविध्यद्यंयो॥हिमेनाग्निं॥षट्त्रिंशत् ३६ इतिनैरुक्ते पूर्वषट्के षष्ठोध्यायः
६ छ १६१ इतिपूर्वषट्कः समाप्तः॥ शके१७३२ प्रमोदनाम संवत्सरस्य चैत्रकृष्णद्वितीयायां
मंदवासरेरात्रौवर्यान्नयोगेधनुर्लग्ने इदंपुस्तकं धोपेश्वरोपाह्वानंतयज्वसूनु तस्रवाराम
सूरिणानरगुंद्ग्रामेलिखितंसमाप्तम्॥ श्रीविजयादुर्गार्पणमस्तु॥ लेखकपाठयोः
शुभंभवतु॥ ॥ छः ॥शके१७३२प्रमोदसंवत्सरस्याषाढासितपंचम्यांस्वरितं॥

नि०पू०
४५

१२६

॥छ॥ इति नैरुक्तपूर्वपक्षः समाप्तः॥ ॥

रामः
४५